

Vardagens triviala allvar och berättandets kraft

En festskrift till professor
Lena Marander-Eklund

Vardagens triviala allvar och berättandets kraft

En festskrift till professor
Lena Marander-Eklund

Red. Blanka Henriksson och Susanne Nylund Skog

Åbo Akademis förlag

Utgiven med stöd av Kulturfonden för Sverige och Finland, Stiftelsen
Finlandssvensk Bokkultur samt Svenska Litteratursällskapet i Finland ur
Margit och Henrik Höijers donationsfond I.

Åbo Akademis förlag

Redaktörer: Blanka Henriksson & Susanne Nylund Skog

Omslag: Nelly Skog

Bild på Lena: Robert Seger, Åbo Akademis bildbank

Layout: Sonja Hukantaival

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ISBN 978-952-389-056-5 (tryck)

ISBN 978-952-389-057-2 (digital)

Painosalama, Åbo 2024

Innehåll

Tabula Gratulatoria	8
Förord	11
<i>Susanne Nylund Skog och Charlotte Hagström</i> Inledning	13
<i>Eerika Koskinen-Koivisto</i> Affective Power of Meaningful Objects Sharing Stories in Affect Card Workshops	24
<i>Susanne Österlund-Pötzsch</i> Museum för vanliga människor Berättelser som museiföremål och inramningsverktyg	41
<i>Helena Ruotsala</i> 'Met olema sammaa maata' Transnationalism and multilocalism in the Tornio River Valley	61
<i>Ulf Palménfelt</i> "Det har bara rullat på" Att berätta en process	82
<i>Charlotte Hyltén-Cavallius</i> "Vi tiggde aldrig" Positionering, respektabilitet och narrativa redskap i romers och resandes berättande	109
<i>Alf Arvidsson</i> Från Umeå till Åbo med osäkerhet i bagaget En bondson möter 1780-talets herrskap	129
<i>Ulrika Wolf-Knuts</i> Hela historien känns som <i>sekaisin</i> Vankelmod och säkerhet, reaktioner i en intervju om pedofili	150
<i>Sverker Hyltén-Cavallius</i> Visionärer och vise män Om förebilder och vägval i en musikers levnadsberättelse	172

<i>Kerstin Gunnemark och Susanne Rothlind</i> Autoetnografi för två pennor Återblickar på 1960-talets ungdomstid	189
<i>Camilla Asplund Ingemark</i> "De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan" Lättja i frågelistsvar om klimatförändringar	209
<i>Sven-Erik Klinkmann</i> Två repliker om Elvis Presley och rasfrågan	226
<i>Tove Ingebjørg Fjell</i> Tradisjonell og trygg, spektakulær og individorientert Debatten om individualiseringstendenser i gravferdsseremonier i Norge	250
<i>Birgitta Meurling</i> "Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!" Dröm och verklighet i en brevsamling från 1950-talet	269
<i>Lars Kaijser</i> Beatles, Linné och Hajen Kraftfyllda minnesikoner i kosmopolitiska rum	285
<i>Fredrik Nilsson</i> "Ett hjärteburet tack för god vård" Makt, motsträvighet och vård av överlevande	302

Tabula Gratulatoria

Santtu Anckar, Åbo	Anne Heimo, Turku
Alf Arvidsson, Umeå	Blanka Henriksson & Andreas Häger, Åbo
Camilla Asplund Ingemark, Visby	Katarzyna Herd, Oxie
Johanna Björkholm, Replot	Maria Holmberg, Nagu
Martina Björklund, Åbo	Tuija Hovi, Turku
John Björkman, Åbo	Sonja Hukantaival, Åbo
Carsten Bregenhöj, Helsingfors	Niklas Huldén, Åbo
Måns Broo, Åbo	Charlotte Hyltén-Cavallius, Stockholm
Johannes Brusila, Åbo	Sverker Hyltén-Cavallius, Stockholm
Karoliina Dahl, Sagu	Ruth Illman, Åbo
Donnerska institutet, Åbo	Johanna Ilmakunnas, Helsingfors
Pasi Enges, Björneborg	Institutet för språk och folkminnen, Avdelningen för arkiv och forskning i Göteborg
Anne Eriksen, Oslo	Hanna Jansson, Stockholm
Tove Ingebjørg Fjell, Bergen	Sune Jungar, Åbo
Kim Groop, Åbo	Lars-Eric Jönsson, Höganäs/ Lund
Kerstin Gunnemark, Göteborg	Lars Kaijser, Stockholm
Lotten Gustafsson Reinius, Stockholm	Annikki Kaivola-Bregenhöj, Helsingfors
Anders Gustavsson, Oslo/ Henån	Mira Karrasch, Åbo
Sonja Hagelstam, Åbo	Sven-Erik Klinkmann, Vasa
Charlotte Hagström, Lund	
Pekka Hakamies, Turku	
Catarina Harjunen, Vasa	

Eerika Koskinen-Koivisto,
Urainen

Camilla Kronqvist, Åbo

Christer Kuvaja, Esbo

Kyrre Kverndokk, Bergen

Marcus Lepola, Pargas

Taru Leppänen, Åbo

Sanna Lillbroända-Annala,
Åbo

Ulf Långbacka & Petra
Zilliacus, Åbo

Bo Lönnqvist, Helsingfors

Jakob Löfgren, Oxie

Tiina Mahlamäki, Reso

Tuomas Martikainen, Åbo

Lina Metsämäki, Åbo

Birgitta Meurling, Uppsala

Marcus Moberg, Åbo

Bo Nilsson, Umeå

Fredrik Nilsson, Lund/Åbo

Susanne Nylund Skog,
Stockholm

Pia Olsson, Helsinki

Ulf Palmenfelt, Visby

Ann-Charlotte Palmgren,
Åbo

Owe Ronström, Visby

Marika Rosenström,
Helsingfors

Helena Ruotsala, Åbo

Christina Sandberg, Nådendal

Karin Sandell, Jakobstad

Fredrik Skott, Göteborg

Tytti Steel, Helsingfors

Marie Steinrud, Stockholm

Malin Stengård, Visby/Åbo

Ann-Helen Sund, Åbo

Jan Svanberg, Åbo

Arja Turunen, Jyväskylä

Tora Wall, Stockholm

Sofia Wanström, Åbo

Holger Weiss, Helsingfors

Kasper Westerlund, Åbo

AnnCristin Winroth, Umeå

Ulrika Wolf-Knuts, Åbo

Anna-Maria Åström,
Helsingfors

Julia Öhman, Åbo

Susanne Österlund-Pötzsch,
Helsingfors

Ann-Catrin Östman, Åbo

Förord

Det lär finnas ett enda universitet i hela världen där man genom studier på svenska kan bli filosofie magister eller till och med filosofie doktor i folkloristik. Detta universitet är Åbo Akademi i Finland och här finns också världens enda svenskspråkiga professur i nordisk folkloristik. En professur som i skrivande stund innehas av Lena Marander-Eklund. Det är inte många som hunnit fylla den här unika posten, och nu är det småningom dags för Lena att tacka för sig. Det gör det så mycket viktigare att uppmärksamma hennes gärning, vilket vi bland annat vill göra genom denna festskrift.

Lena började sin akademiska bana med att studera farmaci vid Åbo Akademi och hon hann som utexaminerad också arbeta på apotek ett par år innan studierna i musikvetenskap och folkloristik lockade henne tillbaka till akademien. När hon väl hade upptäckt folkloristiken var hon fast, och hennes intresse för folkmedicin, väckt redan under kundarbetet på apoteket, ledde till en licentiatexamen med avhandlingen *Från malörtsbrännvin till vitlökskapslar – huskurer mot förkylning*.

Lena började redan under studierna som timassistent och fick som utexaminerad magister tjänst som amanuens med ansvar för det folkloristiska arkivet (numera en del av Kulturvetenskapliga arkivet Cultura) och det var i den här egenskapen jag själv mötte henne som utbytesstudent i slutet av 1990-talet. Lena undervisade dels i fältarbete, dels handledde hon studenter i den obligatoriska arkivpraktiken – båda saker som fick upp mina ögon för folkloristikens fantastiska källmaterial.

Parallellt med arbetet som amanuens forskade Lena vidare och disputerade år 2000 med avhandlingen *Berättelser om barnafödande. Form innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*.

Hon blev utnämnd till docent 2002 och avancerade till akademilektor 2003, forskningsledare 2013, biträdande professor 2016 och professor 2020. Under denna period har hon bidragit med ett antal forskningsprojekt, publikationer och handledning av kandidater, magistrar och doktorer, både avslutade och pågående.

Lena är, och har varit, en hörnsten både vad gäller forskning och undervisning i folkloristik, framförallt berättelser och berättande, utan vilken folkloristiken vid Åbo Akademi idag inte skulle vara den givande och inspirerande undervisnings- och forskningsmiljön den är.

Jag vill därför framföra mitt varmaste tack till alla dem som bidragit till att förverkliga den här festskriften. Tack till författarna som genom sina bidrag visar hur bred och djup forskningen kring det vardagliga berättandet kan vara. Tack till alla som vill vara med och uppvakta Lena. Stort tack till min medredaktör Susanne Nylund Skog som genast var med på noterna när jag föreslog en festskrift och som dragit en stor del av lasset. Tack också till Sonja Hukantaival som skött om layout och ombrytning, samt bidragsgivarna som möjliggjort bokens tillkomst; Kulturfonden för Sverige och Finland, Stiftelsen Finlandssvensk Bokkultur och Svenska Litteratursällskapet i Finland.

Sist men inte minst Lena själv, den person som jag arbetat allra längst och intensivast tillsammans med genom åren och som lärt mig så mycket om vad det innebär att vara folklorist, i stort och smått. Och som alltid lyssnat, stöttat och hjälpt mig framåt. Tack Lena!

Åbo 6 december 2023

Blanka Henriksson

Susanne Nylund Skog och Charlotte Hagström

Inledning

Den här boken är tillägnad Lena Marander-Eklund och hennes forskargärning. Den är ett sätt för oss att hedra henne inte bara som en god forskare och lärare, utan också som den varma, trofasta och positiva vän hon är. För oss går det nämligen inte att skilja de båda aspekterna av Lena åt. Tillsammans med Tove Ingebjørg Fjell lärde vi känna och inledde ett samarbete med Lena på temat födsel och föräldraskap för snart trettio år sedan. Inte anade vi då att samarbetet skull bestå över så lång tid och att vi skulle skriva inledningen till en festskrift för Lena. Men så blev det och det är vi otroligt glada för.

Med tanke på vem Lena är, som forskare och som person, är det egentligen inte förvånande. Redan tidigt insåg vi att hennes förmåga att tänka brett, långsiktigt och konstruktivt var ett vinnande koncept. Det är dessa egenskaper som legat till grund för de stora projekt hon drivit och de många nätverk hon skapat och underhållit genom åren. När vi gick ut med en förfrågan om personer villiga att bidra med texter till den här festskriften fick vi en enorm respons. Det var många som ville skriva och på så vis visa sin uppskattning till Lena som lärare, professor, forskare och kollega.

Texterna speglar också Lenas breda forskargärning och anknyter till teman som alltid varit centrala och viktiga för henne.

I sin professorsinstallationsföreläsning med titeln *Vardagen som folkloristiskt laboratorium. Tystnader, erfarenheter och berättelser* (2022a) poängterar Lena att det är vardagen och det vardagliga som varit utgångspunkten för hennes folkloristiska forskargärning. Med Lenas ord är det för henne ”det till synes triviala som uppvisar kulturell bärkraft”.

Vardagens berättade känslor

Att detta stämmer illustrerar Eerika Koskinen-Koivistos bidrag med titeln *Affective Power of Meaningful Objects. Sharing Stories in Affect Card Workshops*. Artikeln tar sin utgångspunkt i workshopar där deltagarna valt ett känslomässigt laddat objekt, skrivit en kort historia om objektet och dess betydelse, samt introducerat berättelsen för de andra deltagarna. Koskinen-Koivistos avsikt är att undersöka sammanhangen där ägarnas erfarenhet gör objekten meningsfulla. Hon frågar sig vad meningsfulla biografiska objekt gör och hur de får sina ägare att känna sig. Det visar sig att de till synes värdelösa och enkla vardagsobjekten framkallar laddade berättelser om familj, uppväxt, sorg och lycka.

Även Susanne Österlund-Pötzsch sätter vardagens materialitet i fokus och intresserar sig för hur berättande och materialitet är sammanlänkat. Hennes bidrag har titeln *Museum för vanliga människor. Berättelser som museiföremål och inramningsverktyg*. Genom att utgå från museiprojekt tillägnade vardagliga föremål undersöker hon berättelsers betydelse som inramningsverktyg och skapare av museiföremål. Hon visar hur berättelser och museiarterfakter sammanflätas i en gemensam performans, ett narrativt omskapande, där berättelsen kommer att illustrera föremålet, lika väl som föremålet illustrerar berättelsen.

Vardagen står även i fokus för Helena Routsalas artikel *“Met olema sammaa maata”*. *Transnationalism and multilocalism in the Tornio River Valley*, där hon undersöker hur vardagslivet i Tornedalen förändrades under och efter covid-19 pandemin. Utifrån begreppen transnationalism och multilokalism tar hon fasta på hur gränsen

mellan Finland och Sverige aktualiserades i samband med covid-19 och vad det fick för betydelse för dem som lever där. Pandemin synliggjorde gränsen och skapade faktiska hinder för de boende i deras vardagsliv, men gav också upphov till nya sammanslutningar, samarbeten och gemensamma framtidsplaner för vardagslivet i Tornedalen, oavsett nationalitet.

Ett annat genomgående tema i Lenas forskning är hennes intresse för vad som sägs och hur det sker. Oftast är vardagens berättelser föremål för hennes analyser, vare sig det gäller barnaföderskor (2000), hemmafruar (2014) eller väderfenomen (2023). Berättelser från dessa fält, och flera andra, har Lena noggrant analyserat och undersökt med speciellt fokus på hur de förhåller sig till och ger uttryck för samhälleliga normer och värderingar. Flera av bokens bidrag anknyter på ett eller annat sätt till denna inriktning i Lenas forskning.

Ulf Palmenfelt har i sitt bidrag *”Det har bara rullat på”*. Att berätta en process inspirerats av Lenas doktorsavhandling *Berättelser om barnafödande* (2000). Där skiljer hon ut händelseavsnitt i de intervjuade föderskornas skildringar i avsikt att synliggöra gemensamma drag i de individuella berättelserna. I sitt bidrag prövar Palmenfelt ett liknande angreppssätt på en helt annat typ av skildringar, nämligen om jordbrukets rationalisering på Gotland under slutet av 1900-talet. Ur det 30 timmar långa materialet, där fjorton röster talar, särskiljer han några bärande element och skapar en kollektiv berättelse om en samhällsomvandling.

Charlotte Hyltén-Cavallius riktar i sitt bidrag *”Vi tiggde aldrig”*. *Positionering, respektabilitet och narrativa redskap i romer och resandes berättande* intresset mot hur dessa i sina erfarenhetsberättelser använder olika narrativa redskap för att positionera sig själva som respektabla medborgare och subjekt. Hon frågar sig hur deras självpresentationer konstrueras och framförs, samt hur och vad de berättar om sin vardag och sina livsomständigheter. I analyserna tar Hyltén-Cavallius fasta på hur de intervjuade blickar tillbaka på sin kringflackande och utsatta barndom. Det blir då bland annat tydligt att återberättandet inbegriper känslor av skam och utsatthet.

Hyltén-Cavallius bidrag, liksom Koskinen-Koivistos, anknyter på så vis till en annan gren av Lenas forskning, nämligen den om känslor (se t ex 2008 och 2020, samt Marander-Eklund med flera 2007). Detsamma gäller Alf Arvidssons artikel *Från Umeå till Åbo med osäkerhet i bagaget. En bondson möter 1780-talets herrskap*. År 1779 kommer den 21-årige bondsonen Pehr Stenberg (1758–1824) från Umeå till Åbo för att studera. I tio års tid varvar han studier med perioder som informator hos (adliga) herrskapsfamiljer, prästvigs och blir huspredikant hos en åldrig baron innan han återvänder till hembygden. I sitt bidrag tar Arvidsson utgångspunkt i Stenbergs självbiografiska manuskript. Han analyserar dels hur Stenberg reflekterar över sina egna känslor, dels hur hans beskrivningar av känslorna visar hur de konstitueras i möten med andra i finländska herrskapsmiljöer. Särskilt är det försöken att passa in i den nya sociala miljön, och hans kontakter med ogifta kvinnor, som är ”emotionellt produktiva”.

Flera materialkategorier med folkloristiska metoder

Metodologiskt har Lena ofta utgått från erfarenhets- och levnadsberättelser i de intervjuer hon själv utfört, vilket har gjort henne till en viktig röst när det gäller frågor om hur intervjuer kan genomföras och analyseras (se t ex Marander-Eklund 2004 och 2012). Kanske kan inspirationen spåras till Lenas handledare under studie- och doktorandtiden, Ulrika Wolf-Knuts. I sitt bidrag till festskriften med titeln *Hela historien känns som sekaisin. Vankelmod och säkerhet. Reaktionen i en intervju om pedofili* tar Wolf-Knuts avstamp i en djupintervju. Genom att samtala med intervjupersonen Anders tar hon fasta på hur han utformade minnet av sin reaktion då han hörde om sin uppskattade söndagsskollärare, predikant och andliga ledare och hans beteende mot sina barnbarn. Frågor om en hur en enskild människas tro ser ut, hur hon gestaltar den i en utsatt situation och skapar balans efter en kris är frågor som Wolf-Knuts undersöker med utgångspunkt i intervjun.

Wolf-Knuts bidrag ankyter till en annan av Lenas forskningsinriktning, nämligen den om levnadsberättelser och biografiskt berättande (se t ex Marander-Eklund med flera 2011). Detsamma gäller för Sverker Hyltén-Cavallius bidrag. I *Visionärer och vise män. Om förebilder och vägval i en musikers levnadsberättelse* tar han utgångspunkt i intervjuer med en musiker och undersöker hur han berättar om sitt liv genom sina förebilder. De olika förebilderna blir tillsammans byggstenar i formandet av en självberättelse, där de får flera funktioner: som geografiska förankringar, som kronologiska markörer, och som sociala och etiska vägledare som pekar lika mycket framåt som bakåt.

En annan insamlingsmetod prövas i bidraget med titeln *Autoetnografi för två pennor. Återblickar på 1960-talets ungdomstid*. Där skriver Kerstin Gunnemark och Susanne Rothlind, inspirerade av den autoetnografiska metodologin, om sina egna barn- och ungdomsupplevelser. Tillsammans återvänder de till Örebro där båda vuxit upp och frågar sig vilka minnesbilder som väcks till liv när de återbesöker platser där de ofta vistades. Avsikten är att sätta ord på individuella minnesbilder, kontextualisera personer de minns och förklara sammanhangen för varandra. Metoden har två parallella spår. Dels möjliggör iakttagelser på plats att fler minnen dyker upp, dels underlättar distansen, tidsmässig såväl som fysisk, för dem att utifrån ett forskningsperspektiv återupptäcka sin dåtid.

Andra sätt att ta fasta på dåtiden ur ett forskarperspektiv är att skapa frågelistor och analysera svaren på dessa. Denna verksamhet har Lena stor erfarenhet av och kunskap om (se t ex 2006, samt Hagström & Marander-Eklund 2005). Camilla Asplund Ingemarks bidrag *”De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan”. Lättja i frågelistsvar om klimatförändringar* an knyter direkt till detta tema. Här diskuterar hon hur människor gör klimatförändringar till en del av sitt vardagsliv genom berättande. Med utgångspunkt i frågelistsvar från flera nordiska länder intresserar hon sig för hur människor berättar om vardagliga fenomen i förhållande till klimatförändringar och framtiden, vilka narrativa och språkliga verktyg de använder

för att åstadkomma kopplingar mellan dem, och de potentiella följer detta får.

Lena har även arbetat med mediamaterial, inte minst i studien om hemmafruar (2014). Några av festskriftens bidrag tar sin utgångspunkt i sådant material. Ett exempel är Sven-Erik Klinkmann. Med utgångspunkt i ett omfattande skriftligt och muntligt material om Elvis Presley analyserar han två repliker som speglar den problematiska frågan om rasrelationer i USA. Bidraget har titeln *Två repliker om Elvis Presley och rasfrågan*. Klinkmanns poäng är att de två replikerna, som brukar dateras till år 1954 respektive 1957, utgör delar i en reflexiv rörelse ”i skärningspunkten mellan olika hållningar och värdesystem som kapitalism, rasism, jämlikhet och frihet”.

Också Tove Ingebjørg Fjells bidrag utgår ifrån mediamaterial. Artikeln har titeln *Tradisjonell og trygg, spektakulær og individorientert. Debatten om individualiseringstendenser i gravferdsseremonier i Norge*. Där undersöker hon kulturella föreställningar kring döden och tar fasta på några nya element i norska begravningsseder och mediadebatten kopplade till dessa. Hon konkluderar att numera har de efterlevande, och ibland den döde själv, fått allt större inflytande över begravningsceremonin än vad som tidigare var fallet. Detta har skapat en spänning mellan begravningsbyåerna som förespråkar hänsyn till indiviernas egna önskemål, och kyrkliga representanter som menar att begravningsceremonins fasta struktur erbjuder trygghet i sorgprocessen.

Birgitta Meurling tar sig an en annan materialkategori, nämligen personliga brev. I sitt bidrag *”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!” Dröm och verklighet i en brevsamling från 1950-talet* tar hon sin utgångspunkt i en samling brev skrivna under perioden augusti 1953 till och med september 1954. Meurling tar fasta på hur skribenten Mimmi bjuder in läsaren och på vilka berättartekniska grepp hon använder. Det framgår då att även om privata brev inte utgör folklore i traditionell mening, ger det ny och intressant kunskap när de analyseras utifrån aspekter som form och norm, innehåll och funktion.

Även Lars Kaijser bidrag med titeln *Beatles, Linné och Hajen. Kraftfyllda minnesikoner i kosmopolitiska rum* tar fasta på sådana folkloristiska aspekter. Inom ramarna för olika forskningsprojekt har Kaijser besökt platser runt om i Europa och USA och då slagits av hur vissa karaktärer från såväl verklighet som fiktion tenderar att återkomma i olika sammanhang. Inspirerad av det folkloristiska begreppet traditionsdominant förstår Kaijser dessa som minnesikoner, ett begrepp som söker lyfta fram det återkommande och repetitiva i skildringar av förflutna platser och sammanhang. Med utgångspunkt i tre exempel på minnesikoner – Beatles, Carl von Linné och hajen från filmen *Jaws* – resonerar Kaijser kring vad begreppet minnesikoner kan tillföra populärkultur och kulturarvsstudier.

Kaijser, liksom flera andra av festskriftens bidrag, demonstrerar alltså hur teoretisk inspiration från traditionell folkloristik kan användas för att analysera nutida material och fenomen. Detta anknyter till Lena forskning som generellt präglas av en stor kunskap om folkloristikens grunder vilken hon omvandlar och utvecklar på eget insamlat och annat nutida material.

Humaniora i vården och världen

När Lena en gång började läsa folkloristik var hon redan utbildad farmaceut och det är därför inte förvånande att hennes licentiatavhandling i nordisk folkloristik handlar om människors sätt att relatera till förkylning (1993). Lenas intresse för relationerna mellan (folk)medicin och folkloristik tog dock inte slut med licentiatavhandlingen utan ledde vidare till flera studier där ämnet tangerades på ett eller annat sätt (se t ex Marander-Eklund 2019 och 2022b). I samband med installationsföreläsningen uttryckte Lena också en önskan om att ingå i ett samarbete kring medicinsk humaniora för att öka förståelsen av hur sjukdom upplevs, samt ”betydelsen av humaniora i vården och i världen”.

Fredrik Nilssons bidrag *”Ett hjärteburet tack för god vård”. Makt, motsträvighet och vård av överlevande* som avslutar festskriften

anknyter till denna önskan. I kapitlet har Nilsson fokus på UNRRA-aktionen, som genomfördes sommaren 1945 och anses vara den första storskaliga humanitära insatsen i Europa efter kriget då drygt 9 000 överlevande evakuerades från Bergen-Belsen till Sverige. Arbetet i den så kallade medicinska spärren, som Nilsson beskriver, syftade till att ge överlevande en möjlighet till återhämtning. Ambitionen att rehabilitera de överlevande genom nya vanor rymde emellertid disciplinerande drag som ibland ledde till problem i mötet mellan svensk medicinsk expertis och de överlevande. Dessa kom också i sin tur att i varierande utsträckning utveckla taktiker som utmanade expertisen. UNRRA-aktionen var dock, trots allt, en framgångsrik internationell humanitär insats och Nilsson skriver att ”känsloruset” bland de överlevande var nog, trots alla konflikter och problem, ett uttryck för ”ett hjärteburet tack för god vård”.

Kanske tänker sig läsaren av denna bok att våra trettio års samarbete med Lena Marander-Eklund borde göra det lätt för oss att författa en inledning. Så är icke fallet. Lena är en alltför komplex, mångfacetterad och erfaren forskare och en högt skattad kollega och vän. Vi vet helt enkelt inte vad vi ska lyfta fram med risk för att glömma något annat som är lika viktigt att känna till om Lenas forskargärning. En sammanfattning av festskriftens innehåll ger dock en god bild av de områden som dominerat i hennes forskning. Vi ser hur flera av bidragen tar sin utgångspunkt i noggranna tolkningar av intervjusamtal eller en persons livsberättelse och vi blir på så vis varse hur den enskilda individens erfarenheter är relaterade till och infogade i större tids- och platsspecifika sammanhang. Inte minst lär vi oss att dessa erfarenheter framförs med hjälp av delade former, vilka i sig har en lång historia. Genom bidrag som behandlar allt från vardagliga föremål på museer till brev skrivna på 1950-talet blir vi övertygade om det vardagligas betydelse. I boken får vi också ta del av vardagsliv på 1700-talet i Åbo och Umeå och på 1960-talet i Örebro. Vi lär oss inte bara om förändringar i norska begravningsritualer, globala minnesikoner i lokala sammanhang och mottagandet av flyktingar på 1940-talet, utan även om varför dessa olika fenomen ser ut som de gör. Denna festskrift är på så vis inte enbart en hyllning till Lena

Marander-Eklund. Den är också ett bidrag till kunskapen om hur vardagsberättelser och -fenomen ingår i större samhälleliga och kulturella processer.

Referenser

- Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena (red.) 2005. *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Marander-Eklund, Lena 1993. Från malörtsbrännvin till vitlökskapslar: Huskurer mot förkylning. Lic.avhandling i ämnet nordisk folkloristik vid religionshistoriska och folkloristiska institutionen. Åbo Akademi.
- Marander-Eklund, Lena 2000. *Berättelser om barnafödande: Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Diss. Åbo: Åbo Akademi.
- Marander-Eklund, Lena 2004. Att skapa och analysera ett muntligt forskningsmaterial. I: *Metodkompassen: Kulturvetarens metodbok*. Marander-Eklund, Lena, Illman, Ruth & Henriksson, Blanka (red.) Åbo: Åbo Akademi.
- Marander-Eklund, Lena 2006. Bröllop på 50-talet: Konstruktion av kvinnligheter i ett frågelistsvar. *Budkavlen* 85, s. 70–83.
- Marander-Eklund, Lena & Illman, Ruth (red.) 2007. *Känslornas koreografi: Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*. Hedemora: Gidlund.
- Marander-Eklund, Lena 2008. Narrative and emotions: Revealing and concealing laughter. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 39, s. 95–108.
- Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red.) 2011. *Biografiska betydelser: norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlund.
- Marander-Eklund, Lena 2012. Som vi ropar får vi svar: Metodologiska aspekter på tillkomsten av skriftligt och muntligt material. *Budkavlen* 91, s. 56–69.
- Marander-Eklund, Lena 2014. *Att vara hemma och fru: En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Marander-Eklund, Lena 2019. Folkliga botemetoder mot tandvärk. *Budkavlen* 98, s. 155–158.
- Marander-Eklund, Lena 2020. Affekter och känslor. *Budkavlen* 99, s. 186–188.

Marander-Eklund, Lena 2022a. Vardagen som folkloristiskt laboratorium: Tystnader, erfarenheter och berättelser. *Budkavlen* 101, s. 149–155.

Marander-Eklund, Lena 2022b. Snor: Äckligt, sjukt och farligt. *Budkavlen* 101, s. 59–83.

Marander-Eklund, Lena 2023. "I'll Never Forget the Thunderstorm of 1960, I Think it Was: Storm Stories. *Wait Five Minutes: Weatherlore in the Twenty-First Century*. Mullins, W. G. & Ingram, S. (eds.). Jackson: University Press of Mississippi, p. 176–196

Affective Power of Meaningful Objects

Sharing Stories in Affect Card Workshops

Introduction

In this text, I analyze the process of sharing stories of meaningful objects and their life historical connections in affect card workshops for museum professionals organized by the project SENSOMEMO: Material and Sensory Memories: Explorations on Autobiographical Materiality (2020–2024)¹ in which we have scrutinized the entanglements of everyday material objects and meanings, sensory experiences, personal memories, and life history. Affect cards were developed within SENSOMEMO project as a hands-on tool that helps to verbalize emotional and embodied experiences related to objects and materiality. The cards are based on research on affective materiality and sensory ethnography which is an experimental and reflexive process that focuses on the interaction of human

1 The Research Council of Finland, decision number 334247. The project is an ethnological study of material culture focusing on emotional, affective, and sensory elements of experiencing and interacting with materiality. In the SENSOMEMO project we have sought new concepts and methodologies to grasp the affective dimensions of memory.

participants (both the informants and the researcher) and material environment. (Pink 2009; Koskinen-Koivisto & Lehtovaara 2020). In this text I analyze the outcomes of two pilot workshops where affect cards were tested with museum professionals. The research material I analyze consists of preliminary task of writing a short story about a meaningful object and the process of sharing the story and scrutinizing it with affect cards. I do not seek to analyze only the ways in which affects manifest themselves in the stories at the level of language but rather aim at analyzing the contexts in which their owners experience them meaningful and why, asking what meaningful biographical objects do and how they make their owners, and other people feel like.

The idea of analyzing the affective power of objects stems from the so-called new materialism and the material turn, emphasizing that objects have affective power (Miller 2005; Bennett 2010) and are emotionally charged (Löfgren 2016). Cultural theorist Sarah Ahmed has noted how our biographies are intimately interwoven with objects that orient us emotionally (Ahmed 2011:27, see also Nylund Skog 2013:201). Some objects can indeed be characterized as *biographical objects*, which function as tools for life review and autobiographic elaboration, a way of knowing oneself through things (see Kirshenblatt-Gimblett 1989; Hoskins 1998). These objects maintain memories of self, home, and family (see also Huhn 2018). Personally meaningful are also relational and sticky, entangled with other people's stories, other objects, and environments (see Ahmed 2010; Bohlin 2019).

The agential power of things and materiality lies in different ways of knowing and being in the world. An object can embody alternative, non-narrative knowledge which exceeds language: the sensual and embodied, in other words, the affective (De Nardi 2016, Povrzanović Frykman 2016; Kurki 2020). The major challenge for researchers in analyzing such knowledge is that affective power and affects are difficult to define, and "capture". According to human geographer Nigel Thrift (2004:60), "affect is a different kind of intelligence about the world" that shapes our attitudes and everyday

practices but cannot be necessarily translated into the cognitive. Cultural theorist Sarah Ahmed states that affects are not embedded in the subject but occur in the encounter with objects (Ahmed 2004:7; see also Marander-Eklund 2009). In this vein, affects can be understood as something that we experience and that moves us and our bodies, making us feel and react in certain ways, which we notice and interpret but are not necessarily aware of or cannot verbalize. (Ahmed 2004; Wetherell 2012:4).

I approach affect card workshops as instances where the affects circulate and are consciously reflected. The joint discussions around the storied objects illuminate how material items connect to affective experiences in their owners' past but also how affective experiences move other people and circulate in the process of sharing and verbalizing them. In the affect card workshops, other people can relate to stories and experiences about meaningful objects and find similarities in their own sensory experiences and embodied memories. In this process of sharing, the autobiographical narratives get new interpretations.

Material and method

In the SENSOMEMO project we created affect cards from the idea of the researcher Kristiina Korjonen-Kuusipuro. We were preparing for having a workshop for museum professional about how to engage with the affective dimensions of knowledge related to objects and the ways in which to use and bring to the fore the affective in museums work when she suggested that we could create cards that would contain words which would help the participants to verbalize the affective realm, in other words emotional, sensory and embodied experiences and memories related to meaningful objects. We created three color-coded sets of cards containing words (in Finnish) that describe the following elements: emotions (28 pink cards), sensory elements and embodied experiences (26 yellow cards with words, and 5 cards which the basic sensory elements of sight, touch, sound, smell, and taste) and cultural meanings (purple

cards). In addition to cards featuring words, there are also questions cards for each colored cards that direct the discussion and use of cards.

In creating the words and questions to the sets of cards we used research-based knowledge also from other fields than cultural studies. When creating emotion cards, for example, we read about psychological research on basic emotions and about cultural variations in the articulation and semantics of emotions (e. g. Tuovila 2005). We learned that basic emotions contain more negative emotions than positive, and that in Finnish language there are more expressions for negative emotions than for positive. In choosing the emotional words, we tried to balance this bias. We also decided to include empty cards in each set of colors in case the existing cards would not contain exactly the right kind of word or expression the participants wanted to find. Using the cards, the workshop participants can freely skim through the different colored sets and create unique maps consisting of varying amounts of cards in different color forming assemblages of associations.

In the first affect card workshops we asked the participants to prepare for the workshop in advance by choosing either a personally meaningful or otherwise emotionally laden object, and then writing a short story of the object and its meanings and sending it to us before the workshop. In the workshop, each participant introduced the story orally to other participants in the workshop and brought along the physical object (only one of eight participants brought a picture of the object). After listening to the stories, the participants worked in small groups analyzing emotions and embodied sensory experiences related to the chosen objects with affect cards.² When working with cards, the participants could touch and hold the objects as well as the cards, in other words, engage with their materiality through their senses and hands. We videotaped the workshop and took photographs of the group work resulting in the affect card

2 Unfortunately, there was not enough time to create maps of all the items, and the participants who worked in pairs or groups of three people had to choose one of the objects to be scrutinized with affect cards.

maps. The participants were informed about the purposes of the research and signed consent forms to allow the documentation of the workshop. We agreed that in the publications, the participants' stories are introduced anonymously. This text is based on two pilot workshops in which we tested the cards. Both workshops were organized for museum professionals: affect card workshop 1 in Spring 2022 in the Museum of Central Finland, Jyväskylä) and affect card workshop 2023 (The City Museum of Helsinki), each with 8 participants.³

When analyzing the written stories and the reactions they received when shared with others, I have paid attention to the biographical context and social relations reflected in the story, and to the descriptions of feelings and atmospheres that these objects are associated with. Often the objects are so called *happy objects* (Ahmed 2010), imbued with positive affects but in the process of discussing the sensory and embodied memories of these objects with the help of affect cards, more nuanced or mixed feelings appear. Sometimes, sharing of affective experiences cause embodied reactions (laughter, crying, goose bumps etc.), contradictory emotions and confusion (see e.g. Marander-Eklund 2002 on narrative keys). When facilitating a group discussion of various individuals, the embodied expressions, gestures, and movements are not easy to follow and interpret. Our future goal of analyzing the situations of using affect cards is also to develop "reading" of embodied interaction with objects. Even though in this text, the emphasis is in the stories and their contexts, I have also used the videos of the workshops, as well as notes and photographs to support my interpretations.

3 The workshops were organized in collaboration with part of the Finnish museums' collection and contemporary documentation network (TAKO) pool 3 that consist of museums documenting the everyday life. The first version of the cards was introduced and tested in the pilot workshop 1. In the workshop 2 which occurred a year later we tested a second version of the cards. The participants were also from the TAKO pool 3 museums.

Objects and affective relationships: Expressing loss and longing

Ethnologists and anthropologists studying biographical objects that are safeguarded and cherished have pointed out that the objects people hold on to are not always those that are the most obvious ones or even intentionally saved by their owners. Meaningful objects can be small everyday functional items such as (kitchen) tools or toys which often are not especially financially valuable. (Huhn 2018; Kajander & Koskinen-Koivisto, forthcoming.) For example, childhood mementos can be quotidian items that have not been marked in youth as a cherished object but have been saved unintentionally and been discovered at a later period in life. These objects may become meaningful later, as they embody affective bonds and experiences such as memories of close family members (see Huhn 2018), transformative moments and events in life (Povrzanovic Frykman 2016) or roots and identity (Bachiddu, in print).

Many of the meaningful objects that we heard of in the interviews or workshops were objects reinforcing affective relationships of the past.

The objects I chose is a mug with a elephant image made by Arabia. I got the mug from my father's aunt, most probably as a gift on my baptizing day. At least I feel like I've always had it.

The mug has accompanied me through decades. In my childhood it was the only mug that I used for drinking hot chocolate in the mornings and evenings. I added a bit of coffee in the hot chocolate already at school age. --

The elephant mug brings multiple memories and sensations to my mind. Also people. My family comes to my mind. Father, mother, and three brothers. I also remember my great aunt who gave me the mug. She died when I was three years old but I still remember her. I remember how her home smelled and I remember songs she used to sing. We talked often about her in my family, everybody honored her since she used to be the principal of

the Wetterhoff School of Cottage Industry. On her pension days she built a red cottage next to our house.

-- It never came to my mind to sell the elephant mug. It is a beautiful artifact which brings to my mind emotions and memories that I was not aware of. The mug is like a bridge to the good memories of childhood and to the people who are already by-gone. When I studied, the mug made me feel safe in a foreign new place. (Written story by a Participant in the affect card workshop 1)

This story underlines the affective bonds of childhood which the memento can trigger. Looking at and touching it, the owner can hear the singing of the great-auntie and smell her home. Already when writing the story, the participant noticed that it brought about early sensory memories connected with feeling safe and at home. In the beginning of the workshop, the participant recognized only positive memories related to the mug, but when scrutinizing the sensory and embodied memories connected to the object, she noticed that she also feels longing and fear of losing. The emotion cards (pink) that she and the other participant associated with included the following words: *longing, comfort, love, admiration, joy, happiness*. The chosen cultural meanings (the lilac) which are abstract words describing shared cultural concepts such as place, life stage, or phenomena were *childhood, security, home, everyday life, familiarity, intergenerational relations, nostalgia, death, loss*. Both chosen emotions and cultural meaning demonstrate that the memories related to the objects can entail ambiguous elements and nuances such as those related to the longing of lost family members. The situation of scrutinizing the memories with affect cards enabled the participant to recognize and acknowledge the more negative, or difficult emotions related to longing and loss. Other participants in the workshop also recalled their own losses, which created a collective space with rapport and empathy.

Another participant in the workshop 1 shared a story of a soft toy, a toy dog that used to be important for her, and on display but which she later stored and forgot, but which she knows she will keep until

it falls apart. The story of the toy dog contains detailed autobiographical information of significant events of its owner's life.

1/ 2

This dog, which name I don't remember, was gifted to me by my father as a gift in (date removed) 1969. The dog arrived to our home (town and the name of the suburb removed) where we lived some years from mid-1960 until the summer 1969. My father worked for TVH [national road building company], and every week travelled to different construction sites in Northern Finland. That time the work weeks consisted of six working days, and we saw our father from Saturday night until Sunday evening. Normally, when we woke up on Monday morning, father had already left. I was almost 9 years old that time, and I went to the second grade at the local (name removed) elementary school.

The dog was very dear to me, and I am sure I gave it a name, but I can't remember it. The dog resembles a beagle, so the logical name would have been Snoopy, but it was not in television yet. We had black and white television. But I could have read the cartoon book. But maybe the dog was Tessu. I went through old photographs to see if it was with me in a photo, but it was not. But I remember it was my sleeping toy from the beginning. Even at the times when I was a student in the 1980s, the dog's place was upon my bed.

When the participant shared the narrative with others in the affect card workshop, she was very moved, and paused here, petting the toy dog with her hands. Then she burst into tears and continued to talk about the time when she moved to study in another place and when her father died of cancer:

2/2

So, I took the dog with me when I moved to study history on the autumn of 1980. The dog was still upon my bed. In the winter of 1982, my father died to cancer, and I guess the dog just came even more dear to me. When in December 1989 I married and we

moved to the apartment of my husband, the dog was on the shelf. Finally, when my first child was born, I hid the dog in the closet. When in 1994 we moved to a house I had three children running around me, I took the dog to the cold attic where it has stayed for 28 years. I guess I never let my children play with it, I let them play with some other toys that I had kept. There it has sat on a wooden shelf and every time I have visited the attic, I have looked at it and thought it looks like it is in a bad shape. When I took it out, I noticed that time has made the other ear so fragile that it broke. But I will not get it fixed; it can wear off. Nobody else than me think of it as valuable. (Written story by a participant for the Affect card workshop 1)

When talking about the toy dog, the narrator could revisit difficult period of her life and the personal loss she had suffered as a young student. Telling the story of the dog, she went through the most important life events and milestones; how she grew up with the dog, which comforted her when she needed it, and how it followed when she moved to live on her own. When having her own children, the dog was not present in the everyday life and in the written version of the narrative the owner notes that for her, the dog is a reminder of important people and life events, but for other people, the old toy means nothing. However, when hearing the story, many other workshop participants related to her story and told their stories about soft toys that were a source of comfort. They also commented on how they can see that the old toy had a long life behind it and had been loved, relating to the sorrow of the owner and her reflections. In the videotape the body language shows how many other participants are moved: they for example sniffed and wiped the corners of their eyes. Later, many of the participants also come to touch and pet the toy dog.

Rendering abstract and complex things into words

Sociologist and psychologist Sherry Turkle (2011:5–6) have noted how affective things can be called evocative objects, meaning things we think about and think with. They may help us do meaningful things or connect with special memories and complex, abstract issues of life. In our interviews and affect card workshops we have noted that stories of meaningful objects also evoke critical reflections on the passing of time and our relationship with materiality. As already evident in the stories analyzed previously, many of the written and orally shared stories of cherished objects we documented in the workshops highlighted the passing of time, ephemerality, and continuity of life. Researchers studying memory and materiality have noted that material culture and objects can offer different affordances about spatiality and temporality than oral narration which allow temporal complexity (e.g. Lems 2016). Single linear stories call for chronology, order of events and closure whereas in the landscapes and material items past, present and future can all be present, and the future horizon remain open.

The following story shared in the affect card workshop connects the previous and new life of an object bridging between different times and generations of people:

Last spring, we bought a house that is 60 years old. We closed the deal with a lady, whose mother had owned the house. Even though the lady never lived in the house, the place was important to her as her mother's home. She believed that we were the right housekeepers in the future.

When we got to the house, all the belongings of the former owner were there. The lady was thinking how she would find a place for all items, and we promised her that all the items could be left in the house, and we would take care of them. Furniture, textiles, kitchen ware, decorative objects, and small items, to be recycled, and some stuff useful to us, many kinds of things. The former owner canned, she had lots of jars, and among them we found

seven little cream bottles that we kept to ourselves. They are brown glass, had plastic covers, are of simple design, each about one deciliter. [--]. We do not have any real use for these bottles, but they are as old as the house, and thus I feel like they belong there.

I wonder if these bottles were there before the owner bought the house or did she bring them there? Why did she keep them? Did she have use for them or did she just forget them in the shelf? The little bottle and his friends trigger many questions to which we might never get answers. But we can imagine different reasons and stories. After we have renovated the kitchen, our plan is to bring them back there. Maybe we will find them some use.

The little brown bottle reminds us about the former owner and her daughter who likes our family. The bottle ties us to the house, and the continuum of its owners telling a story about the house before we came there. [--] (Written story by a participant for the affect card workshop 1)

In this story, the object continues its life with the new owners of the house. Even though the new owner does not know in detail where the object came from and to whom it belonged, she gives it a new meaning: by keeping it and placing it on display in her kitchen, the mysterious object connects her and her family with the history of the house and allows her to *imagine* how the life in the house once was (see also Maniak & Kurpiel, forthcoming). It has been noted the traces of other people's lives are potential that the new owners of second-hand items appreciate (see e.g. Bohlin 2019). Traces of other people's personhood in the objects are therefore not necessarily problematic, but rather luring, creating affective potential.

Researchers of memory, materiality and narration have noted how the multiple lives of objects and their layered pasts can also enclose difficult and contradictory histories. Often, meaningful objects have testified family histories of displacement, conflicts, or disasters (see e.g. Nylund Skog 2013; Koskinen-Koivisto 2022; Korjonen-Kuusipuro, forthcoming). A participant in the workshop 2

shared a story of his grandfather's drawer that connects to both sad and happy memories:

1/2

My meaningful object is a wooden drawer. It was made in the 1940s when materials were scarce, and therefore the wood is of poor quality. The drawer belonged to my grandfather who was born in 1941, and it connects to various stories. My grandfather's family fled Viborg in 1944 with the last train that left from there [when the Soviet troops invaded the city], and they could not take anything with them that did not fit in a small bag, so they needed to purchase everything from Helsinki where they stayed. This drawer is one piece of furniture they bought. It used to be the color of the light wood, but it was painted brown later. The drawer is old and worn out, so at many spots the light wood shines through the paint.

The drawer is connected to the only memory that my grandfather has of his Father who died when he was young. My grandfather had put a candle on the shelf in the drawer, there is still a dark spot there. His Father had noticed this and got very angry because he could have burned the whole drawer and the apartment. My Grandfather gets emotional when telling this story since it is the only memory of his Father he had, him being angry at him.

I remember the drawer from my childhood, it was in the kitchen of my Grandparents' house, and they kept there their kitchen ware [--] For me the drawer symbolizes the sense of safety since my grandparents were and still are very important to me, and they brought lots of love and warmth to my life. Their place is a safe haven and another home for me. [--]

The family history of Karelian evacuees who had to start over from zero is a part of a Finnish national war narrative (see e.g. Korjonen-Kuusipuro & Kuusisto-Arponen 2012:110) to which the sad story from the grandfather's childhood adds a personal layer. The drawer

embodies the complex and difficult family history, but also the happy childhood memories of the participant.

2/2

The drawer makes me nostalgic and brough about memories of my childhood and my grandfather and his childhood. The drawer is at the same time robust and vulnerable, its surface is soft and smells like my Grandparents' place. I feel sadness and longing when I look at it, but also joy since the drawer is full of belongings that are important to me. I am happy that it is in my house with all the memories of my life and my family history attached to it. (Written story by a participant for the affect card workshop 2).

The old wooden drawer is described in a humane, animistic language. Ethnologist Anna Bohlin who has studied affective relationships with materiality in the context of second-hand markers, noted how people talk about a range of things with “intense affection and even love” and think that affect is transferred along with the object. (Bohlin 2019). The physical traces of former use like scratched or burnt surfaces make the thing resemble a person, a unique item with character or a soul that needs to be cared for.

Unlike in the workshop 1 where many participants shared very intimate and emotional experiences connected to the objects they brought to the workshop, the story to the grandfather heard in the workshop 2 was the only story that was very evocative. Sharing the story with other made the person sharing the story to stop and hold tears. Also, the affect card map created about the drawer contains more cards, especially more pink emotions cards than the other maps created in the same workshop.

Sharing stories and affects

The four stories about personally meaningful objects brought to the workshops that I have analyzed in this text were objects connected to domestic environment, family, or home. Researchers studying

the process of giving away objects have noted how affective relations and sociality of an object contribute to the “affective stickiness” of things (Bohlin 2019). Like the example of cream bottles, objects can connect us with other life histories and other stories and get a new life with owners. In the SENSOMEMO research project we have also noted that inherited objects are one significant category of meaningful objects which can also become troublesome (see Kajander & Koskinen-Koivisto, forthcoming). In some cases, the cherished objects are not meaningful to any other person because the memories are personal and intimate, part of sensory-emotional biography. The pet dog and the mug from childhood are examples of such personal items that bring about memories from childhood and later life situations.

The process of sharing the memories in the workshops created embodied reactions and mutual understanding. The participants reflected over the different meanings that objects have to themselves but also listened to and related to each other’s stories. The affect cards and other participants encouraged the participants to verbalize the sometimes contradictory or painful feelings that the seemingly happy memories brought about: the longing over the people they have lost. In my interpretation, the situations of sharing the stories reinforced empathy among the participants.

Even though the aim of affect cards was to go beyond words and scrutinizing the affective dimensions of memory and materiality, the analysis and sharing thoughts about the affective power of objects with other people is not possible without language and stories. Rendering a story of an object, about how it came to one’s life, about the situations in which it was used and became meaningful allowed the workshop participants to reflect on complex and abstract issues of temporality and the effects of passing of time and imagine potential futures. As Sherry Turkle (2011) argues, we think with objects. And as my analysis of sharing stories of meaningful objects in the affect cards workshop show, we also feel with objects when sharing and listening to stories of them.

Literature

- Ahmed, Sarah 2010. "Happy Objects". In *The Affect Theory Reader*, eds. Melissa Gregg and Gregory J. Seigworth. Durham: Duke University Press, pp. 29–51
- Ahmed, Sarah 2011. *Vithetens hegemoni*. Hägersten: Tankekraft förlag.
- Ahmed, Sarah 2014. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bachiddu, Giovanna, in print. "Longing and belonging. Exploring the affective role of materiality in an international adoption case." In *Reconstructing Home: Affective Materiality and Atmospheres of Belonging*, eds. Eerika Koskinen-Koivisto, Kristiina Korjonen-Kuusipuro, Viktorija L.A. Čeginskas, Anna Kajander and Helmut De Nardi. New York: Berghahn.
- Bohlin, Anna 2019. 'It will Keep Circulating': Loving and Letting Go of Things in Swedish Second-hand Markets. *Worldwide Waste: Journal of Interdisciplinary Studies* 2 (1):1–11.
- Bennett, Janet 2010. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham, NC: Duke University Press.
- De Nardi, Sarah 2016. *The Poetics of Conflict Experience. Materiality and Embodiment in Second World War Italy*. London and New York: Routledge.
- Frykman, Jonas & Povrzanović Frykman, Maja 2016. Affect and Material culture. Perspectives and Strategies. In *Sensitive Objects. Affect and Material Culture*, eds. Jonas Frykman & Maja Povrzanović Frykman. Nordic Academic Press, Lund, pp. 9–30.
- Hoskins, Janet 1998. *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives*. New York: Routledge.
- Huhn, Ariana 2018. Biographical Objects, Affective Kin ties, and Memories of Childhood. *Journal of the History of Childhood and Youth* 11 (3):403–420.
- Jansen, Stef. 2016. "Ethnography and the Choices Posed by the 'Affective Turn'". In *Sensitive Objects Affect and Material Culture*, eds. Jonas Frykman & Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic Press, pp. 55–77.

- Kajander, Anna & Koskinen-Koivisto, Eerika, forthcoming. Affective Clutter: Three Viewpoints to Lived Objects that Create Discomfort at Home. *Home Cultures*.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 1989. Objects of Memory: Material Culture as Life Review. In *Folk Groups and Folklore Genres: A Reader*, Elliot Oring (red.) Logan: Utah State University Press, pp. 329–338.
- Korjonen-Kuusipuro, Kristiina, forthcoming. Knowing with a trunk – from affective memory object to transgenerational human-material entanglements. In *Displaced Families, Dispersed Memories*, eds. J. Leinonen, S. Jalagin, O. Kähäri, I. Leppihalme, H.-L. Määttä & E. Turjanmaa. Helsinki: Gaudeamus.
- Korjonen-Kuusipuro, Kristiina & Koskinen-Koivisto, Eerika, forthcoming. Tunteet työyhteisössä: affektikortit apuna tunteiden tarkastelussa. In *Työelämän etnografiaa*, eds. Mervi Hasu, Tuija Koivunen & Eveliina Saari. Tampere: Tampere University Press.
- Koskinen-Koivisto, Eerika, Korjonen-Kuusipuro Kristiina, Čeginskas, Viktorija L.A. Kajander, Anna and De Nardi, Sarah, in print. Introduction. Exploring Affective Materiality and Atmospheres of Home. In *Reconstructing home. Affective Materiality and Atmospheres of Belonging*, eds. Eerika Koskinen-Koivisto, Kristiina Korjonen-Kuusipuro, Viktorija L.A. Čeginskas, Anna Kajander and Helmut De Nardi. New York: Berghahn.
- Koskinen-Koivisto, Eerika 2022. Material Memories – Narrating and Reconstructing Experiences about Displaced Childhood during the Second World War. *Narrative Culture* 9 (1):109–128.
- Korjonen-Kuusipuro, Kristiina & Kuusisto-Arponen, Anna-Kaisa 2012. Emotional Silences. The Rituals of Remembering the Finnish Karelia. In *Remembering and Forgetting in Europe*. CFE Conference Papers Series 5, eds. Barbara Törnquist-Plewa and Niklas Bernsand (eds.), Painful Pasts and Useful Memories. Lund: Centre for European Studies, pp. 109–126.
- Kurki, Tuulikki 2020. Materialized narratives of border: articulating the unspeakable through everyday objects. In *A Research Agenda for Border Studies*, eds. James W. Scott, Elgar Publishing, pp. 129–144.
- Kurpiel, Anna and Maniak, Katarniza, forthcoming. Adopted heritage and the rightness of things. The “uncanny” in the creation of home and belonging. In *Reconstructing Home. Affective Materiality and*

- Atmospheres of Belonging*, eds. Eerika Koskinen-Koivisto, Kristiina Korjonen-Kuusipuro, Viktorija L.A. Čeginskas, Anna Kajander and Helmut De Nardi. New York: Berghahn.
- Lems, Annika 2016. Mobile Temporalities: Place, Ruination and the Dialectics of Time. In *Memory on the Move. Experiencing Mobility, Rethinking the Past*, eds. Monika Palmberger and Jelena Tošić. London: Palgrave MacMillan, pp. 127–156.
- Löfgren, Orvar 2016. Emotional Baggage. Unpacking the Suitcase. In *Sensitive Objects. Affect and Material Culture*, eds. Jonas Frykman and Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic Press, pp. 125–152.
- Marander-Eklund, Lena 2009. ”Kanske den bästa tiden i mitt liv”. Analys av emotioner i ett frågelistmaterial om livet i efterkrigstidens Finland. *Tidskrift för kulturforskning* 8 (4):22–38.
- Marander-Eklund, Lena 2002. Narrative Style: How to Dramatize a Story. *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 58:113–124.
- Miller, Daniel 2005. Introduction. In *Materiality*, ed. Daniel Miller. Durham, Duke University Press.
- Nylund Skog, Susanne 2013. The travelling furniture: Materialised experiences of living in the Jewish Diaspora. In *Things in Culture, Culture in Things*, eds. Anu Kannike and Patrick Lavolette. Tartu: University of Tartu Press, pp. 102–113.
- Pink, Sarah 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London: Sage.
- Povrzanović Frykman, Maja 2016. Sensitive Objects of Humanitarian Aid Corporeal Memories and Affective Continuities. In *Sensitive Objects Affect and Material Culture*, eds. Jonas Frykman and Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic Press, pp. 79–104.
- Tuovila, Seija 2005. *Kun on tunteet. Suomen kielen tunnesanojen semantiikkaa*. Oulu: Oulun yliopisto.
- Turkle, Sherry 2011. *Evocative Objects: Things We Think with*. Boston: MIT Press.
- Wetherell, Margaret 2012. *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding*. London: Sage.

Susanne Österlund-Pötzsch

Museum för vanliga människor

Berättelser som museiföremål och inramningsverktyg

“Then there was a couple who brought in a suitcase full of old wedding photos and personal stuff like letters and birth certificates,” says Paul. “They’d just move into a new house and found it all in the loft and just didn’t feel right throwing it away but didn’t want to keep it either.” (Gayle 2022:37)

Citatet ovan är från Mark Gayles roman *The Museum of Ordinary People*. I romanen har huvudperson Jess tömt sin nyligen bortgångna mammas hus och får tipset att vända sig till ett museum som tar emot saker som personer inte vill slänga bort men inte själva har möjlighet att ta hand om. ”Museet” visar sig snarare vara en lagerlokal full av föremål med etiketter som i några meningar berättar om sakernas ursprung. Den tidigare ägaren till lagret har avlidit och testamenterat sin egendom till den tillbakadragne Alex. Jess tar sig an den brokiga samlingen av ting och lyckas tillsammans med Alex och en grupp vänner skapa ett museum som får namnet ”The Museum of Ordinary People”.

I sin efterskrift berättar Gayle att han var totalt ovetande när han skrev romanen att det på riktigt existerar ett museum med samma

namn som boktiteln. Faktum är att romanens fiktiva museum för vanliga människors föremål har flera motsvarigheter i det verkliga livet. Gemensamt för ett antal av dessa museer är att de har startat som konst- eller performansprojekt som sedan har vuxit och blivit (mer) permanenta. Museerna förenas även av en nerifrån-upp-attityd till sin verksamhet och, framför allt, en stark betoning av de vardagliga tingens och de vardagliga berättelsernas betydelse. De utställda föremålen är sällan monetärt värdefulla, deras värde finns i den historia och de berättelser som medföljer.

Utgående från exempel från museiprojekt tillägnade människors vardagliga föremål vill jag i denna artikel undersöka berättelsers betydelse som inramningsverktyg och skapare av museiföremål. Jag föreslår att berättelser och museiartefakter ofta är sammanflätade i en gemensam performans, ett narrativt omskapande, där berättelsen kan illustrera föremålet lika väl som föremålet illustrerar berättelsen. Före diskussionen om förhållandet mellan museiobjekt och berättelse inleder jag med en kort betraktelse av konceptet ”folk-museum” och presenterar de tre museer jag tagit exempel från, nämligen The Museum of Ordinary People (MOOP, Storbritannien), The Museum of Everyday Life (MEL, USA) och, i främsta hand, The Museum of Broken Relationships (MBR, Kroatien).

Museum som berättelseplattform

Museet växte fram ur renässansens vurm för att samla och ställa ut föremål. Det utvecklades med tiden till en mäktig, och karaktäristiskt europeisk, institution. Etablerandet av museet var sammanflätat med modernitetens tro på utveckling, linjär tid, ordning och objektiva sanningar. Museer kom att bli övertygande kanaler för skapandet, bekräftandet och utlärandet av modernitetens centrala värderingar (Pearce 1992:1–3).

En allmän förståelse av museum är som en institution som införskaffar, bevarar, skapar och ställer ut kulturarvsföremål. Kulturhistoriska museer har därtill förknippats med en tämligen snäv nationell grundberättelse. Under de senaste decennierna har

museernas maktposition problematiserats och alternativa narrativer har fått mer utrymme, samtidigt som beteckningen museum används för en växande mångfald av ambitioner, teman och tillvägagångssätt (se t.ex. Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016:16,19,183; Eggman & Kuhn 2017:9–11). Hur utställningar byggs och presenteras är likaså ett område där stora förändringar skett. Inte minst har användningen av informationsteknologi och sinnesupplevelser som ljus, ljud, doft och taktila inslag ökat märkbart som metoder att förmedla budskap. Digitalteknik möjliggör även webbutställningar och nya former av interaktivitet. Trots mängden av tekniska innovationer utgör emellertid föremål fortsättningsvis basen för flertalet museiutställningar vars tyngdpunkt ligger på tolkningen och kommunicerandet av föremåls sociala och kulturella betydelser.

När ett föremål blir ett museiobjekt tas det bort från sitt användningsförlopp och fjärras från den vardagliga världen. Men att uppfatta ett museiföremål som ”dött” är för snävt menar museiantropologen Sandra Dudley, eftersom föremålen blir *om*-kontextualiserade snarare än *de*-kontextualiserade och de fortsätter att engagera och upplevas av människor (Dudley 2012:2). Att ingå i en utställning ändrar dock föremålet och ger det nya betydelser. Museiarkitektur som glasmontrar uppmuntrar betraktaren att uppfatta ting annorlunda än utanför museibyggnaden. I rollen som museibesökare letar vi efter tolkningsledtrådar i medföljande texter, skyltar, utställningstekniker och museets helhetsprofil. Tingen i sig kan emellertid påverka oss emotionellt mer direkt och omedelbart än texter och fakta. Museologen Susan Pearce har beskrivit just denna ”verkliga föremålets kraft” som samlingars största styrka (Pearce 1994:20). Med andra ord, föremål är effektiva verktyg för att framföra berättelser. Mieke Bal går steget längre och föreslår att föremål kan vara eller berätta narrativ (Bal 1994:99). Aktiviteten att samla föremål kan, enligt Bal, likaså ses som narrativ: ”not as a process about which a narrative can be told, but itself as a narrative” (Bal 1994:100). I ett större perspektiv utgör museer som helhet narrativ. Både som klassiska ”stora berättelser” kring nationella institutioner och via det ramverk som ett tematiskt museum erbjuder.

De många olika berättelserna inom ett museum förstås indexiskt i förhållande till den stora masternarrativen (se Katriel 1999:112f.).

Att berätta berättelser via föremål är ingen given envägskommunikation. Oberoende av museikuratorers försök att styra betraktarens tolkningar och uppmärksamhet, är ett museibesök i grunden en kreativ process. Att ta del av en utställning är en individuell handling där besökaren visserligen ofta använder sig av föreslagna tolkningar men även drar egna slutsatser. Museet står i ett dialogiskt förhållande till besökarna. Många museer använder sig dessutom av en tredje part i kommunikationen, som konstnären bakom de utställda verken eller röster från de personer utställningen handlar om (Pearce 1994:26).

En dialogisk relation råder även mellan berättelse och artefakt, vilket är avgörande för museiupplevelsen. Narrativ har i själva verket förmågan att skapa betydelsefulla föremål, observerar Susan Stewart (1993:xi). I museikontexten blir denna relation en gyllene formel som kan framkalla ett skimmer kring de enklaste av utställningsobjekt. Museer framställer alltså sina utställningar både på ett konkret och mentalt plan.

Folkmuseum och museum om vanliga människor

De tidiga museerna var, som nämnt ovan, kopplade till elitkulturen och till nationella narrativ. I dag är museifältet breddat och inkluderar många varianter av utställningar både för och om den vanliga människan och hens vardag. Ambitionen att berätta vanliga människors historia via museiformatet har dock funnits länge. Under senare hälften av 1800-talet etablerades en ny genre av museum; folk-museerna eller friluftsmuseerna som återgav vardagslivet i rurala bygder ”förr i tiden”. Friluftsmuseerna var uppbyggda kring traditionella gårdar och allmogebyggnader, ibland som replikor men ofta flyttade och återuppförda. Skandinavien gick i bräschen för utvecklingen. Nationella flaggskepp i form av friluftsmuseet Skansen, grundat 1891, och Norsk folkemuseum, grundat 1894, inspirerade till upprättandet av liknande institutioner i många andra länder

(se t.ex. Jönnes 2005; Eriksen 2009:69–84). Friluftsmuseerna beskriver ofta sig själva som skildrare av levande historia. Miljön skall ge en känsla av att resa i tiden: personalen kan vara klädd i epoktypiska kläder och uppvisningar av hantverkande och traditionella arbetsprocesser hör till de karaktäristiska inslagen.

I dagens brokiga museilandskap finns det dock en mängd andra typer av museer som kan placeras i kategorien ”folkmuseum”, eller åtminstone ”folkliga” museer. ”Folkligheten” anknyter å enda sidan till teman som vardagsliv, ordinära föremål och vanliga människors berättelser. Å andra sidan hittas det folkliga elementen i museernas uppbyggnad, då de ofta finns i korsningen mellan konstprojekt och museum samt förlitar sig åtminstone delvis på olika former av talkoarbete, crowdsourcing, donationer och samarbeten med andra institutioner och det lokala samhället för sin verksamhet. Framlyftandet av berättelser och berättande är ett gemensamt drag för många av de nya folkliga museerna.

”Everyone has a story”, förklarar Lucy Malone, grundaren av Museum of Ordinary People (MOOP), i en radiointervju med DJ Lauren Laverne hösten 2021 (BBC Radio 6 music). Malone och hennes medgrundare till MOOP, Jolie Booth, träffades i Brighton på en arkivbaserad guidad vandring ledd av Booth. Malone hade nyligen – i en parallell till den fiktiva museigrundaren Jess i Gayles feelgood-roman – gått igenom material efter sin mamma och skapat utställningar och konstprojekt kring det. Malone och Booth insåg att de bägge var intresserade av att ta till vara de vardagsberättelser som i allmänhet inte berättas i officiella historieböcker, arkiv eller museer. De var även angelägna att lyfta fram historier kopplade till efterlämnande föremål. Resultatet blev ett pop-up museum utan fast adress, med den första utställningen vid Brighton Fringe Festival 2018. Senare utställningar har varit samarbeten med bland annat välgörenhetsföreningar (Malone 2022:86–93). Malones och Booths museiprojekt fungerar på ideell basis och förlitar sig på arbetsinsatser från volontärer.

The Museum of Everyday Life (MEL) beskrivs som ”an ongoing revolutionary museum experiment based in Glover, Vermont” på

sina webbsidor (<https://museumofeverydaylife.org>). Då MOOP sätter berättelserna i förgrunden, ligger betoningen hos MEL på själva objekten, de vardagliga föremålen, även om bägge projektet kan beskrivas som museum om vanliga människor. Clare Dolan, MELs grundare, utgick från en önskan att skapa ett alternativt museum till traditionella ”seriösa” institutioner som hyllar unika original samt det berömda och det värdefulla. Istället förespråkar hon ett museum med vanliga föremål som berättar om vardagslivet – där föremålen inte är på piedestaler eller i vitriner utan kan vidröras. Med associationer till ett friluftsmuseum är MEL inhytt i en gammal ladugård i en rural miljö. Museet har utrymmen både för permanenta och tillfälliga specialutställningar. Till aktiviteterna hör även föreställningar, ofta i form av dockteater, workshoppar samt museets *Philosophy Department* som producerar texter kring bland annat vardagsliv och museipraktiker. Att det dock i grunden handlar om ett gräsrotsprojekt är centralt i museets självpresentation (Dolan 2022:75–77).

Även Museum of Broken Relationships (MBR) har sina rötter i ett konstprojekt, och är antagligen det mest välkända och väletablerade av de museer som diskuteras i denna text. MBR grundades 2006 av filmproducenten Olinka Vištica och konstnären Dražen Grubišić. Idén växte fram ur deras samtal kring vad de skulle göra med gemensamma ägodelar och betydelsefulla föremål efter att deras förhållande tagit slut. De kom fram till att det måste finnas ett sätt att glömma uppbrrottets smärta men inte förstöra alla minnen från förhållandet. Tillsammans skrev de en essä om ett imaginärt museum för kärlek och minnen, och sökte sedan understöd för att förverkliga visionen. När deras ansökan beviljades kontaktade de vänner och bekanta för att få material till utställningen, och det visade sig att många hade en berättelse om brustna hjärtan (Bunbury 2019).

Sedan den tämligen blygsamma början har museet blivit ett globalt fenomen med vandringsutställningar, en webbplats och ett permanent fysiskt museum hemma i Zagreb. Utställningsföremålen består fortsättningsvis av donerade föremål åtföljda av en berättelse

om ett brustet förhållande. I dag äger museet fler föremål än vad de kan förevisa och många donationer förvaras i lager. Crowdsourcing är det huvudsakliga sättet för museet att utöka sina samlingar, inte minst via de många lokala utställningar som MBR kurerat över hela världen.

Nexus av föremål och berättelser

(...) for some reason of all the wonderful objects in the collection I can hear this one speaking to me, I can hear it trying to tell me its story but I just can't quite make out the words. There's something special about it, something out of the ordinary, I can feel it in my bones. This violin has a story to tell and I am going to find out what it is (Gayle 2022:92)

Att föremål kan vara "innehavare" av berättelser om livsöden är ett genomgående tema i Gayles roman. Förhållandet och dynamiken mellan föremål och berättelser är även den axel kring vilken de tre ovan presenterade museiprojekt snurrar. I intervjuer lyfter ofta MBRs grundare Vištica och Grubišić fram berättelserna som poängen med museet. De konstaterar dock samtidigt att det är föremålet, i samverkan med berättelsen, som fångar och förtrollar besökarna (Bunbury 2019). De donerade föremålen i utställningen är ofta vardagliga och utan större ekonomiskt eller artistiskt värde. De medföljande berättelserna kommer varken från en fjärran elit eller från ett anonymt kollektivt "folk", utan berättas av individer och representerar både singulära och gemensamma erfarenheter och minnen.

Triaden föremål, berättelse och minne laddar aktivt varandra med mening och slagkraft, samtidigt som de är svåra att skilja från varandra – de bildar nexus. I de flesta fall kommer dock den narrativa aspekten oundvikligen att forma den performativa och kommunicerande potentialen i triaden. För att kunna dela och förvandla personliga erfarenheter till något som kan uppfattas av andra, förlitar vi oss på ord. Stewart påminner oss att, "Language gives form to our experience, providing through narrative a sense of closure

and providing through abstraction an illusion of transcendence” (Stewart 1993:13). Det handlar alltså om fokus, att destillera saker till sin kvintessens. Narrativer fungerar som miniatyrer i sin strävan att sätta punkt (Stewart 1993:xii).

Inom museikontexten kan så väl avgörande ögonblick som långa komplicerade processer kondenseras till en kärna representerad av ett föremål i en glasmonter och ett par koncisa rader av svart text på vitt papper. Med Susan Sontags eleganta formulering, ”To tell a story is to say: this is the important story. It is to reduce the spread and simultaneity of everything to something linear, a path” (Sontag 2007:226). Berättande är ett enkelt sätt att styra uppmärksamhet. Berättelsen behöver varken vara lång eller detaljerad för vara affektiv. MBR innehåller många exempel på kortfattade narrativ, så som ett bidrag från Bloomington, Indiana, som består av två meningar: ”Mom left when I was 3. This is one of the few Christmas gifts she has given me”. Det medföljande föremålet – den gamla julgåvan – är en liten porslinsfigur föreställande en groda med en mindre groda som klänger sig fast vid dess sida. I kombination med den korta och faktabetonade texten, får artefakten en aura av ett tragiskt förebud om att babygrodan snart kommer att överges av mammagrodan.

När föremålet och berättelsen förenas skapar de ett samband som på ett mångbottnat sätt framför den sinnliga, emotionella och psykologiska verkligheten av det brustna förhållande som förenar dem. Museets artefakter har med andra ord en betydande roll i framförandet av berättelsen. Föremål är relaterbara och suggestiva, de är det material som våra liv utvecklas kring, kommenterar MOOPs grundare Lucy Malone (Malone 2022:94). Föremålet – så som den lilla porslinsgrodan – väcker vår empati. Det har tillhört en person och ger oss en konkret kontakt till denna.

I ett samarbete med en organisation som arbetar med offer för familjevåld, ställde MOOP ut en stor glasburk full med nycklar. I utställningsmaterialet framkommer att var och en av nycklarna har tillhört en kvinna som tagit farväl av sitt tidigare liv och lämnat det destruktiva förhållandet bakom sig (Malone 2022:93). Nyckeln symboliserar tillgång till ett hem, som borde vara en plats där vi är

trygga och skyddade. De lämnade nycklarna åskådliggör upprottet från ett dysfunktionellt hem och ger den medföljande texten en akut påtaglighet. Pearces benämning ”det verkliga föremålets kraft” (1994:20) får ett eko i MELs grundare Clare Dolans konstaterande att föremål har hemliga krafter (Dolan 2022:75). De konkreta föremålen ger tyngd och realitet till de berättelser som museiprojekten om den vanliga människan vill föra fram.

Mikroberättelser

This iron was used to iron my wedding suit. Now it is the only thing left. (Medföljande text till ett donerat strykjärn, MBR)

Ovanstående text är tagen från MBRs webbutställning. Texten är i sin lakoniska stramhet typisk för museets utställda material. Men är en text bestående av två meningar en berättelse? Är det överhuvudtaget berättelser som vi har att göra med i museiutställningarna?

Berättelser har definierats på många olika sätt. Exempelvis William Labov menar att en berättelse består av minst två händelser i en tidsmässig ordning, medan Mieke Bal framhåller tid, rum, aktör och händelser som konstituerande för en berättelse. Någon form av evaluering och poäng kan också sägas vara en nödvändig del av en berättelse (Marander-Eklund 2000:30–32). Lena Marander-Eklund påpekar att begreppet kan syfta både till små, personliga berättelser som är erfarenhetsbaserade, och till stora, kollektiva berättelser som kommunicerar kulturella värderingar. Skillnaden mellan det personligt upplevda och det kollektiva minnet är dock inte strikt dikotomisk utan en skillnad i grad (Marander-Eklund 2013:157; 2014:22–23).

Det finns en given risk att förlora skärpa om allting kan kallas narrativ (se t.ex. Cruces 2022:90). Ett bredare perspektiv på narrativ kan å andra sidan fånga upp kulturella praktiker i sin helhet, vilket bland annat Ulrich Marzolph och Regina Bendix konstaterat:

[N]arratives exist in an equally large variety of forms. While a narrative is primarily constituted by content, it may be rendered in writing or may exist as a two-dimensional illustration or painting or a three-dimensional statue or monument; narratives may be performed and enacted and often form the backbone of customs and rituals (Marzolph & Bendix 2014:1)

Läger vi betoningen på innehållet behöver berättelser alltså inte alltid uttryckas i ord, utan berättande kan förekomma via många olika typer av medier. Marander-Eklund menar att det inte finns någon orsak att definiera begreppet alltför snävt och föreslår att en berättelse kan anses bestå av ”återgivna händelser, med någon form av intern relation, en orsak och verkan med någon form av värdering eller evaluering, något slag av poäng samtidigt som berättelsen är en form för självpresentation” (Marander-Eklund 2000:33). Även korta texter kan uppfylla denna beskrivning. Marander-Eklund lyfter speciellt fram fasta uttryck som ett medel för ett komprimerat och förtätat berättande som vid närläsning ger möjligheter att uppfatta betydelsebärande element i berättande (Marander-Eklund 2014:38). Våra liv består av små berättelser, konstaterar antropologen Francisco Cruces i en studie av urbant vardagsliv. Mikroberättelser fungerar som en ingång till känslor och underliggande personliga och kulturella nycklar (Cruces 2022:2). Ett sådant perspektiv på förtätat expressivt berättande öppnar upp MBRs korthuggna texter som en undergenre inom folkligt livshistoriskt berättande.

Strykjärnet med texten ”This iron was used to iron my wedding suit. Now it is the only thing left” uppfyller i strikt mening inte kraven på en berättelse och borde i sin informationsfattighet vara obegriplig för oss. Ändå ser vi ett sammanhang – en berättelse – som berör oss känslomässigt. Texten ger oss en berättelsebörjan med förberedelser för ett bröllop och ett berättelseslut där berättaren står ensam kvar. Tillsammans med läsarens kreativa tolkning uppfyller de två meningarna Marander-Eklunds beskrivning av ett ultrakomprimerat och förtätat berättande med intern relation, verkan, evaluering och självrepresentation. Det sammanhang som

berättelsen återfinns i, nämligen ett museum för brustna relationer, gör att vi kan läsa det icke-utskrivna och skapa en bild av ett händelseförlopp: en början fylld av förväntan, kärlek och gemenskap som övergår i ett söndrigt äktenskap, ensamhet och uppgivenhet. Detta exempel på mikronarrativ är även berättartekniskt avancerad. Det finns en stark spänning mellan textens två meningar. Den första meningen är ett sakligt konstaterande av faktum som ger oss informationen att personen var på väg att gifta sig. Den andra meningen byter tidsplan och serverar en uppenbar hyperbol då man kan anta att strykjärnet inte är strikt taget det enda som finns kvar efter skilsmässan. De bägge kontrasterande meningarna skapar en estetisk reflekterande helhet vars konkluderande del får oss att haja till. Cruces konstaterar att en poetisk stilistik med en överraskande vändning som avslut är genretypiskt för intima personliga berättelser (Cruces 2022:12,15).

Ultrakorta berättelser med poetiska vändningar karaktäriserar många av de donerade bidragen till MBR. En text från Manila, Filippinerna, åtföljt av siffran två i silver, lyder: ”He had another woman. He couldn’t make me his number 1; I couldn’t stand being his number 2”. De två kärva meningarna förmedlar en smärtsam process av förhoppningar, besvikelse, stolthet och förlust. Den skeltartade berättelsen ger oss tillräckligt med material för att fylla i luckorna och anknyta emotionellt. Berättelserna i MBR handlar övervägande om att bli övergiven, om att uppleva ensamhet. Det är dock just det faktum att berättelserna inte står ensamma utan ingår i en samling som ger dem ökad pregnans och tolkningsbarhet. Inom museets ram ingår de i en dialog med de andra utställda föremålen och berättelserna. Underförstådda ideal och normer präglar utställningen som helhet. Även om berättelserna ingalunda enbart återger heteronormativitet, lyder masternarrativen att romantisk tvåsamhet är att föredra framom alternativen.

MBRs hemsidor gör det möjligt att utforska en webbversion av museet där delar av utställningen presenteras. Museets berättelser passar väl in i sociala medias format och estetik, även gällande det personliga tonfallet (se Wilson 2014:135). Många av texterna

är mycket korta, men det finns även längre berättelser med flera episoder. Berättelserna kan vara vemodiga, pragmatiska, komiska och sorgliga. En stor del av berättelserna beskriver i tämligen neutrala ordalag ett förlopp som ledde till ett brustet förhållande, några av texterna använder sig av direkt tilltal riktat till personen som orsakat det brustna hjärtat. I några fall tycks texterna inte vara åtföljda av ett konkret föremål utan berättelsen i sig utgör utställningsobjektet. Det digitala museet skapar en känsla av platslöshet, men uppmuntrar även besökarna att fästa sin egen ”göra-slut” historia på en världskarta (*breakup pins*). Webbsidorna erbjuder även en lågtröskel-möjlighet att dela en egen berättelse och donera ett föremål till museets fysiska samlingar.

MBRs ramberättelse som museum för brustna hjärtan ger en specifik läsart och förståelsegrund till de enskilda berättelserna. Olika museum har olika ramberättelser. I Vermontmuseet MEL är det vardagslivet som sätts i förgrunden. Berättelserna uppstår här ofta performativt i de uppvisade föremålen, till exempel slitna möbler som visar på användning och spår av de kroppar som interagerat med dem. MELs specialutställningar tar ofta fasta på vardagliga föremål, som pennan, säkerhetsnålen eller tandborsten, som följs genom olika tider och sammanhang (Dolan 2022:72, 76). Berättelserna om det all dagliga livet framhävs ytterligare av den fysiska inramningen i form av ladugårdsbyggnaden som inhyser museet.

Narrativt omskapande

Narrativt omskapande kan kopplas samman med en allmän ökad betoning av personliga erfarenhetsberättelser i samhället (se t.ex. Wilson 2014). Så kallade *testimonials*, vittnesmålsberättelser, är en viktig genre i juridiska och politiska kontexter, men även ett ofta använt verktyg i såväl marknadsföring som synliggörande av sociala problem. Frågor och teman som kan kopplas till individuella berättelser engagerar mera och får helt enkelt mer uppmärksamhet.

Museer har traditionellt handlat om föremål. Föremål är centrala även i de museiprojekt som här används som exempel. Men för

dessa projekt är det inte utställningsföremålets värde, skönhet eller originalitet som är avgörande utan dess förmåga att berätta en historia eller vittna om interaktion med människor. Via en process av narrativt omskapande kan vardagliga föremål få museiföremålets karisma och status. Det narrativa omskapandet producerar utställningen men gör det, i högre eller lägre grad, i samspel med föremålet som museifieras. Artefakt och berättelse är med andra ord sammanflätade i en gemensam performans. Berättelseperformansen är dock inte enbart en slutprodukt utan verktyg med egen agens.

Vad är det då som museiberättelserna gör? I det följande vill jag lyfta fram ett antal nära relaterade effekter som kan uppstå i det narrativa omskapandet och även eftersträvas av museiprojekten i min studie.

Gemenskap och engagemang

Berättelser gör det möjligt att dela erfarenheter. Att använda museiplattformen till att uppmuntra och hjälpa människor att berätta sina livsberättelser är ett huvudsyfte för MOOP. Museets grundare fick en stor respons på de installationer och projekt de skapat av sina egna samlingar av föremål och tillhörande berättelser. Det visade sig att många identifierade sig med dessa arbeten och kände igen sig själva i dem. Inför museets första utställning arrangerade Malone och Booth därför en serie workshoppar där deltagarnas samlingar och berättelser undersöktes via bland annat diskussioner, kreativt skrivande, performans och fotografering. Var och en av deltagarna producerade sedan ett eget utställningsinslag baserat på teman och konstverk som workshopsprocessen gett upphov till. Utställningen blev välbesökt och fick mycket positivt bemötande (Malone 2022:85, 90). För MOOP är det personliga narrativa omskapandet en metod för att främja inkludering och delaktighet.

I MEL är det de materiella föremålen som står i fokus, men även här ligger betoningen på det som förenar oss. Vardagliga föremål sammankopplar oss med andra människor via sina fysiska egenskaper, sina användningsområden och sin historia. Även MEL använder sig

av regelbundna workshoppar för att utveckla museet och producera innehåll. En stor del av de som aktivt engagerar sig kommer från det omgivande rurala samhället men deltagare och bidrag kommer även från mer avlägsna platser (Dolan 2022:75, 78–79). Poängen är att utställningarna produceras gemensamt och att alla kan bidra.

Gräsrotsperspektivet är likaså betydande för MBR som beskrivs som ”a global crowd sourced project” på sina hemsidor. Museet beskriver sig vidare som ett museum ”om dig, om oss, om sätten som vi älskar och förlorar”(https://brokenships.com/explore). Vi är alltså *alla* inkluderade som potentiella donatorer, historieberättare eller besökare.

Personliga berättelser bör ha en nivå av intersubjektivitet för att tilltala oss (Bal 1994:98). MBRs donatorer delar sina privata erfarenheter, men eftersom de flesta människor har upplevt förlust i något skede av sina liv är museets berättelser ändå relaterbara för majoriteten besökare. Museets övergripande tema ger ytterligare en anknytningspunkt. Grundnarrativen i traditionella museer har typiskt handlat om framgång och utveckling (Pearce 1992:1–3). MBR lyfter istället fram den mänskliga faktorn, inte i form av glänsande perfektion utan när saker inte gick enligt planerna och pekar därmed på mänskliga brister och misslyckanden. Istället för att hylla ett ideal möts vi av det verkliga livets tillkortakommanden, något som kan kännas som en befrielse i en värld där sociala medias tillrättalagda innehåll är en del av vardagen för många. Marander-Eklunds (2014:23) konstaterande att relationen mellan en personlig erfarenhetsberättelse och en kollektiv berättelse rör sig om en gradskillnad beskriver utmärkt det glidande förhållandet mellan det individuella och det gemensamma i MBRs utställningar. I donationsformuläret på webben beskrivs det personliga bidraget som ett sätt att delta i skapandet av en kollektiv emotionell historia. Under fliken ”share” där besökaren uppmanas märka ut sin ”breakup story” på kartan sägs det i klarspråk: ”You are not alone”. Hjärtesorg i berättelseform förenar.

Ritualer och helande

Recently ended a relationship? Wish to unburden the emotional load by erasing everything that reminds you of that painful experience? Don't - one day you may regret it. Instead, send your item to our Museum and take part in the creation of a collective emotional history! (<https://brokenships.com/share>)

Från friartraditioner, utbyte av gåvor, kärlekslås och förlovningsannonser till svensxor, bröllopsceremonier och bröllopsfester finns det en mångfald av traditioner och ritualer som markerar ingående av ett kärleksförhållande. Men vad markerar ett uppbrott från ett förhållande? Vilka ritualer guidar oss genom övergången till livet som ensam? Dessa frågor var centrala för Vištica och Grubišić när de grundade MBR. Museets upprop för donationer understryker att skänkande av ett betydelsebärande föremål till MBR motsvarar en övergångsrit: från att utgöra en påminnelse om personlig smärta bidrar föremålet till skapande av en kollektiv historia av känslor. Bal har beskrivit processen då ting blir inkluderade i en samling, vilket ändrar deras status från sak till tecken och de sätts in i ett förhållande med andra föremål:

The object, then, will be modified as the narrative develops, meanings will change as the collection as whole changes, despite that the objects as artefacts are the same. In other words, the museum objects undergo a rite of passage. From being part of an everyday life setting, the objects enter a process of transition in being donated to a museum. In the display, it takes up its new role as a performative actor in a museum narrative as part of a network. (Bal 1994:111)

Den gemensamma narrativa ramen förvandlar föremålet. Samtidigt, framhäver MBR, är delandet av den egna berättelsen en emotionell avlastning.

MBR är inte ensamma om att betona museiverksamhetens terapeutiska och transformerande potential. Att uppmuntra människor att reflektera över sina förhållningssätt och relationer till vardagliga föremål är ett huvudsyfte för MEL. Under arbetet med att upprätta

museet, upptäckte grundarna att ett hemgjort museum kan vara ett redskap för att förändra ens förhållande till livet (Dolan 2022:75). Museiprojektet strävar efter att aktivt inbjuda besökare till individuella bidrag samt att sätta in sin personliga historia i den större narrativ som utställningstemat utgör. Ett exempel på detta är ett inslag i specialutställningen om läs och nycklar där ett litet privat och ombonat ”hemligheternas rum” inrättats. En dagbok med penna fanns framlagd och texten på väggen löd:

The locking diary gives us a place for recording experience and keeping it safe. This is a fundamental tenant of having agency – envisioning oneself as an empowered protagonist in the vast narrative of the world, and being able to protect that vision. We invite you to sit and write an entry in this small communal museum diary, which will become the continually evolving story of us, here inside the museum of everyday life. (citerat i Dolan 2022:77)

Tanken som presenteras är att individen samtidigt kan vara stark i sig själv och en del av det kollektiva. Individens agens är i centrum och delandet av den personliga berättelsen framstår som en ritual utmynnande i både en stärkt självkänsla och en kontinuerlig gemensam berättelse. MELs dagboksaktivitet omfattar många av de aspekter som motiverar alla tre museiprojekt: det personliga, det kollektiva, berättandet, delandet, gemenskap och bevarandet av berättelser.

Även MOOP har arbetat med dagboksformatet. När det visade sig att publiken önskade höra mera om personerna i utställningen och deras förhållande till sina föremål, införde Malone och Booth konceptet MOOP:STORIES inom vilket utställningsdeltagarnas berättelser kunde utvecklas och få mer utrymme. I ett annat projekt, MOOP:JOURNALS, skickades tomma anteckningsböcker ut till projektdeltagare som själva valde hur de ville berätta om ett viktigt vardagsföremål i sina liv. Anteckningsboken skickades sedan vidare till en annan person. För museiprojektet var det ett sätt att samla in material där kontrollen och beslutsmakten fanns hos publiken (Malone 2022:97). MOOP startade som personliga projekt för att bearbeta sorg och förlust via vardagliga föremål och

historier. Efterhand som museiprojektet utvecklades kom det vardagliga berättandet att bli det viktigaste verktyget för att ifrågasätta maktförhållanden och ge röst åt marginaliserade grupper (Malone 2022:100–101).

Kreativitet och agens

Möjligheten att uttrycka kreativitet och handlingskraft är genomgående teman i alla tre museiprojekt. Museerna upplåter en arena för berättande – och berättande innebär alltid en performans och någon form av utvärdering (se t.ex. Cruces 2022:42). MBRs berättelser handlar om något som har hänt berättaren, ett ofrivilligt farväl eller ett förhållande som vittrade sönder och står på så sätt i kontrast till tendensen att framställa livshistorier i form av framgångssagor. Genom att ändå berätta sin egen historia får berättaren agens. Livet gick kanske inte som önskat men man kan själv utforma sin berättelse.

Även om berättelserna är korta och kan verka enkla, eller t.o.m. banala, äger många av dem en stor emotionell expressivitet. En överraskande stor mängd av berättartekniska grepp används, så som bildliga uttryck, direkt anföring, ordlekar, fragmentariska satser och överdriven objektivitet. Det finns en märkbar poetisk och estetisk ansats i många av texterna. Det är en performans där berättaren tar ansvar för sitt framförande och uppvisar genrekompetens (Bauman 2012:99).

Berättelsernas poetiska moment finns ibland i det utställda materiella objektet. En favoritkopp som limmats, vardagsting som nöts av användning, nycklar i en glasburk, ark med handskrivna berättelser dekorerade med klotter och bildcollage, en bröllopsklänning inklämd i en glasburk, ett avskedsbrev som limmats på en spegel som krossats (Dolan 2022:72; Malone 2022:93,97; www.brokenships.com). De donerade föremålen har alltså manipulerats, ibland via alldaglig användning, ibland har de kreativt iscensatts för att bättre framföra en berättelse. MBR föreslår att de, i motsats till ”destruktiva” självhjälpsinstruktioner, erbjuder en möjlighet att ta sig

igenom ett känslomässigt sammanbrott via kreativitet – genom att bidra till museets universella samling (<https://brokenships.com/explore>). En museiutställning är per definition kreativ och kurerad – via det narrativa omskapandet kan individen själv vara med och forma sitt bidrag till museets helhetsberättelse.

Ett avslut i mikroformat

What speaks to us, seemingly, is always the big event, the untoward, the extra-ordinary: the front-page splash, the banner headlines. (...) What's really going on, what we're experiencing, the rest, all the rest, where is it? How should we take account of, question, describe what happens every day and recurs every day: the banal, the quotidian, the obvious, the common, the ordinary, the infra-ordinary, the background noise, the habitual? (Perc 1997:209–210)

Det är det extraordinära, storslagna och exklusiva som tenderar fånga vår uppmärksamhet. Men våra liv utspelar sig i första hand i vardagen bland vanliga göromål och vanliga föremål. De flesta av oss är, så kallade, vanliga människor. I denna artikel har jag undersökt berättelsers betydelse för att skapa museiföremål av vardagliga föremål med exempel från tre museiprojekt om vanliga människor. Berättelserna i detta sammanhang är i de flesta fall mikronarrativer som med förtätade och expressiva uttryck förmedlade starkt emotionella budskap. I processen av narrativt omskapande förenades berättelse och föremål i nexus – en gemensam performans där det inte alltid är klart var berättelsen börjar och föremålet slutar.

Käll- och litteraturförteckning

- Bal, Mieke 1994. "Telling Objects: a Narrative Perspective on Collecting". John Elsner & Roger Cardinal (red), *The Culture of Collecting*. London: Reaktion Books (pp. 97–115).
- Bauman, Richard 2012. "Performance". Regina F. Bendix & Galit Hasan-Rokem (red), *A Companion to Folklore*. Hoboken, NJ: Blackwell.
- Bunbury, Stephanie 2019. "The ex factor. Museum of Broken Relationships comes to town". *Brisbane Times*, 18.7.2019. <https://www.brisbanetimes.com.au/>
- Cruces, Francisco 2022. *Metropolitan Intimacies. An Ethnography on the Poetics of Daily Life*. London: Lexington Books.
- Dolan, Clare 2022. "The Museum of Everyday Life". François Penz & Janina Schupp (red), *The Everyday in Visual Culture*. London: Routledge.
- Dudley, Sandra 2012. "Introduction. Museum and things". S. Dudley et al. (red), *The Thing about Museums. Objects and Experience, Representation and Contestation*. London & New York: Routledge.
- Eggman, Sabine & Kuhn, Konrad J. 2017. "Das Museum als Ort kulturwissenschaftlicher Forschung und Praxis – eine einleitung". *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 113 (2): 7–11.
- Eriksen, Anne 2009. *Museum. En kulturhistoria*. Oslo: Pax.
- Gayle, Mark 2022. *The Museum of Ordinary People*. London: Hodder & Stoughton.
- Hyltén-Cavallius, Charlotta & Svanberg, Fredrik 2016. *Älskade museum. Svenska kulturhistoriska museer som kulturskapare och samhällsbyggare*. Lund: Nordic Academic Press.
- Jönses, Lars 2005. "Den patriotiska promenaden. Skansen och Svenska Turistföreningen i konstruktionen av det svenska territoriet". Peter Aronsson & Magdalena Hillström (red), *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Norrköping: Tema Kultur och samhälle.
- Katriel, Tamar 1999. "Sites of Memory. Discourses of the Past in Israeli Pioneering Settlement Museums". D. Ben-Amos & L. Weissberg (red), *Cultural Memory and the Construction of Identity*. Detroit: Wayne State University Press.

- Marzolph, Ulrich & Bendix, Regina 2014. "Introduction. Narrative Culture: A Concept and Its Scope". *Narrative Culture* 1(1):1–9.
- Malone, Lucy 2021. Intervju av DJ Lauren Laverne, *The 6 Museum*, BBC Radio 6 music, 12.8.2021 <https://bbc.in/3yJPF0c>
- Malone, Lucy 2022. "The Museum of Ordinary People". François Penz & Janina Schupp (red), *The Everyday in Visual Culture*. London: Routledge.
- Marander-Eklund, Lena 2000. *Berättelser om barnafödande. Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Åbo: Åbo Akademi.
- Marander-Eklund, Lena 2013. "Det var så vanligt med hemmafruar då, det var så på *den tiden*' – motstånd och anpassning som narrativa strategier". O. Ronström, G. Drakos & J. Engman (red), *Folkloristikens aktuella utmaningar*. Visby: Gotland University Press.
- Marander-Eklund, Lena 2014. *Att vara hemma och fru. En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Museum of Broken Relationships*, <https://brokenships.com/> (hämtad 30.4.2023)
- Museum of Everyday Life*, <https://museumofeverydaylife.org/> (hämtad 30.4.2023)
- Pearce, Susan M. 1992. *Museums, Objects, and Collections*. Washington DC: Smithsonian Institution Press.
- Pearce, Susan M. (red) 1994. "Objects as meaning, or narrating the past". *Interpreting Objects and Collections*. London & New York: Routledge.
- Perec, Georges 1997. *Species of Spaces and Other Pieces*. London: Penguin Books.
- Sontag, Susan 2007. *At the Same Time. Essays and Speeches*. London: Penguin Books.
- Stewart, Susan 1993. *On Longing. Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham & London: Duke University Press.
- Wilson, Michael 2014. "Another Fine Mess'. The Condition of Storytelling in the Digital Age". *Narrative Culture* 1 (2): 125–144.

Helena Ruotsala

'Met olema sammaa maata'

Transnationalism and multilocalism in the Tornio River Valley¹

This border has always been a border of peace. The border should not have been put on the map here in the first place; it should have gone across the Kalix River. The border was made in the middle of our own land. We are the same family and people, and we have the same language. And the same mindset! We've been living seamlessly together, especially now that the border is opened by the EU's doing. Some of my close relatives have now stayed in Sweden. Crazy we can't meet them . . . This present situation is my worst-luck nightmare.

So described one of my informants, referring to the situation in the Tornio River Valley, which was caused by the Covid-19, closing the national border between Finland and Sweden. For the people living in the Tornio river Valley, the border was an invisible part of everyday life. During the Covid-19 pandemic, only specific professionals – mainly those working in the fields of health care and logistics – could cross the border. This change quite dramatically impacted the everyday lives of the people living in the area.

1 This paper is partly based on a key-note paper given at the XIII CIFU Congress in Vienna on 21 August 2022.

Before the pandemic, there were approximately 40,000 border crossings a day in Tornio. During the coronavirus period, the number decreased significantly, dropping to only approximately 15,000 to 20,000 crossings a day in the summer of 2020. By May 2022, though, border traffic had almost completely become normalised once again, with data from customs showing approximately 14–15 million people crossing the border annually in Tornio (i.e. approaching 40,000 a day). The Tornio border is the second busiest entry and departure point in Finland, after Helsinki-Vantaa Airport (See Finnish Customs).

The present paper is a study of the Tornio River Valley and how it has been experienced by the local people. Although the border was drawn in 1809, I will not concentrate on the past. First, I must explain the originality of this border and why it is today regarded as a borderless border. I will concentrate on how the border shapes people's daily lives. Do people see the border at all in their daily lives, and if so, how have they experienced it in recent years and how do locals living on both sides of the border people talk about it? Did such stories change during the Covid-19 pandemic, and if so, why? The Swedish and Finnish governments adopted different measures to stop the spread of the pandemic, and such actions may also have changed the opinions of locals towards those countries. The official measures adopted in response to Covid-19 especially showed how the special nature of the border in the Tornio River Valley was not all understood by officials in Helsinki or Stockholm. For people in the Tornio River Valley, who had not previously recognised a national border, the border suddenly became quite visible with Covid-19. Thus, the pandemic also had a huge impact on people's everyday lives. So, it would be interesting to look at the border first from a national perspective, then as a national space existing in the national memory and narrative of the past at the end of the paper (see Björn & Davidova-Minguet 2023:105–106).

The Tornio River Valley is a large area, stretching from towns of Tornio and Haparanda at the top of the Gulf of Bothnia to the rivers Tornio and Muonio and the Käsivarsi wilderness area hundreds of

kilometers away, in the far north of Finland. I have done fieldwork especially in the twin city of Tornio-Haparanda, where I have studied the transnationalism of everyday life and identity construction. Haparanda is a Swedish city and Tornio a Finnish city. The cities have grown together, but there is an international border between them. This is why they are referred to as a twin city. The cities together with their local organisations have ‘helped’ aid in this shared growth in various ways (Häkli 2009:213–214).

In this paper, I draw on my own fieldwork to explore the concepts of transnationalism² and multilocalism, which are recognised in many communities around the world. For border residents, borders are a mundane affair, yet also an important one, and one that is moreover subject to changes.

Ethnic diversity and the varying faces of immigration and multiculturalism are reflected in many ways in ethnological research. They are also important in the everyday life of different families and housewives, as discussed by Lena Marander-Eklund (2014) in a previous study. Marander-Eklund’s study is based on material from the 1950s, a time when people did not focus so much on multiculturalism. A huge emigration wave from northern and eastern Finland to Sweden was only first starting in the 1950s, and later those people who then emigrated to Sweden chose to move to the border area to be closer to their earlier home regions or to communicate where the Finnish language is spoken.

Borders and border areas have always fascinated ethnologists, and the changes currently taking place around the world emphasise only more the timeliness and importance of conducting research

2 Although ‘transnationalism’ is a term often applied to the topic under consideration in this article, a more precise rendering of the Finnish term *ylirajaisuus* would be ‘cross-borderism’. This reflects more accurately the focus of my study, which is borders and their effects on daily life, whether they be local, provincial, national or international. This consideration should be borne in mind whenever the word ‘transnationalism’ appears in the text, which, nonetheless, I chose to retain in the English presentation given its usage elsewhere and its greater manageability than ‘cross-borderism’. (see, e.g. Martikainen et al. 2006:24; Nissinen 2016:68).

on borders and border areas, even if the perspectives reflected in scholarly studies have themselves been subject to change over the years (Snellman 2017:108–109). For us ethnologists in Finland, the topic Karelia in eastern Finland (much of it taken by the Soviet Union in WWII) has received the most research attention (see, e.g. Hakamies 2005; Lähteenmäki 2010; Häyrynen 2006), while the Tornio River Valley between Finland and Sweden has been studied, for example, more by geographers (see, e.g. Paasi & Prokkola 2010; Häkli 2009) and linguists (Vaattovaara 2010). Similar border areas across Europe have been studied by scholars in many other disciplines in addition to ethnologists (see, e.g. Lozovik 2009; Becker 2007; Löfgren 2008; Eisch 1996).

Borders do not last forever, even when boundary markers are physically carved in stone. From a geopolitical standpoint, a border is an abstract line that contains little information about the areas or histories it divides. It expresses only an absolute division of space that denies the gradual differences formed through history, the continuums, the overlaps, which are far more concrete for the locals who experience the border on a daily basis. The border may have been drawn close to one's own home, across fields or even through a person's yard. For example, after the peace of 1809 (separating Finland from Sweden and making it a part of the Russian Empire) the fields of some farms in the Tornio River Valley remained on one side of the border, while the village church and cemetery became part of the neighbouring state. Today, borders have become increasingly complex and intricate (Häyrynen 2006:1). Borders are conceived as dynamic processes, as social and constructed institutions and symbols. Borders are tools for managing social space and part of the process by which places and their identities are produced. According to Doreen Massey (2003:73–74), borders are the result of the drawing up of social boundaries, and they cut through other relationships that make up the social space. They determine the movements of both capital and people. Borders arrange social space and drawing them up is an exercise of power.

Borders not only separate, but also, from the perspective of this paper, unite; they are crossed and they can be used in many ways for different purposes. Local people as well as organisations, firms and other businesses use them. Borders are used in politics, both local and national, where examples may be found close at hand. But such phenomena may have been referred to under different terms in the past, and words such as transnationalism or multilocalism have not long been in use. Daily life, though, has always worked in the way indicated by the terms.

Transnationalism and multilocalism

In the early 1990s, scholars talked of a transnational turn, especially in research on ethnicity and immigration. Transnationalism offered them a tool for better clarifying and understanding the particular features found in earlier theories on assimilation. In humanities and social science research, this turn highlighted especially the everyday existence of migrants or people living in border areas (Schiller, Basch & Blanc-Szanton 1992; Martikainen et al. 2006:23–24; Häkkinen 2020, 33). In ethnology and other disciplines exploring the national paradigm, the transnational turn has signified a new perspective on previous local and national research. It has also often involved criticising methodological nationalism (Vertovec 2009:3; Martikainen et al. 2006:24).

One significant change in the transnationalist approach is that it does not necessarily take the nation-state or any particular ethnic group as a natural, self-evident subject of research (Brudbaker 2013:17, 42–45; Häkkinen 2020:33). In studies employing methodological nationalism, the nation-state perspective has been emphasised. Hence, transnationalism challenges methodological nationalism and ethnicism, i.e. such key concepts as Finnish, Swedish or even multicultural and Finno-Ugric (Grönstrand et al. 2016).

While there is no unified transnational theory, it can be understood as an ideal approach for examining the phenomenon (Faist et al. 2013:9–10; Nissilä 2016:68). It is used, for example, to emphasise

cross-border social, cultural, political and economic connections, ties, events and behaviours (see, e.g. Vertovec 2009:3–9). The connections must be long-term or regular, as short-term trips, let alone tourist visits, do not count as a form of transnationalism.

Although transnational studies have shifted the perspective of researchers away from nation-states and ethnic groups, many scholars, such as Peter Kivistö (2001), have pointed out that nation-states and locality play an important role in regulating mobility and immigration. The role of states in both enabling and restricting migration and cross-border mobility particularly became clear during the Covid-19 pandemic in the Tornio River Valley (Ruotsala 2021:155–157).

In my own research, I have also used the concept of multilocalism since I do not view the subjects of my research as immigrants (or emigrants) but have still desired to emphasise how people use the network formed by a multiplicity of places in their daily lives. Such places may be located on the other side of an international border or they may be places situated between the city and the countryside; for example. Johanna Rolshoven (2008) has focused strongly on multilocalism in her work, viewing it as a broader cultural system of movement, traffic and direction and paying attention to everyday life and its routines. I have also focused on how everyday organisation operates for people living, working and planning their leisure activities or social relationships in two or more places separated by a national border (see Rolshoven 2007:189; Ruotsala 2011:197–198; Siim 2021:165–166.)

Transnationalism has a long history

The history of transnationalism has deep roots in the area in the Tornio River Valley. Transnationalism can clearly be viewed on three different levels here. First, it can be viewed at the level of states or cities; second, in the life of various organisations; and third, in the daily life of regional workers on both sides of the border. Space is lived through behavioural actions. Various places may

be significant for interviewees in different ways (see, e.g. Lefebvre 1992:41–42; Huttunen 2006:55–56). After Sweden lost the Finnish War in 1809 and Finland became part of imperial Russia, the border between Sweden and Finland had to be defined, marking the new boundary between Sweden and Russia. After the peace negotiations, the border ran along the Muonio and Tornio rivers, with the exception that Suensaari, where the city of Tornio was located, became a part of Finland, i.e. of Russia, at the time.

The border was drawn in the middle of an area where the same language was spoken, with people engaged in similar livelihoods and having a similar religious background, namely Laestadianism, a pietistic Lutheran revival movement. The new border was drawn in the middle of a Finnish-speaking area. It split families, houses, farms and villages, parishes and resource areas in two. Still to this day, kinship knows no border, and relatives and friends live on both sides of the border. The lands of a family might still remain in the territory of another state, and in many cases churches and cemeteries remained entirely on the other side of the border. In this way, those who became residents of another country continued for years to use the churches and cemeteries belonging to another state, as it took years to establish new congregations and construction new churches and cemeteries. On the Swedish side, just opposite Tornio, Haparanda was established for the purposes of trade and traffic, which later grew from a small village to its present-day size of more than 9,000 inhabitants. Tornio now has a population of approximately 22,000.

Local people avoided customs control in many ways, and in the last century smuggling was important, even to the point of become something like an industry during both the First and Second World Wars and up until the 1960s. During the First World War, the border attracted a variety of migrants – political events such as the war and Finland’s independence encouraged the influx of such people. Tornio-Haparanda was at the forefront of world politics, since it was possible there to exchange prisoners in the First World War between the Eastern and Western fronts, since Sweden

was a neutral state. At that time, soldiers, spies, journalists, traders, smugglers and stars of the entertainment business met in the galleries of the Haparanda Hotel. Since Sweden was not involved in the war, most of Lapland's residents fled to Sweden when the German army, which had previously been collaborating with the Finns, destroyed the region, using scorched-earth tactics as they withdrew to northern Norway. The following spring, the inhabitants returned to Lapland. Local sources have even suggested that smuggling helped improve the economic viability of Finnish Lapland faster than the rest of Finland after the devastation of the Second World War because of contacts made during the evacuation period (e.g. Ruotsala 2009b:30–35; Ruotsala 2021:150).

The cities of Tornio and Haparanda have gradually grown together, a process helped by the cross-border co-operation between them, as in many matters the cities have joined forces and resources. The name Tornio-Haparanda twin city has been used in the advertising and branding efforts of both cities. Since the 1960s, cooperation has increased, e.g. on a joint waste-water treatment plant (1972), landfill project (2002) and joint procurement of fire and rescue services. In 1987, the co-operative organisation 'Provincia Bothniensis' was set up to expand, deepen and develop co-operation. Many members of the city councils and other officials have been co-operating for a long time, especially on the cultural and tourism side. Similarly, joint meetings are held regularly in many areas of concern (Nousiainen 2011:433–437).

There has been considerable back-and-forth co-operation between the cities, much of which the pandemic curtailed in the years 2020–2022 (see also Gustavsson 2022). One politician, who has long been involved in this cross-border co-operation, also thinks that the situation is symbolically deplorable:

Throughout my political life, I have worked to remove the border between Tornio and Haparanda. Once upon a time, we were at the cutting edge of Europe's cross-border co-operation. Today the border was closed, a necessary act say those in charge in Helsinki.

But they have never lived here. Now we are sundered in twain!
(Ruotsala 2021:154)

The question of language is important in the area and has a deep impact on everyday life. Even after the border was drawn through the Finnish-speaking area following the events of 1809, Finnish continued to be widely spoken in Haparanda well into the twentieth century, although the construction of the railway and Swedish state policies, such as the school system, were significant factors in Swedenising the area. The Finnish language was preserved in mixed marriages when the spouse came from Finland, and Laestadianism was important as well. The importance of mixed marriages in kinship and social relations has been considerable.

In 2009, Finnish and Meänkieli, which developed from the local Finnish dialect, also became official national languages in Sweden. Meänkieli is regarded as a dialect in Finland. It is possible for those who can speak Finnish to understand Meänkieli, although today most of the loan words and forms of pronunciation are taken from Swedish, which belongs to another language group than Finnish and Meänkieli. The numbers of Meänkieli and Finnish speakers are not known because such it is illegal to officially collect such statistics.

Since the 1950s and 1960s, workforce migration from Finland to Sweden has been strong. As mentioned earlier, in recent years the Finnish-speaking population has also grown because of the retirement of Finnish speakers from southern Sweden to Haparanda, thanks to its proximity to Finland and Finnish-language services. Still, the official position of the Finnish language in Haparanda has not been strong in the twenty-first century, even though many people in the city speak Finnish. For example, in some schools even as much as 40-60% of students have a Finnish-speaking background. ‘I don’t speak Finnish, but my subordinates can,’ was one response given when I interviewed staff from the social and health services in Haparanda.

The possibility of using the Finnish language attracts some Finnish-speaking residents to Haparanda. In certain circumstances, they can also take advantage of the services of their former homeland on the other side of the border. Many of them also have a summer cottage in Finland, which increases the attractiveness of living so close to the border. Conversely, those living in Tornio often have a summer cottage in Sweden.

Finland has two official languages, Finnish and Swedish, although Tornio is now a Finnish-speaking town with about 300 Swedish speakers. Finnish people learn Swedish in school, but they do not feel comfortable speaking Swedish. Service in the Swedish language is available in some shops and restaurants in Tornio.

After both countries joined the EU in 1996, co-operation intensified further. For example, the Victoria Square connecting the two cities was built partly with EU funding. Not all the buildings planned for the market square are yet ready on the Swedish side. A symbolic Krannikatu ('Neighbours' Lane') was built to connect the cities in 2005. Working together saves resources, but it still requires effort, as such collaboration has not always been understood in Helsinki, Stockholm or Brussels.

One example of transnationalism is the century-old Tornio provincial museum, which was renovated in 2014 and can be called the first cross-border museum in Europe, as it became a joint museum for the entire Tornio River Valley, co-managed and funded by the neighbouring towns of Tornio and Haparanda. Museum visits are on the school programme in both cities. The museum is bilingual, or actually trilingual: Finnish, Swedish and Meänkieli. The museum displays present the Tornio River Valley as a shared feature of both nations.

Schooling has been important from a cross-border perspective as well. An agreement allowing for free cross-border schooling was implemented at the elementary school level in 1978 and has since been extended to include upper secondary school. A joint language school has been in operation since 1989. The same number

of students has been admitted from both countries, and the school has operated according to the Finnish model, but on Swedish soil. The language school has experienced difficulties, though, and in 2022 both cities decided to stop accepting new pupils for the next autumn. Bilingualism has been an asset and guiding principal of the school, which, hopefully, will continue in some way to be the case in the future.

Cross-border activities are also organised at the intermediate level. Various organisations and associations, such as sports clubs and societies, operate on both sides of the border and have members from both countries. Exercises and games are conducted in two languages, as are the meetings. People can pursue hobbies and attend association events across the border, and citizenship has not been an obstacle here. While a person's citizenship does not matter, people still must show proof of their personal identity at the border if asked. Citizens of the Nordic countries do not need to have a passport or ID-card, but they must show some document proving their identity.

Everyday life in the border area

There's a strange feel at this time, as the border 'didn't use to be there', but now it's there. We can't drive to Haparanda to get sweets or something the way we could just a week ago, when it was a completely normal part of everyday life.

So answered a 40-years old mother living in Tornio when talking about their shopping habits in the twin city when the Covid-19 pandemic broke out. She was used to driving to Haparanda to buy certain products there and then buying other products in Tornio. Now, such activities were impossible for ordinary people.

Collaboration and transnationalism at the municipal and intermediate levels affect how transnationalism works at the micro-level in the everyday lives of inhabitants of the area. The border can still be said to define economic, social and cultural relations in the Tornio

River Valley, since it is visible in people's daily lives and as a type of everyday nationalism. These 'border folk' live at the border and develop their knowledge and skills in how to make use of both sides of the nation-state border, locally and regionally (Löfgren 2008:197). They have learned to use the territory in different ways, whether as commuters, students, pupils, employees, pensioners, shoppers, cultural consumers or even tennis players.

People have lived transnational lives, even though this designation has not been used before by locals or state-level actors. The territorial dimension has always been present at the border, but how it has been used has depended on the states and their political systems. People living at the border have special knowledge and skills in knowing where and what to buy, acquire or do (see, e.g. Lunden & Zalamans 2002:34–36, 40).

Everyday transnationalism is a reality for many, as their workplace, residence or school may be on the other side of the border, and likewise relatives and friends. It can also be seen in everyday small things, such as a Finnish newspaper being delivered on the Swedish side of the border or prescriptions being taken to pharmacies in both countries. Transnationalism is also evident in interior design, clothing, leisure and food culture. Hobbies and going shopping on the other side of the border have been quite natural for a long time. Similarly, shopping tourism has long been familiar in this area, although today prices no longer have so much of an influence on shopping; it is rather about the choices on offer and the foods people are used to consuming. The Tornio River Valley is a single economic area divided by a national border. The recent pandemic undermined this everyday reality, as neither governments nor policy-makers understood that this was a single economic area. Although the border between Finland and Sweden marks a change in time and currency, it has always been possible to cross the border in both directions. Today, in the age of credit and debit cards, there is no longer a need for multiple currencies and purses, as in the past, when, before the time of the EU, exchange rates could affect

the direction of shopping tourism even on a daily basis (Ruotsala 2011:215–217).

How everyday transnationalism works for the area’s populace became apparent when the Covid-19 pandemic struck. Many people had to change their shopping habits and other daily habits because the border could no longer be crossed. Whereas previously they had made use of shops and other services on both sides of the border, not even noticing the border in everyday life, now things were different, as one of my interviewees, who had for long a time been working in Tornio but living in Haparanda, related:

Although we’re two different countries, you didn’t notice the border in everyday life before, until now, when it’s closed. It feels sad when you can’t visit your little sister or do business on the Finnish side. It feels sad and strange. (Ruotsala 2021:153–154)

It is commonplace to work or study on the other side of the border. The number of people living in Sweden and working in Tornio is greater than the number of people living in Finland and working in Haparanda. The wage level is higher in Finland, but the difference between the euro and the krona may alleviate this difference. People are drawn to Haparanda by cheaper plots of land and apartments as well as by better access to housing. Free childcare and better social services are also an attraction for moving to Sweden. National legislation does not always keep pace with change, as social benefits in the event of unemployment or the birth of a child do not always work flexibly. Also, the issues related to being a frontier worker, i.e. working in a country where one does not reside, are no longer as well recognised in the tax offices or social security institutions of the municipalities as before, since both states are concentrating such services in larger cities.

Due to the large number of mixed marriages and cross-border work in the area, both childcare and parental help are a significant part of this cross-border activity. This fact was particularly evident during the pandemic, when people could only cross the border for specific reasons. Parental assistance, visits and temporary grandparent care

for small children suffered as a result. There were also problems for those children who lived on alternate weeks with a parent living on the other side of the border.

Visible or invisible border?

Another material source used here is a Gallup-type survey done by the Facebook group ‘Tornio in words and pictures’, which asked what people want from the other side of the border, in this case Haparanda in Sweden. I merely read how the locals responded to this question. Anybody participating in the group could respond and also comment on other answers. The answers — revealed in approximately 300 different discussions — can be roughly divided into three groups: 1) most importantly, to see family members, relatives and friends; 2) the desire to buy familiar foods and snuff, or chewing tobacco, which is not sold in Finland; and 3) free movement across the border, as Tornio is nothing without Haparanda, and vice versa.

The responses to the survey question on the meaning of the border were pretty much the same for everyone. For many, the border situation also changed when, at the end of April and beginning of May 2020, it became clear to everyone that according to the Finnish constitution, only Finnish citizens enter Finland and leave again. The emergency law put into force due to coronavirus could not prevent such travel. This made it easier for many to cross the border; in Haparanda, for example, approximately 40% of the inhabitants are Finnish citizens or dual citizens. The number of dual nationals has increased during the coronavirus, but the application process costs money and people find it expensive in relation to the benefits it affords here at the border.

In my opinion, the responses clearly demonstrate that this is a single city, regardless of the national border. The fact that so many specifically mentioned that they want to purchase an item so seemingly unimportant as dill chips not available in Finland tells us how much the border is a matter of everyday life. It is only noticed when

it cannot be crossed; the emergency law that came into force during coronavirus put a stop to shopping trips to Haparanda. A similar survey addressed to the people of Haparanda in the Facebook group received similar responses. Intimate relations and free movement were at the forefront of responses here as well.

The surveys were conducted in April 2020, when people assumed that the border could only be crossed for work. Later, crossing the border became easier. While life was quite different between spring of 2020 and spring of 2021, during the summer of 2021 it became easier to cross the border once again because people had been vaccinated. Differences still remained between the two nations, though, with it being easier for Finnish citizens to cross the border into Finland. In the spring of 2021, internal border controls by the Finnish Border Guard were forbidden, but the border guard stayed in Tornio because the town had asked them to help to control the health situation by preventing those suffering from coronavirus from entering Finland. This control again gave rise to a lack of clarity and problems for the locals. They, for instance, expressed anger about the long lines of cars at the border.

Conclusion

People in the Tornio River Valley have lived a transnational life, although it has not always been so named. The regional dimension has always been present at the border. How it is used has depended on the two states and their political systems. From a multi-disciplinary perspective, the border is both a tool for organising social space and part of the process of constructing and creating places and identities. Experiences and descriptions of the border form identity narratives (Massey 2008:29–31).

Multilocalism, as well as the continuum and networks of places and mobility, may in turn lead to the emergence of new kinds of place identities and communal roles that are in a liminal state relative to traditional ways of conceptualising people’s relationship to places. Multilocal people do not think about their identity as being either/or:

they can have an identity as both/and as well. This has come to the fore especially in the twin city of Tornio-Haparanda, where negotiations of identity form one of the circumstances focused on as a theme in my fieldwork. In some cases, people can identify clearly as Finnish or Swedish, but sometimes they cannot divide their identity between these two nationalities.

As peoples sharing a common history, language and culture in the Tornio River Valley, everyday co-operation across the border has long been a fact of life, with the border only having been previously closed in wartime. The inhabitants of the area have never really thought of the border as a border but considered it rather as an administrative artefact. Everyday life has been lived as if the border did not exist.

As an example of multilocality across generations, Tornio-Haparanda, as I have presented it, supports the views of the geographer Eeva-Kaisa Prokkola (2008) that younger people's experiences and stories about the border and cross-border activities are part of their everyday routines, while the attitudes of older generations are affected by their experiences of war and times of reconstruction, and of years working in the south.

In this paper, I have also looked at multilocalism from both sides of the national border. The border continues to strongly define the economic, social and cultural relations between the people of Tornio-Haparanda – and indeed of the entire Tornio River Valley. It is visible in people's everyday lives and can be seen as a form of everyday nationalism (see Billig 1995).

The time of Covid-19 was a serious episode in the cross-border area of the Tornio River Valley. It changed the lives of the local people. The recent pandemic once again foregrounded the border, with matters of cross-border everyday life necessarily being paused for several years. Since the measures taken to stop the spread of Covid-19 were different in Finland than in Sweden, the local people also needed to look at the new border situation from their own national perspectives. National memory was included in their gaze – much

like the situation at Finnish-Russian border and the history of peoples separated by it (Björn & Davidova 2022:124–126). Currently, people in the Tornio River Valley are thinking about how to heal the wounds caused by the pandemic.

Everyone participating in my interviews hopes that the pandemic will not have adversely affected cross-border co-operation, but that border collaboration will only continue to improve now. Some of them wonder whether, if there had been more collaboration and sharing, the border would ever have been closed in this way. The restrictions resulting from coronavirus have led to an important initiative: a collaborative organisation, the Tornio Valley Advisory Council, has taken the initiative of setting up a special area here that would not be cut off by the state border as it was during the pandemic. One informant put into words the fear that many feels at the moment: ‘I don’t like closing the border, but I understand the reason and accept it. However, I fear the possibility that some will want to make this permanent. At least in some respects.’

An open border is important for people of all ages. In summer of 2021, some young people in Haparanda made a rap song when it again gradually became possible to cross the border. The name of the rap song was Återförenas, ‘Re-joining’ in English. The message included in the song is that the re-joining of the twin city is important for everyone. The lyrics are both in Finnish and Swedish, and it is also played in both towns (Återförenas 2021).

The everyday life of border residents has long been cross-border and multilocal. At the same time, it is also polyphonic and multi-nuanced, and emotional ties play an important role in that. Only the future will show if the situation will be the same as it was before the Covid-19 pandemic.

Bibliography

Fieldwork material

The Archives of History, Culture and Arts Studies, Collections of Ethnology, TYKL. There are no archive signatures in the fieldwork notes or interviews yet, but they are archived at TYKL. Interviewees are referenced under pseudonyms.

Answers and comments are provided in a private Facebook group, 'Tornio in words and pictures', 2020.

Literature

- Assmuth, Laura, Marina Hakkarainen, Aija Lulle & Pihla Maria Siim 2018. Children in translocal families. In Laura Assmuth, Marina Hakkarainen, Aija Lulle & Pihla Maria Siim 2018 (eds.). *Translocal Childhoods and Family Mobility in East and North Europe*. Palgrave Macmillan, Cham., pp. 3–16.
- Becker, Franziska 2004. Schrumpfende Stadt, Ortsbezogenheit und Imagination. Transformationsprozesse in einer ostdeutschen Grenzstadt. – *Volkskunde in Sachsen*, 16:9–40.
- Billig, Michael 1995. *Banal nationalism*. Sage, London.
- Björn, Ismo & Davidona-Minguet, Olga 2022. Väärä katsoja: ylirajainen elämäntapa ja kansallinen julkinen muisti. In Taina Kinnunen & Juhana Venäläinen (toim.) *Kulttuurintutkimus tietämisen tapana*. Vastapaino, Tampere, ppp. 105–140.
- Brubaker, Rogers 2013. *Etnisyyt ilman rajoja*. Vastapaino, Tampere.
- de Certeau, Michel 1988. *The practice of everyday life*. University of California Press, Berkeley.
- Eisch, Katharina 1996. *Grenze. Eine Ethnographie des bayerisch-böhmischen Grenzraums*. Bayerische Schriften zur Volkskunde, München.
- Faist, Thomas, Frauser, Margit & Reisenauer, Eveline 2013. *Transnational Migration*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Finnish customs <https://tulli.fi/en/frontpage> [Suomen Tulli]
- Glick Schiller, Nina, Basch, Linda & Blanc-Szanton, Cristina (eds.) 1992. *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race,*

- Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences.
- Grönstrand, Heidi, Kauranen, Ralf, Löytty, Olli, Melkas, Kukku, Nissilä, Hanna-Leena, Pollari, Mikko 2016. *Kansallisen katveesta — Suomen kirjallisuuden yllirajaisuudesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Gustavsson, Anders 2022. *Covid 19 pandemins konsekvenser utmed den norsk-svenska riksgrensens södra del*. Strömstad Akademi, Strömstad.
- Hakamies, Pekka (ed.) 2005. *Moving in the USSR: western anomalies and northern wilderness*. Studia Fennica Folkloristica. Finnish Literature Society, Helsinki.
- Huttunen, Laura 2006. Bosnialainen diaspora ja transnationaali eletty tila. – Tuomas Martikainen (toim.) *Yllirajainen kulttuuri. Etnisyys Suomessa 2000-luvulla*, 55–82. Tietolipas 212. Suomalainen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Häkkinen, Anne 2020. *Yllirajainen avioliitto. Puolisovalinta ja avioituminen Suomessa asuvien kurdien keskuudessa*. Julkaisuja 34. Siirtolaisuusinstituutti, Turku.
- Häkli, Jouni 2009. Boundaries of Trust: Building a Transnational Space in Haparanda-Tornio. In Jouni Häkli & Claudio Minca (eds.). *Social Capital and Urban Networks of Trust*. Ashgate, London, pp. 205–231.
- Häyrynen, Maunu 2006. Rajoja tilassa ja ajassa. – *Alue ja ympäristö* 2/06, pp. 1–2.
- Kivisto, Peter 2001. Theorizing Transnational Immigration: A Critical Review of Current Efforts. – *Ethnic and Racial Studies*, 24 (4):549–577.
- Lefebvre, Henri 1992. *The production of Space*. Wiley-Blackwell.
- Lisza, József 2003. *Zwischen den Karpaten und der Ungarischen Tiefebene. Volkskunde der Ungarn in der Slowakei*. Passauer Studien zur Volkskunde. Lehrstuhl für Volkskunde der Universität Passau, Passau.
- Lozovik, Petr (Hg.) 2009. *Grenzegebiet als Forschungsfeld. Aspekte der ethnografischen und kulturhistorischen Erforschung des Grenzlandes*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig.
- Lunden, Thomas & Zalams, Dennis 2002. Local co-operation, ethnic diversity and state territoriality – the Case of Haparanda and Tornio on the Sweden-Finland border. *GeoJournal* 54:33–42.

- Löfgren, Orvar 2008. Regionauts: The Transformation of Cross-Border Regions in Scandinavia. *European Urban and Regional Studies* 15(3):195–209.
- Marcus, Georg E. 1986. Contemporary problem of ethnography in the modern world system. – James Clifford & Georg E. Marcus (eds.): *Writing Culture*. University of California Press, Berkley, pp. 165–193.
- Martikainen, Tuomas, Teppo Sintonen & Pirkko Pitkänen 2006. Ylirajainen liikkuvuus ja etnisen vähemmistöt. – Tuomas Martikainen (ed.): *Ylirajainen kulttuuri*. Etnisyys Suomessa 2000-luvulla. Finnish Literature Society, Helsinki, pp. 9–41.
- Massey, Doreen 2003. Paikan käsitteellistäminen. – Mikko Lehtonen & Olli Löytty (toim.): *Erilaisuus*, Vastapaino, Tampere, pp. 51–84.
- Massey, Doreen 2008. *Samanaikainen tila*. Vastapaino, Tampere.
- Nissilä, Hanna-Leena 2016. Ylirajainen kirjallisuus ja yksikielinen kirjallinen elämä Suomessa. – *Kulttuuripolitiikan tutkimuksen vuosikirja 2016*, pp. 67–79.
- Nousiainen, Ritva 2011. Provincia Bothniensis – Haparanda-Tornio – Ainutlaatuinen kaksoiskaupunki. – *Torniolaakson vuosikirja 2008–2010*, Torniolaakson Neuvosto & Torniolaakson maakuntamuseo, Haparanda & Tornio, pp. 433–450.
- Paasi, Anssi & Prokkola, Eeva-Kaisa 2010. Territorial dynamics, cross-border work and everyday life in the Finnish-Swedish border area. *Space and Polity* 15:13–29.
- Prokkola, Eeva-Kaisa 2008. *Making bridges, removing barriers. Cross-border cooperation, regionalization and identity at the Finnish-Swedish border*. Nordia Geographical Publications Volume 37:3.
- Rolshoven, Johanna 2007. The Temptations of the Provisional. Multilocality as a Way of Life. – *Ethnologia Europaea* 37(1–2):17–25.
- Rolshoven, Johanna 2008. Kultur-Bewegungen: Multilokalität als Lebensweise in der Spätmoderne. – *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* LXIII: 112.
- Ruotsala, Helena 2009. Naisilla on valta kotona, mutta mies on kuitenkin perheen pää. Naisten tilat marilaisessa kylässä. – Ildikó Lehtinen (ed.) *Valkoisen jumalan tyttäret*. Marilainen nainen ja modernisaatio, Suomalais-Ugrilaisen Seuran kansatieteellisiä toimituksia 19. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, pp. 44–78.

- Ruotsala, Helena 2009b. From crime to cultural heritage. Cross-border activities and relationships in the Tornio River Valley. *AJEC, Anthropological Journal of European Cultures* 18 (1):30–49.
- Ruotsala, Helena 2011. Kaksi kukkaroa ja kaksi kelloa. Ylirajaisuutta ja monipaikkaisuutta Tornion–Haaparannan kaksoiskaupungissa. – *Sananjalka*, 53(1):196–217.
- Ruotsala, Helena 2019. Mobility over the Border. Different Departures and Arrivals in the Tornio Valley between 1945 and 2017. Timea Bata. In Albert Zsolt Jakab (eds.) *Departure and arrival. Migratory Processes and Local Responses from Ethnographic and Anthropological Perspective*. (Papers of the 2nd Finnish-Hungarian-Estonian Ethnological Symposium, Cluj-Napoca, May 9–13, 2017.) L’Harmattan – Hungarian Ethnographical Society – Kriza János Ethnographic Society – Museum of Ethnography. Budapest – Cluj-Napoca, pp. 17–32.
- Ruotsala, Helena 2021. Living on the both sides of an invisible border – the impacts of Covid-19 in the Tornio River Valley. – *Hungarian Studies Yearbook*, 2011 (III):147–162.
- Siim, Pihla 2021. Health and Care in the Estonian–Finnish Translocal Context). – *Migration Letters*, 18(2):165–176.
- Snellman, Hanna 2017. Raja kansatieteen paradigmana. In Hanneleena Hieta et al. (eds.), *Rajaamatta. Etnologisia keskusteluja*, Ethnos, Helsinki, pp. 97–110.
- Vaattovaara, Johanna 2009. *Meän tapa puhua. Tornionlaakso pellolaisnuorten subjektiivisena paikkana ja murrealueena*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vertovec, Steven 2009. *Transnationalism*. Routledge, London & New York.

"Det har bara rullat på"

Att berätta en process

I sin doktorsavhandling *Berättelser om barnafödande* (2000) skiljer Lena Marander-Eklund ut de händelseavsnitt som bygger upp de intervjuade föderskornas berättelser om sina förlossningar. Därvidlag tar hon hjälp av Katharine Youngs och William Labovs modeller för narrativanalys (Marander-Eklund 2000: 101–110; 219–222). Ett syfte är att synliggöra gemensamma drag i de individuella berättelserna.

I denna uppsats vill jag pröva ett liknande angreppssätt på berättelser om en företeelse som på ett par betydelsefulla sätt skiljer sig från barnafödande, nämligen jordbrukets rationalisering på Gotland under slutet av 1900-talet. Dels är det fråga om ett kollektivt händelseförlopp som utspelades på flera platser samtidigt, dels pågick det under ett par decennier. Processens kollektiva karaktär gör det näst intill omöjligt för en enskild berättare att överblicka hela skeendet. Den skolade historikern gör sig med stöd av sin forskning trovärdig som allvetande berättare, trots att vi vet att han eller hon omöjligt kan ha förstahandskunskap om varje detalj i processen. Den folkliga berättaren får använda sin berättarkonst till att skapa trovärdighet när han eller hon återger flerepisodiska och

komplicerade berättelser, till exempel folksagor av typ *Tusen och en natt* eller epos av typ *Odyssén*.

Jag skall följa Lenas exempel och ur mitt 30 timmar långa material, där fjorton röster talar, särskilja några bärande element och betrakta dem som bidrag till en kollektiv berättelse. Jag har själv tidigare hävdats att berättelsen som kulturell form är mindre lämpad för att återge omfattande, långsamma förändringar (Palmenfelt 2017a:52; 92–95; Palmenfelt 2017b:207). Syftet i denna uppsats är att pröva värdet av detta mitt påstående om den berättande formens begränsning. Kan man berätta en process?

Vad var det som hände?

Under många hundra, kanske tusentals år, var familjejordbruk en vanlig livsform i Sverige. På den egna gården producerades den mat man själv konsumerade. Det man inte kunde producera själv, som salt, kryddor och fotogen bytte man till sig mot egna produkter, som ägg och smör. Under andra halvan av 1900-talet gjorde en serie medvetna beslut av regering och riksdag slut på denna livsform. Den svenska livsmedelsproduktionen fick industriell karaktär och marknadsmässiga former.

För att förstå vad som hände skall jag i starkt sammandrag referera några huvuddrag ur Irène A. Flygares och Maths Isacsons välbalanserade och tydligt disponerade framställning *Jordbruket i välfärds-samhället 1945–2000* (2003). Målsättningen för svensk jordbrukspolitik var alltsedan 1940-talet att skapa ett enhetligt, rationellt och effektivt jordbruk. Jordbruket skulle vara en del i bygget av det svenska folkhemmet. Basen skulle vara bärkraftiga familjejordbruk. Staten skulle hålla jordbrukspriserna uppe för att böndernas löneutveckling skulle följa industriarbetarnas. De minsta gårdarna borde läggas ner och de bortrationaliserade bönderna tänktes kunna fylla luckorna vid industrins löpande band. Omställningen skulle styras av länsvis inrättade lantbruksnämnder underordnade den statliga lantbruksstyrelsen. Styrmedlen var lån, bidrag och uppköp av gårdar. Till en början uppfattade bönderna nämnderna

som bemannade av kunniga ingenjörer, men efterhand kom de alltmer att ses som representanter för en känslökall byråkrati.

Den marknadsinriktade jordbrukspolitik som antogs av 1967 års riksdag ökade takten i rationaliseringarna. Lantbruksnämnderna gavs mera makt. De närmaste tio åren växte jordbrukets lönsamhet samtidigt som specialiseringen ökade. Den tidigare självförsörjningen där varje gård bedrev en allsidig produktion i första hand avsedd för den egna konsumtionen lämnades. Nu skulle gårdarna producera det marknaden efterfrågade, antingen det var mjölk, kött, fläsk, grönsaker eller spannmål.

Den 1 juli 1991 släppte staten efter 50 år helt styrningen av det svenska jordbruket. Lantbruksnämnderna lades ner. Marknadens krafter skulle råda. Konsumenternas efterfrågan skulle avgöra vad som skulle produceras. Den oreglerade situationen varade dock bara tre och ett halvt år. Med EU-inträdet 1995 återreglerades det svenska jordbruket, men nu kom reglerna inte från Stockholm utan från Bryssel.

Historiker använder gärna metoden *post hoc propter hoc*, det vill säga att när de återger skeenden i den kronologiska ordning de har hänt underförstår de snarare än påstår att händelser som ligger senare i tiden hände på grund av sådant som hänt tidigare. Resultatet blir en framställning som har viss episk karaktär och som lätt kan läsas som en sammanhängande berättelse trots avsaknaden av uttalad kausalitet. Berättartekniken frammanar bilden av en process.

Intervjuerna

Regleringarna av det svenska jordbruket innebar att hundratusentals svenska landsbygdsbor under ett par decennier förväntades hitta nya vägar att försörja sig och forma nya mönster för sin familjebildning och sina sociala kontakter. Om hur de upplevde denna omvandlingsperiod vill jag låta några lantbrukare på Gotland ge besked, om läsaren så vill, ty de var med.

Jag genomförde levnadsödesintervjuer med fjorton personer (av en slump råkade det bli samma antal som Lenas intervjuade förstföderskor!) som var aktiva som lantbrukare i en och samma socken på Gotland under hela eller delar av denna period. Var och en av deltagarna uppmanades att berätta om sitt liv, utan att det frågades specifikt om den nationella jordbrukspolitiken. Avsikten var att berättaren själv, den egna familjen och gården skulle bilda utsiktspunkterna i de individuella livsberättelserna, så att ekonomiska och politiska beslut på riksplanelt skulle synas först om och när de fick genomslag i berättelsen om det egna livet.

Varje intervju varade mellan 1,5 och 3,5 timmar. Sammanlagt blev det ungefär 30 timmar inspelat material. Nio informanter var män, fem var kvinnor. Nio av de intervjuade var födda på 1950-talet, fyra på 1940-talet och en på 1920-talet. Den äldsta var född 1928, den yngsta 1958. Åtta var födda i den aktuella socknen, fyra kvinnor var inflyttade från andra socknar i samband med giftermål och två män hade köpt gårdar i socknen. Alla deltagare har givits fingerade namn och vissa sakuppgifter har ändrats för att försvåra identifikation.

Redan i socknens befolkningsstatistik syns resultaten av den förda jordbrukspolitiken. När intervjuerna gjordes 2018 hade den aktuella socknen 113 bofasta invånare. Några av de fjorton intervjuade hade då flyttat till andra orter på Gotland. Och de var inte ensamma. Så här ser statistiken ut fyrtio år bakåt: 1988 – 237 invånare, 1998 – 216 invånare, 2008 – 167 invånare.

Bakgrund: barn på bondgård

En livsberättelse består vanligen bara delvis av berättelser i strikt narrativanalytisk mening. Störst utrymme brukar upptas av beskrivningar, rapporter och olika slags bestämningar av tid och rum. Citerade dialoger eller monologer kan ges teatral form. De rent berättande partierna fungerar gärna som exemplifieringar och evalueringar till de icke episka-inslagen.

Här kommer jag att återge delar av intervjuerna med hjälp av fyra element som ingår i den amerikanske lingvisten William Labovs analysmodell vilken även Lena använde i sin avhandling (Labov 1972, 363). Enligt Labov är kärnan i varje berättelse att ett problem (*complication*) får sin lösning (*resolution*). För att kunna följa med i berättelsen behöver lyssnaren få ta del av en bakgrund (*orientation*) och när det behövs kan berättaren fylla på med sin egen utvärdering (*evaluation*) av berättelsen. Labovs inledande och avslutande element (*abstract* respektive *coda*) saknar intresse i detta sammanhang, eftersom de handlar om hur berättaren tar ordet och lämnar det ifrån sig.

De avsnitt av intervjuerna som utgör den förklarande bakgrunden till de individuella berättelserna kommer jag att presentera i två block, där det första handlar om att växa upp på en bondgård och det andra om vardagslivet på ett familj jordbruk. Avsikten är inte att visa "hur det var" utan att exemplifiera hur de individuella erfarenheterna klädda i ord kan förstås som pusselbitar vilka tillsammans formar en gemensam bild.

Ett återkommande motiv i berättelserna var att barnen när de nådde skolåldern eller rentav tidigare fick börja hjälpa till på gården.

Det var väl i sex, sjuårsåldern som jag fick börja hjälpa till på gården. Först var det väl mest att göra rent hos grisarna. Jag tyckte det var roligt att få hjälpa till. (Kjell)

När jag var åtta, tio år fick jag hämta korna på sommaren, när de skulle hem och mjölkas. Det var inte svårt, för korna visste vägen själva. De gick in och ställde sig på sina platser i lagården, så det var bara att binda upp dem. Jag trivdes med det livet. (Lena-Maria)

När man kom hem från skolan, var det att byta kläder och ge sig ut och plocka potatis. Från det jag var tio år fick jag hjälpa till med mjölkningen, köra traktor, hjälpa till med höet, vara med i betgallringen. När man blev fjorton år räknades man som mer vuxen, då var man arbetsför. (Claes-Åke)

De flesta levnadsberättelser av personer som passerat medelåldern har en positiv grundton. Nästan alla människor upplever stundtals tyngre perioder i livet och nästan alla hittar metoder att ta sig igenom dem. Det är osannolikt att alla dessa skolbarn som av föräldrarna tilldelades tunga och ansvarsfulla uppgifter inte då och då skulle ha misströstat. Men så förväntas man inte berätta.

Bland de fjorton utgör Lennart ett undantag. När han var femton år skilde sig hans föräldrar. När fadern flyttade tog han över gården samtidigt som han gick ut folkskolan och gjorde värnplikten.

Jag var bra i fotboll, men gården hindrade mig. En dag när jag gick i åttan kom jag hem från skolan och hittade mormor gråtande i betstycket. Det regnade. Hon nackade betor. Då hade mor kört ut far. Det var på hösten när jag var 14 år. Då fick jag ta över gården. Jag hade aldrig suttit i en traktor, men jag var envis och övade traktorkörning en hel vecka. (Lennart)

Trots att Lennart ger uttryck för en annan attityd än de andra, blir hans berättelse snarast en bekräftelse av att mallen stämmer. Den som växer upp på ett familj jordbruk förväntas delta i arbetet på gården och – när det krävs – ta över ansvaret för gården.

Ett annat motiv var att barnen fick reda sig själva och ta hand om varandra.

Jag var mycket ensam, föräldrarna litade på oss barn och vågade lämna oss ensamma. När jag var fyra år cyklade jag på trehjulingen till affären, det var en och en halv kilometer. Man hade ett annat förtroende för barn då. (Hedda)

Jag var fem år när mamma dog. Min syster var tio. Det var hon som fick ta hand om oss två yngsta. Tröskningen var en höjdpunkt, när de kom med tröskverket. Då skulle syrran hålla alla med mat och kaffe och småbröderna skulle ha rena tygblöjor och så skulle hon sköta skolarbetet och sköta sig själv. Det var tufft. (Tomas)

Hedda och Tomas avviker från de övriga genom att de inte hade vare sig far- eller morföräldrar i huset när de växte upp. Tomas förlorade dessutom sin mor tidigt. Under familj jordbrukens tid var det snarast regel att barnpassning och lättare hushållssysslor sköttes av husbondfolkets föräldrar.

En tidsmarkering i berättelserna utgör beskrivningarna av den enkla boendestandarden. En stor del av socknens boningshus är kalkstenshus som isolerats först i sen tid. Förhållandevis många hus har två våningar och bakbygge, vilket tyder på att det funnits både resurser och arbetskraft. Socknen elektrifierades på 1940-talet.

Elektricitet fick vi till gården 1939, på sju punkter. Det var i köket och sex punkter i lagården och i hönshuset. Det var svarta ledningar. Innan dess var det karbidlampor. Mamma blev dålig av karbidoset och höll på att stryka med. (Ture)

Vi hade inget rinnande vatten. Ström fanns det. Farstun var dragig, så vattenhinken frös. Det var frysgrader i köket på mornarna. Men så var det ju i alla gårdar. Nu har brorsan satt in värmeledning med en vedpanna. (Tomas)

Att det var kallt och dragigt på vintrarna är inget specifikt för landsbygden. Så berättar även äldre stadsbor. Krigsvintrarna, framför allt vintern 1941–1942, brukar nämnas särskilt av dem som var med. Isskorpan på vattenhinken i köket har blivit till en nästan komiskt överdriven schablon i svenskt folkligt berättande när en äldre generation ska beskriva för en yngre ”hur det var förr”.

En geografisk markör är däremot att det sällan saknades mat, men att kosthållet kunde vara ensidigt. Till skillnad från i staden blir man aldrig utan mat på landsbygden.

När man hade slaktat var det fläsk till middag en hel månad. På vardagarna var det bara fett, för de bästa bitarna skulle vara till söndagssteken. Stekflottet från fläsket sparades i en back. Gamla limpkanter stektes i flott, så hällde man på mjölk, det blev gott. All mjölk sändes till mejeriet. Vi gjorde ingen ost eller smör hemma, men filbunke förstås. Bröd bakades hemma, Det fanns alltid surdeg i tråget. (Claes-Åke)

Bakgrund: vardag på gården

Margareta köpte en gård i socknen tillsammans med sin man Allan. Lena-Maria gifte sig med Anders och flyttade till hans gård. De två kvinnornas beskrivningar av livet på gården saknar inte engagemang, men är samtidigt mera sakliga än flera av männens berättelser. En förklaring kan vara att de bägge kvinnorna vid intervju-tillfället hade lämnat bondelivet sedan ett tjugotal år. De kunde se tillbaka på livet vid gården med en viss distans. Deras beskrivningar är sammanhängande, väl balanserade och redovisar väsentliga sakförhållanden. Och de ger varsin livfull bild av vardagslivet på en gotländsk lantgård under slutet av 1900-talet.

Så blev det en gård till salu här i socknen. Vi köpte den och flyttade hit 1981. Vi fick låna till köpet och det hela byggde på att jag jobbade utanför gården.

Det fanns 24 mjölkkor och vi byggde till för ytterligare 24 kor. Det var en fin gotlandsgård och säljarna var trevliga. All utrustning fanns: rörmjolkning och tank. Jag hjälpte till med gården och djuren, men jag kände att vi inte hade tillräcklig uppsikt över barnen. När jag jobbade utomhus, var jag tvungen att lämna dem ensamma inne.

Vi odlade hö så att det räckte till djuren, men vi fick köpa kraftfoder. Den säd vi odlade sålde vi. Så hade vi höns. Jag köpte 40 kycklingar som kom i en kartong med bussen. Jag hade beställt värphöns, men de flesta var tuppar. Senare skaffade vi dvärghöns som la ägg och låg och ruvade överallt i buskarna i trädgården.

Vanligen gick man upp fem och jobbade med korna till tio, sen var man inne några timmar och sen var man i lagården från 15 till 20. Jag gillade att jobba med djuren. Utom mjölkorna hade vi sex suggor ett tag och sålde smågrisarna, det gick kanske jämt upp. (Margareta)

Margareta hade inte vuxit upp på bondgård och tillhörde inte den föräldrageneration som lät barnen cykla trehjuling på landsvägen. För henne innebar det ett orosmoment att lämna barnen ensamma

inomhus, när både hon och maken jobbade utomhus. Som inflyttade i socknen saknade de ju dessutom en äldre generation som kunde hjälpa till med barnpassningen.

Lena-Maria hade visserligen vuxit upp på ett familjejordbruk, men hade tidigt flyttat hemifrån och jobbat på ekonomiavdelningen hos ett byggföretag.

Anders hade 24 kor när jag flyttade hem till honom, men vi ökade ut efter hand. Jag visste inte om jag skulle klara av att vara bonde, för jag hade alltid haft vanliga jobb, så jag tog tjänstledigt först. Jobba med kor var kul. Korna var jag mycket mån om.

Vi hade drygt 100 tunnland och odlade mest hö. När jag kom dit hade Anders mer säd, men då fick vi i stället köpa hö. Höet räckte aldrig. Mjöl kan man köpa, det är inte så stor variation på, men köper man hö, så får man sämre hö än det man odlar själv.

När jag kom till gården fanns det mjölktank och rörmjölkning. Först var det en rundgående utgödsling, sen en tryckutgödsling som tryckte ut skiten i gödselbrunnen. (Lena-Maria)

Under den tid Lena-Maria bodde med Anders på gården arbetade hon parallellt som bankkamrer. Om arbetet på gården, särskilt aveln och mjölkproduktionen, rapporterar hon detaljerat och sakkunnigt och för det mesta i vi-form.

Samtliga de intervjuade kvinnorna bidrog åtminstone periodvis till gårdens ekonomi med någon form av externt arbete. Elisabets pappa var lantbrukare, men sadlade om och blev byggnadsarbetare. Delar av skoltiden bodde hon inackorderad hos släktingar i en grannsocken till den aktuella socknen. Hennes redogörelse utstrålar inte någon större entusiasm inför livet som bondhustru.

Jag hade ingen svärmor som hjälpte till inne. Tages mamma hade dött 1939, när han var sju år. Jag skulle sköta både hushållet och min del av utesysslorna. Harva och sladda fick jag göra, men plöjning var jag inte betrodd med. När vi tog in hö, kunde nåt av

barnen få köra traktorn. Tage kastade upp balarna och jag stod på vagnen och staplade. Höet var det jobbigaste.

Djur var jag aldrig så intresserad av. Svärfar, Tages pappa, gav korna mat, men jag fick mjölka. Det var en mjölkmaskin som drevs från traktorn. Tjugoliters spannar var det. Det höll väl på en fem-sex år med spannarna, sen kom det ett påbud uppifrån att man måste skaffa mjöltkank och det var en stor investering. Då blev det hämtning var tredje dag.

Lite ägg sålde jag. Vävde mattor gjorde jag också. (Elisabet)

Till och med av det korta citatet nedan kan man ana att Hedda är en lyhörd och anpassningsbar person. Inte heller för henne stod bondhustru högt på listan över drömyrken.

Så gick det som det brukar gå, man blev med barn, så då flyttade jag hem till Kjell. Där bodde vi tre generationer i samma hus. Svärföräldrarna var ännu unga och drev gården när jag kom dit vid årsskiftet 1976–77. Då var Kjells syskon tolv och femton år. Det var bestämt att han skulle ta över gården och det ville han också. Det var inget att diskutera.

Jag hade inte föresatsen att bli bondhustru. Jag gifte mig med Kjell för vi skulle ha barn ihop och jag jobbade vid sidan om. Jag jobbade som kallskänka och kock på hotellet och hjälpte till på gården med betgallring och att köra in hö. Man kan säga att jag jobbade halvtid utanför gården och så hade jag ju barnen. (Hedda)

Hedda var uppvuxen på ett familj jordbruk och hade ingen svårighet att läsa av de oskrivna lagar som gällde, till exempel i arbets- och beslutsfördelningen mellan generationerna. Hon är musikalisk, gillar matlagning och är kunnig och begåvad inom ekonomiska frågor. Inget av detta efterfrågades dock i hennes roll som ungmoder på en gård där den äldre generationen ännu var aktiv. När svärföräldrarna gått bort och barnen flyttat hemifrån gick Hedda vidare i livet. Vid tidpunkten för intervjun hade hon arbetat tolv år som upphandlare på Riksantikvarieämbetet.

Liksom barnen förväntades hjälpa till med de sysslor de klarade av, deltog den äldre generationen, föräldrar och svärföräldrar, efter förmåga i gårdens arbete.

Vi jobbade bra ihop. Vi förstod varandra. Vi hjälptes åt för att det skulle gå smidigt och för att vi skulle bli färdiga. Pappa och Anders jobbade bra ihop. Pappa kom gärna hit och åt mat och la sig på kökssoffan och vilade. Han kunde sitta på en pall i lagården och titta på när Anders och jag mjölkade. (Lena-Maria)

I den ovannämnda vi-gruppen inkluderar Lena-Maria gärna sin egen far som inte bodde på gården, men som gärna kom dit för att ge Anders ett handtag, äta mat eller bara umgås.

En gemensam bakgrund för alla berättelserna skulle kunna sammanfattas så här. I gårdarna fanns rinnande vatten och elektricitet. Avlopp, varmvatten och centralvärme kom till senare. Bonden hade ansvaret för driften av gården tillsammans med fadern, så länge denne orkade. Barnen fick hjälpa till med vad de kunde, så snart de kunde. Bondhustrun skötte korna och hönsen, mjölkade och sålde ägg, men tog också periodvis lönearbete utanför gården. Mjölken såldes till mejeriet och grisarna till slakteriet. Äggen byttes mot varor i affären. Man odlade sitt eget hö till djuren. Ibland fick man köpa kraftfoder och ibland kunde man sälja spannmål. Skogen gav ved och virke.

Problem och lösningar

I de två relativt fylliga avsnitten ovan om bakgrunder har jag alltså sammanfattat vad sockenborna tyckte att en lyssnare behövde känna till för att kunna följa med i kärnan av deras berättelser: vilka problem de ställdes inför och vilka lösningar de valde.

De svenska myndigheternas lösning på de problem som landets jordbruk mötte under efterkrigstiden var som redan konstaterats att skapa färre, större och snävt specialiserade brukningsenheter. Som en positiv bieffekt skulle ett antal friställda bönder kunna

minska den växande industrins efterfrågan av arbetskraft. De livsöden som några lantbrukare återberättade för mig illustrerar de praktiska konsekvenserna på lokal nivå.

Tre av de gårdar jag besökte hade anpassat sig till omvandlingarna och driver nu köttproduktion i stor skala. Johannes' och Tures söner tog över efter fäderna. Tomas fortsatte själv, men står vid tidpunkten för intervjun i begrepp att lämna över ansvaret till sin son. En gård i socknen som inte finns representerad i intervjumaterialet bedriver storskalig mjölkproduktion. Två av de intervjuade bönderna blev företagare: Claes-Åke drev en expanderande snickerifabrik som han sålde med förtjänst när han pensionerade sig. Lennart gjorde om sin gård till ett hästhotell som han fortfarande driver med gott resultat. Vid fem gårdar upphörde den agrara produktionen och brukarna tog andra jobb eller gick i pension. Alla de fem kvinnorna fick olika kontorsanställningar. Tre av dem hade eller skaffade sig sådana kunskaper att de fick jobb på bank eller redovisningsbyrå.

Gemensamt för alla fjorton är att deras livsvillkor under en period av ett par årtionden genomgick en grundläggande förändring. De tvingades överge den livsstil som flera av dem hade fötts in i och vuxit upp med. De ekonomiska förutsättningarna ändrades radikalt gång på gång och med kort varsel. För dem gällde att snabbt fatta omvälvande beslut som kunde få konsekvenser för resten av livet.

De delar av livsberättelserna som handlar om hur man på gårdarna kom att beröras av de strukturella förändringarna ska jag enligt William Labovs modell ställa upp i form av ett antal problem som får sina lösningar. ”Problem” ska här förstås som en eller flera förändrade förutsättningar som ger anledning till någon form av åtgärd medan ”lösning” står för de handlingar som blir följden, även om dessa inte alltid gör slut på ”problemet”.

Johannes' son föder upp köttdjur

I Johannes' livsberättelse får den omvälvande förvandlingen av det svenska jordbruket bara ett kort omnämmande. Johannes tog själv som tjugosjuåring över gården efter sin far och lämnade den vidare till sin son, när denne var i samma ålder. På ett ordnat sätt har Johannes moderniserat, mekaniserat och effektiviserat den gård han tog över. Tillsammans med sin son har han, så länge hälsan tillät, specialiserat gårdens produktion och byggt ut den till en ekonomiskt bärkraftig volym. Utan att det på något påtagligt sätt märks i Johannes' livsberättelse har tre generationer av bönder följt och anpassat gårdens produktion till de radikalt förändrade förutsättningarna. Det problem som han väljer att nämna är sin egen försämrade hälsa, men det löstes smidigt av att hans son visade sig vara en kompetent lantbrukare.

Problem:

Det har varit mer avveckling än utveckling inom det svenska lantbruket. En gård försvinner och går upp i en annan. Nu kan jag inte göra nåt. Jag har dålig balans. Jag kan knappt klippa gräset.

Lösning:

Nu är det min son Janne (född 1972) som driver gården. Han föder upp ungdjur, mest Hereford. Han producerar eget foder och kan till och med sälja en del. Nu har gården 60 tunnland åker plus ett par hundra tunnland arrenden. I första hand är det grovfoder han odlar, det blir mest ensilage. Hö, det torkar man bara till hästar nu för tiden. Fast för småkalvar är det bättre med hö.

Så tar han entreprenadjobb med sin press, det blir stora vita balar. Så sprutar han mot insekter och ogräs. Hustrun jobbar på Alfa-kassan. (Johannes)

Allan blev bonde mot sin vilja

Om Johannes är ett exempel på en lantbrukare som på ett följsamt sätt anpassade sig till de ändrade förutsättningarna, kan Allan sägas utgöra motsatsen. Han växte upp på lantgård, men föräldrarnas

gård var liten och syskonen många. Allan skaffade sig en utbildning på fastlandet och arbetade där i olika företag. När han och Margareta bildade familj, ville de att barnen skulle få växa upp på landet och de köpte en gård på Gotland. Men att bli bonde var inte Allans första val och skulle han bli det, skulle det i varje fall inte ske på lantbruksnämndens villkor. Under visst motstånd anpassade han sig dock och med sin kreativitet och sin företagaranda lyckades han skaffa sig en försörjning på gården. Idag har Allan sålt sin gård och köpt en modern villa.

Problem:

För att jag skulle få köpa gården krävde lantbruksnämnden att jag skulle driva jordbruk. Men jag var ju utbildad ingenjör, min plan var egentligen att jag skulle starta en liten verkstad eller en elfirma, ett rörmokeri.

Lösning:

Först tänkte jag strunta i lantbruksnämnden. Men samtidigt blev jag intresserad av mjölkkor. Den tiden talades det mycket om avel och om hur man bygger upp en bra besättning. Jag låg vaken på nätterna och bet sönder tänder när jag låg och tänkte ut hur jag skulle göra.

Jag gjorde en kalkyl på 40 mjölkkor. Jag utgick från kor med medelhög mjölkproduktion, räknade ut foderstater som byggde på ensilage och fri tillgång till stråfoder. Dyra kraftfoder tog jag bort. Det skulle ge ett netto på varje ko som låg 70 000 högre än lantbruksnämndens mallar. (Allan)

Lennart öppnade hästhotell

Lennart ville inte heller bli bonde utan hade hellre valt ett yrke där han hade kunnat satsa mera på idrotten. Efter föräldrarnas skilsmässa tog han dock ansvaret över gården och drev ett konventionellt jordbruk, så länge det var ekonomiskt möjligt. Förutom fotboll var Lennart intresserad av trav och hästavel och sitt intresse

och sina kunskaper utnyttjade han till att starta ett företag. Liksom Allan var han påhittig och driftig.

Problem 1:

På 1970-talet gick det inte att ha både grisar och mjölkkor,

Lösning 1:

så då satsade jag på korna.

Problem 2:

Då fick vi 3 kronor litern, sen sjönk det.

Lösning 2a:

Jag lade av med kor 1994.

Lösning 2b:

Nu har jag ett hotell för hästar, kan man kalla det. Ägaren betalar per månad. Ett sto kostar 2 400 per månad. På sommaren får dom inget kraftfoder och man behöver inte kärra skit. Då blir det nån spänn över – om det inte är för torrt. Normalt finns det naturligt bete till slutet av augusti, början av september.

Jag behöver inte annonsera, det går på rykte. Jag kan inte ta emot flera hästar än jag har. Det rullar på. (Lennart)

Claes-Åke köpte snickeriet

Claes-Åkes bästa ämnen i skolan var träslöjd och matematik. Redan som barn var han händig med att snickra och han visade sig ha blick för att göra bärkraftiga ekonomiska kalkyler. Hans hustru hade talang för bokföring. Det är ingen tillfällighet att Claes-Åkes berättelse till stora delar har vi-form. Metodiskt och eftertänksamt styrde paret sitt företag genom ekonomiska svallvågor och förbi byråkratiska blindskär, där andra gav upp eller gick under. De hade en förmåga att förutse både risker och möjligheter.

Strukturen i Claes-Åkes berättelse visar tydligt hur de två makarna pragmatiskt hanterade de gång på gång ändrade förutsättningarna som separata delproblem.

Problem 1:

Efter militärtjänsten gick jag en vinterkurs på Lövsta lantbruksgymnasium. Det var där jag träffade min fru, ja, som hon blev lite senare. Vi ville satsa på en bärkraftig produktion. Vi tänkte att det var vinna eller försvinna.

Lösning 1a:

Först köpte vi in en massa smågrisar. Då kom vi att ligga i skuld till Farmek i stället för att dra på oss bankskulder. Vi köpte in en omgång spädgrisar, födde upp dem och sålde dem vidare efter tre, fyra månader. På tre år byggde vi upp ett startkapital. Men då gällde det att ingen gris fick dö, för då hade kalkylen spruckit.

Lösning 1b:

Sedan köpte vi kor. 1976 hade vi 20 kor. Då fanns det ingen gödselplatta, så all gödsel skulle köras ut för hand. Det var inte roligt att gå där med skottkärran när det var yrsnö på vintern.

Problem 2:

Efter tre år insåg vi att det här går inte. Vi måste göra en storsatsning och bygga upp en helt ny anläggning.

Lösning 2:

Vi fick låna pengar genom lantbruksnämnden. Statlig lånegaranti hette det.

Problem 3:

Egentligen tyckte lantbruksnämnden att 24 kor var för lite,

Lösning 3:

men vi räknade ut att med den åkerareal vi hade kunde vi inte producera mat till fler djur. Vid sämre år hade maten inte räckt

till. I stället för att ha 30 kor och åka runt halva Gotland och köpa foder nöjde vi oss med att ha 24 som vi kunde föda själva.

Problem 4:

Samtidigt insåg vi redan då att det var ju inte framtiden. Ganska tidigt såg vi att vi måste ha ett komplement. Jag var lite intresserad av turistbranschen.

Lösning 4a:

Vi hade mark som skulle passa till en stuganläggning för turister, men när jag räknade på det kom jag fram till att det skulle bli svårt att få lönsamhet på det.

Lösning 4b:

Då dök möjligheten upp att köpa snickerifabriken i samhället. Det var en anläggning som var sliten. De anställda hade låga löner och kundunderlaget var dåligt. Men det gick att vända. Vi köpte snickerifabriken, men fortsatte produktionen på gården i samma skala de tre första åren. Man ska inte slå undan landningsställena ifall man måste nödlanda.

I början tog vi inte ut en enda krona ur företaget, det fanns det inte utrymme för. Det var en ny bransch för mig som jag måste lära mig och komma in i. Jag lyssnade på alla anställda och försökte bilda mig en egen uppfattning. Det var många som trodde att jag som egentligen var bonde inte skulle bli långlivad som fabrikkör. Men det blev nitton år. Jag har alltid haft lätt för ekonomi och att kunna se framåt och kalkylera.

Företaget utvecklades tack vare de kontakter vi hade. Folk fick upp ögonen för att vi var på gång. Vi fick uppdraget att göra en stor ombyggnad i stan. Där höll vi på ett halvår. Då gjorde vi en jättevinst, så vi kunde bygga om hela fabriken. Vi fick större och större jobb, på fastlandet också. På Millesgården byggde vi ett växthus och vid Rosendals trädgårdar på Djurgården satte vi upp ett växthus som tagits fram av Form Gotland. I Bromma byggde vi också. Vi byggde ett kök här hemma i fabriken och körde iväg och installerade det i Enskede. I Brantevik i Skåne hade dom

byggt ett hus av halm, där byggde vi ett växthus. På Gotland har vi byggt från norr till söder. Mycket på Fårö. (Claes-Åke)

Kjell klyver ved och grillar lamm

Kjell är en av dem som såg sig tvungna att lägga ned jordbruket och arrendera ut jorden. De sista åren fram till pensionen försörjde han sig på diverse ströjobb.

Problem 1:

Idag går det inte att sälja spannmål på grund av dåliga priser.

Lösning 1:

Jag lade av 2012.

Problem 2:

När mjölkpriset sjönk för mycket

Lösning 2:

då lade jag av. Slakteriet ändrade sin policy, så de ville ha många grisar på en gång. Idag är jag glad att inte ha något kvar. En torr-sommar som i år har det varit tufft.

Min största inkomst nu får jag av min vedmaskin. Jag åker över hela södra Gotland och klyver ved. Sommargästerna ger också en del jobb med gräsklippning, röjning i trädgårdarna och skogs-röjning. I vinter kommer det att bli mycket jobb i skogen med alla träd som har dött nu i torkan, mest på hållmarkerna. Det blir till ved. Sägverken vill inte ha det. Annars kan de tätvuxna gotlandstallarna bli bra möbelvirke.

Nu har vi fiber i socknen, det gick snabbt. Jag röjde ett helt år där de skulle gräva ner kabeln. Arbetsledaren kom in till mig en lördagskväll och sa att på måndag börjar vi gräva. Det jobbet tjänade jag bra på. Sånt skapar sysselsättning.

Åt hembygdsföreningen har jag grillat i 20 år. Det brukar bli två grisar och två rådjur. På fredag ska jag till golfbanan och grilla ett lamm. (Kjell)

Harald gav upp

Harald ärvde en släktgård med knappa förutsättningar. Han köpte mera jord, han renoverade bostadshuset och han byggde om lagården från mjölkkor till grisar. När räntorna steg räckte gårdens egna resurser inte till och från lantbruksnämnden fick han ingen hjälp. Han såg ingen annan utväg än att sälja gården och börja jobba åt andra.

Problem 1:

Egentligen fanns det för lite betesmark till mjölkkor. Efter torr-somrar räckte höet inte till. Var det i slutet av sextio-talet det var så torrt? Vi fick inte säd så det räckte till djuren en gång. Sånt det tar...

Lösning 1:

Jag köpte fyra tunnland myrjord av grannen så jag kunde öka till 12 kor.

Problem 2:

Men lantbruksnämnden hade bestämt att vår gård inte skulle bestå. Den skulle bort.

Lösning 2:

Då sa jag till Monika: – Nu ger vi fan i det här, nu bygger vi om till grisar. Och det gjorde vi. Det var just inte några räntor då. Vi hade 60 eller 70 sugor och det gick bra i början.

Problem 3:

Men så steg räntorna till 17 %.

Lösning 3:

Det gick ett tag, men sen gav vi upp.

Evaluering:

Hade räntan hållit sig då hade det nog gått runt. Då hade man fortsatt.

Man hade väl inte den där riktiga inblicken. Men att bygga om till grisar, det tyckte jag var bra. Det var bättre betalt. Men det blev tvärtom. Från fyra procent till sexton, sjutton procent i ränta, det märktes fort. (Harald)

Monikas version

Orsaken till konkursen var enligt Monika att intäkterna från mjölkförsäljningen upphörde innan grisproduktionen hunnit börja ge intäkter. Med två känsloladdade bilder påminner Monika om att en konkurs inte bara handlar om röda siffror på nedersta raden i kassaboken.

Problem 1:

Lagården var sliten, vi hade dåligt med betesmark, ingen myrmark, dåligt med hö, dåligt med beten och när korna inte fick någon bra mat gav de ingen mjölk. Det blev inget vidare resultat.

Lösning 1:

Det var min idé att byta från kor till grisar. Vi byggde om den gamla lagården till svinhus 1977–78. Vi var tvungna att sälja korna,

Problem 2:

men då hade vi ju inga inkomster. Det blev höst, det blev kallt, vi hade inga kor och ingen inkomst. Det blev ett långt glapp utan inkomst.

Problem 3:

Sen kom räntesmällen. Vi hade upp till 15,5 % ränta och det tog ju knäcken på oss.

Lösning 2 och 3 som samtidigt innebar problem 4:

Så vi gick i konkurs 1983.

Lösning 4a:

En gång var Harald i samhället och skulle köpa diesel hos Lantmännen, men han blev nekad. De fick inte sälja till oss längre.

Utvärdering:

Det var en jobbig tid. Vi hade precis gjort hela huset i ordning. Jag hade köpt en massa prydnadsväxter och planterat. Det var inte så lätt att sitta på en bokföringsbyrå och ta hand om andras inkomster, när man inte kunde klara sitt eget. Men vi fick mycket stöd från vänner och grannar som ställde upp för oss.

Lösning 4b:

Gården skulle säljas på auktion och folk rände och tittade in genom fönstren. Vi satt inne i köket bägge två och grät. (Monika)

Tomas har bara utökat

När Tomas var ung brukade han hjälpa en äldre granne ett par gårdar bort. Grannen hade gjort en misslyckad höftoperation och gick med kryckor. En kväll blev det snöstorm och dottern i huset tyckte att det var bättre att Tomas sov över än att han gav sig ut med bilen i ovädret. Efter ett tag var de gifta.

Tomas är stark både fysiskt och psykiskt. Med kloka beslut och hårt arbete har han byggt ut gården till att bli en av de största i socknen.

Han har sett till att uppfylla bankernas krav för att bevilja lån och han har fått hjälp av lantbruksnämnden. Möjligen är han inte helt nöjd med den svenska skattelagstiftningen.

Problem:

När jag flyttade hit hade gården 20 hektar mark och jag siktade på att få mer mark för att bli självförsörjande med foder till djuren. Det fanns sex kor och fyra suggor.

Lösning:

Jag köpte en grannes mark, när han lade av. Det var en vid lantbruksnämnden som hjälpte mig. Sen fick jag köpa brorsans mark

”Det har bara rullat på”

till skapligt pris. Idag har vi 160 hektar, ungefär. Vi har mycket betesmark nere i myren.

Nu producerar vi 85–90% av djurens foder. Vi har omkring 350 tjuvar. Vi har satsat på köttdjur, Hereford. Vi köper småkalvar på 100–150 kilo från Sverige. I fjol kostade tjugo stycken 60–70 000 och frakten med båten kostade 9 000 kronor. Det blev 500 000 i merkostnad för att vi bor på Gotland.

Nu ska jag försöka överlåta gården på sonen. Man kunde se på honom redan när han var liten att han var intresserad av jordbruk. Så för min del har det inte varit nån tvekan att jag skulle fortsätta.

Utvärdering:

Det finns många gårdar idag där föräldrarna bara tar för givet att äldste sonen ska ta över. Men när gubben lägger ihop ögonen säljer sonen och flyttar till stan eller också gnetar han på ett par år innan han går i konkurs. Här i socknen finns det bara en bonde kvar som har mjölkkor.

Men det har varit roligt, visst har det, även om det har känts som att jag har strävat i motlut vissa perioder. Egentligen trivs jag förbannat bra.

Inom en femårsperiod ska det bli intressant att se hur den här socknen ser ut. Den officiella planen är ju att jordbruket ska ställas om till fossilfritt till 2030.

Men för mig har det bara rullat på. (Tomas)

Att berätta en process

När jag läser historikers beskrivningar av efterkrigstidens svenska jordbrukspolitik (eller av snart sagt vilka samhällseliga processer som helst) verkar de å ena sidan återge en visserligen utdragen, men ändå sammanhängande utvecklingsgång, en process. Ett liknande sätt att berätta har också mina intervjupersoner Tomas och Lennart. Den ene av dem hade lämnat familj jordbruket och självförsörjningen för att bli storproducent av nötkött medan den andre

hade anpassat den egna gårdens resurser till att ta hand om andras djur. Dessa faktiskt ganska radikala förändringar framhävs inte på något särskilt sätt i deras livsberättelser. Liksom flera av de andra intervjuade använder de uttryck som att tillvaron för dem har ”bara rullat på”. I längre, fördjupade intervjuer hade de kanske nyanserat perspektivet.

Den som väljer att beteckna samhällseliga förändringar med termen ”process” tillämpar ett av flera tänkbara sätt att betrakta och beskriva dem. Tekniken är densamma som när vem som helst av oss återger erfarenheter och iakttagelser i form av en berättelse. Som berättare väljer vi ut ett antal episoder, ordnar dem kronologiskt och förlitar oss på att lyssnaren/läsaren skall uppfatta följderna av separata episoder som en kausalt sammanhängande enhet. Allt som hände senare förutsätts ha sin orsak i det som hände tidigare. Genom att på detta sätt infoga mer eller mindre disparata, kanske rentav motsägelsefulla och i tiden utsträckta, begivenheter som logiska led i en och samma berättelse uppstår en ny och begriplig, sammanhängande enhet på en högre nivå. Många mindre berättelser förs samman till en. Virrvarr ordnas. Genom att kalla en sådan berättelse för ”process” skapas intrycket av att man beskriver en enhet som existerar som ett självständigt fenomen i den objektiva verkligheten och inte ett antal av en berättare utvalda händelser som råkar följa varandra i tiden.

Å andra sidan är seriösa historiker som de av mig refererade Irène Flygare och Mats Isacson noga med att redovisa och motivera förekomsten eller frånvaron av orsakssammanhang. Varje händelseförlopp studeras för sig. En sådan framställning gör också Claes-Åke, där han systematiskt och väldisponerat spjälkar upp sitt yrkesliv i ett antal delproblem och lösningar, det vill säga en rad av separata berättelser. Om man vill skulle man kunna kalla hans livshistoria för en process, som innebär en utveckling från nygift, nyutbildad lantbrukare, över småskalig fläskproducent till småskalig mjölkproducent och vidare till mellanstor mjölkbonde, över fabrikör och arbetsgivare och slutligen till pensionär med finsnickeri som bisyssla.

Berättelsen som kulturell form lämpar sig för att återge övergången från ett tillstånd till ett annat, hävdade jag i början av denna text. För att återge serier av sådana övergångar fordras antingen att dessa betraktas ur ett sorts fågelperspektiv och komprimeras till en enda förändring (till exempel: ”det svenska jordbruket övergick från differentierat småskaligt familj jordbruk till specialiserad storproduktion” eller ”gården ökade volymen av sin produktion”) eller att de placeras in som led i serier av delberättelser. Graden av detaljering avgör hur många delberättelser som behövs. Det kausala sambandet mellan delberättelserna kan tydliggöras genom att låta en berättelse utgöra det problem som får sin lösning i den följande eller underförstås enligt formeln *post hoc ergo propter hoc*: varje verkan förutsätts, utan att det behöver visas, ha sin orsak i en tidigare händelse.

Ett möjligt svar på den fråga jag ställde i början av kapitlet är alltså, nej, en process kan inte berättas, i alla fall inte i form av en enda berättelse. Ett lika gott svar skulle kunna vara, javisst kan den berättas, men bara genom att den byggs upp av en rad delberättelser. I praktiken är det förstås så, att vid sidan av yrkeshistoriker är det få individer som har anledning att försöka pressa in stora, kollektiva händelseförlopp i berättelsens trånga form. Jag skulle vilja se det som att mina fjorton intervjupersoner bidrog med var och en sina pusselbitar som tillsammans skapar en bild av hur jordbrukets omvandling såg ut i deras socken. Hur den kollektiva processen såg ut skisseras av de individuella berättelserna. Om de intervjuade hade fått mera tid på sig och om flera sockenbor hade fått bidra hade bilden blivit tydligare och mera detaljerad.

I denna förhållandevis lilla socken hade antagligen de flesta av deltagarna hört varandras berättelser, direkt eller indirekt, många gånger. De är släkt med varandra, de är varandras grannar, flera av dem gick i skolan tillsammans. De har köpt jord, skog, djur, maskiner och redskap av varandra. De har träffats i bastun varje lördag och i kyrkan på bröllop, barndop, konfirmationer och begravningar. När intervjupersonerna återberättade sina individuella erfarenheter för mig och min bandspelare gjorde de medvetna eller

omedvetna anpassningar till vad de kände till om andra sockenbors ståndpunkter. Den kollektiva pusselbilden som visar socknens omvandling är samtidigt både större och mindre än summan av de individuella berättelserna. Större, därför att varje individ bidrar med sina unika erfarenheter som ingen annan har, mindre, därför att de andras berättelser skapar en begränsande ram för vad som kan sägas.

Käll- och litteraturförteckning

Intervjuade

Ture född 1928 i den aktuella socknen, tog över familjegården, har lämnat över till sonen som ännu brukar gården.

Elisabet född 1940 i den aktuella socknen, men växte upp på annat håll på Gotland. Kom som gift tillbaka till den aktuella socknen 1957.

Johannes född 1940 i den aktuella socknen, övertog familjegården, har lämnat över till sonen, som ännu brukar gården.

Harald född 1942 i den aktuella socknen, tog över familjegården, sålt och flyttat. Gift med Monika.

Monika född 1943 i en grannsocken, gift med Harald.

Claes-Åke född 1950 i den aktuella socknen, övertog familjegården, bor kvar med annan verksamhet.

Erik född 1950 i en grannsocken, köpte av Harald och Monika, brukade den gården fram till pensioneringen, då han lämnade över till sonen som driver annan verksamhet. Bor själv i ett grannhus.

Lennart född 1951 i den aktuella socknen, tog över familjegården, bor kvar med annan verksamhet.

Allan född 1951 i en annan socken, köpte gård i den aktuella socken tillsammans med Margareta och brukade den fram till pensioneringen.

Margareta född 1953 på svenska fastlandet. Köpte gård i den aktuella socknen tillsammans med maken Allan.

Tomas född 1953 i den aktuella socknen. Köpte 1978 en granngård som han ännu brukar, numera tillsammans med sonen.

Kjell född 1955 i den aktuella socknen, tog över familjegården, bor kvar med annan verksamhet.

Lena-Maria född 1954 i en grannsocken, kom till den aktuella socknen i samband med giftermål.

Hedda född 1958 i en grannsocken, kom till den aktuella socknen 1976 då hon gifte sig med Kjell.

Litteratur

- Flygare, Iréne A. och Maths Isacson 2003. *Jordbruket i välfärdssamhället 1945–2000*. Stockholm: Natur och kultur.
- Labov, William 1977. *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Marander-Eklund, Lena 2000. *Berättelser om barnafödande. Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Palmenfelt, Ulf 2017a. *Berättade gemenskaper. Individuella livshistorier och kollektiva tankefigurer*. Stockholm: Carlssons.
- Palmenfelt, Ulf 2017b. Folkloristisk narrativanalys. I: Gunnarsson Payne, Jenny och Magnus Öhlander (red.). *Tillämpad kulturteori*. Lund: Studentlitteratur, s. 203–229.
- Young, Katharine Galloway 1987. *Taleworlds and Storyrealms. The Phenomenology of Narrative*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

"Vi tiggde aldrig"

Positionering, respektabilitet och narrativa redskap i romers och resandes berättande

Pappa tog ner tältet och satte alla oss barn i bilen. ”In i bilen alla”, för han och mina två äldsta bröder och mamma tog ner allting. Små barn förväntades sitta i bilen och vänta och inte springa runt och göra sig illa. (DFU 41005)

Marianne, (f. 1945) berättar här om hur det gick till när hennes familj avhystes från en av sina lägerplatser i början av 1950-talet i Sverige. Var i landet det skedde minns hon inte, det kan ha varit var som helst, men minnen av återkommande liknande händelser är knivskarpa. Samtalet ägde rum hemma hos Marianne och intervjun med henne år 2015 var del i ett forskningsprojekt där flera forskare, i samarbete med romska sakkunniga, genomförde upprepade livshistoriska intervjuer med romer som hade levt i läger under uppväxten. Avsikten var att tillföra svenska arkivsamlingar romers egna berättelser om sina erfarenheter och liv. Projektet genomförde även en arkeologisk utgrävning av ett tidigare romskt läger i Stockholm.¹

1 Forskningsprojektet ”I stadens utkant – svensk-romska livsberättelser och lägerplatser under 1900-talet” bedrevs i samverkan mellan den romska kulturföreningen É romani glinda och andra romska sakkunniga, forskare vid Historiska museet, Isolf,

Utöver Mariannes berättelse så förekommer i den här artikeln tre andra kvinnor, Liselott (pseudonym), Rosa och Singoalla och två män, Borta och Sven (pseudonym). Alla födda mellan 1925 och 1957. Fyra av dem intervjuades (2015 och 2016) och ombads att berätta om sina liv och erfarenheter av att leva ett kringresande liv, att bo i läger under 1900-talet och av att växa upp som rom i Sverige. Intervjuerna är mellan en och åtta timmar långa, och kan karaktäriseras som öppna samtalsintervjuer. Det innebär att berättaren själv fick vara delaktig i att bestämma riktningen på samtalet, men även att intervjuaren hade ett antal teman ur vilka frågor formulerades och som ställdes till alla som berättade om sina liv.

Sven i sin tur skrev och skickade in sin levnadsberättelse till etnologen Carl Herman Tillhagen vid 1960-talets början. Tillhagen var verksam vid Nordiska museet från 1940-talet och framåt och i den rollen mycket engagerad i att dokumentera romska traditioner, familjers genealogi och sagoberättande (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2020). Svens berättelse består av flera delar som inlämnades vid fjorton tillfällen till Tillhagen och Nordiska museets arkiv mellan 1961 och 1962. Den är 149 sidor lång, skriven för hand på foliosidor med en lättläst och regelbunden handstil. Numreringen startar om för varje inlämnad del, och hänvisningarna här följer originalmanuskriptets paginering. Språket är rikt, välvårdat och nyanserat, och bär drag av både skriftlig och muntlig tradition. Det framkommer att litteratur alltid har spelat en stor roll i Svens liv; en sysselsättning som modern inte alltid var så förtjust i då Sven ofta hellre läste än utförde sina sysslor (del 7, s. 5). Svens berättelse är nedtecknad men delar den muntliga levnadsberättelsens karakteristika i det att livet blir till en berättelse där livet ordnas, kommuniceras och förstås (jfr Linde 1993:219–220; Arvidsson 1998:8). En utgångspunkt här är att berättelser är ett sätt varigenom vi människor gör våra upplevelser verkliga, strukturerade och möjliga att förstå (Bauman 1986:5–6).

Mångkulturellt centrum och Stiftelsen Kulturmiljövård 2015–2016 och finansierades av Riksantikvariearbetets FoU-medel. Materialet är arkiverat vid Institutet för språk och folkminnen och Antikvariska-topografiska arkivet.

Syfte och teoretiska utgångspunkter

I den här artikeln vill jag visa vilka narrativa redskap romer och resande använder för att positionera sig själva som respektabla medborgare och subjekt (Skeggs 2000:9–11). Hur konstrueras och framförs deras självpresentation och hur och vad berättar de om sin vardag och livsomständigheter? Vilka samtida och historiska kontexter är med i att forma berättelserna? Beverly Skeggs menar att respektabilitet är en av de viktigaste mekanismerna som gör vissa grupper till De Andra och patologiserar dem. Om respektabilitet inte hade uppfattats som en egenskap hos dem som har värde och legitimitet, så hade den inte varit något att önska sig, bevisa eller uppnå (2000:9). Den erkänns sällan hos dem som får respektabilitet genom sin position, för de behöver inte bevisa den. För dem som positionsbestäms av den eller positionsbestämmer sig själva med respektabilitet som redskap är den däremot en stark realitet. I respektabilitet ingår omdömen relaterade till klass, ras, kön och sexualitet, och olika grupper särskiljs genom deras möjligheter att ge upphov till, motsätta sig och uppvisa respektabilitet. I respektabiliteten ingår en ”moralisk auktoritet” – ”de som är respektabla besitter en sådan auktoritet, de som inte är respektabla gör det inte” (2000:12).

Berättelserna är tillkomna i olika tider, 1960-tal respektive 2010-tal, vilket självfallet påverkar vilka aspekter det är berättaren behöver lyfta fram. Den individuella berättelsen förhåller sig alltid till de stora berättelserna, och levnadsberättelser påverkas både av den tid de berättas i och den berättade tiden (Marander-Eklund 2011). Vem som är den föreställda mottagaren har, som bland andra Marander-Eklund påpekat, också det betydelse för hur berättelsen formar sig. En levnadsberättelse handlar inte bara om någon, den är också riktad till någon eller några och ingår i olika sammanhang.

Artikeln analyserar dessa berättelser som ”narratives of location” – alltså berättelser i vilka berättarna positionerar sig i sociala kategorier som genus, etnicitet och klass vid en given tidpunkt och plats. Floya Anthias har analyserat hur ungdomar med grek-cypriotisk bakgrund i Storbritannien artikulerar erfarenheter av rasifiering i

berättelser (Anthias 2002). Liksom dessa unga personer erfor alla de berättare vi kommer att möta här att rasifieras i relation till ”vita” majoritetssvenskar och till hur ”zigenare” och ”tattare” stereotyp porträtterades i samtida populärkultur (se t.ex. Laskar 2015; Berg 2021). Analysen söker efter tillfällena och fragment av denna erfarenhet och hur berättarna positionerar sig i relation till stereotypiska och rasistiska diskurser i samtiden och till normativa livsmanus (jfr Halberstam 2005:7; Ambjörnsson & Jönsson 2010; Nylund Skog 2012:12).

Berättarna växte upp och levde i ett samhälle där diskriminering gentemot romer och resande förekom inom i stort sett alla sfärer i Sverige. Detta innebar utöver daglig diskriminering inom till exempel skola och omsorg, på bostadsmarknaden och i Svenska kyrkan, även assimileringssinterventioner och grövre förföljelse, våld och olika former av övergrepp såsom till exempel steriliseringar av resandekvinnor och omplaceringar av resandebarn.²

I det följande kommer romsk närvaro och representation i kultur- arvsfären att diskuteras och därefter beskrivs några av de villkor som präglade romer och resandes liv under första hälften av 1900-talet. Sedan följer en diskussion av hur berättarna på olika sätt positionerar sig som respektabla subjekt och förhåller sig till samhällsliga diskurser om ”hur romer är”, både i en historisk kontext och i samtiden.

Romer i arkiv, kulturmiljövård och äldre texter

Ser vi till den romska närvaron i en svensk arkivkontext är det slående hur mycket material *om* romer det finns i traditionsarkiven, material som till största delen är skapat av personer ur majoritetsbefolkningen. Samlingar rörande ”zigenare” och ”tattare” vid

2 Se tex t.ex. SOU 1923; Montesino 2002, 2010; Rodell Olgaç 2006; Axelsson 2007, 2012; Sjögren 2010; SOU 2010; SOU 2011; Ohlsson Al Fakir 2013; de los Reyes 2013a, 2013b; Berg 2014; Kott 2014; Selling 2014; Westin et al. 2014; Ericsson 2015, 2017; Hedström Lundqvist och Hellman (red.) 2015; Montesino och Ohlsson Al Fakir 2015.

arkiven kan innehålla material som till exempel sägner och andra muntliga traditioner, observationer, uppteckningar, frågelistsvar, släktregister och fotografier (Fernstål och Hyltén-Cavallius 2019, 2020; Hyltén-Cavallius och Fernstål 2020). Däremot saknas ofta romers egna erfarenheter och röster. När arkiven har distribuerat frågelistor med romska teman så har det varit arkivens meddelarstab som har besvarat dem; romer själva har sällan tillfrågats om att bidra till arkivens insamling. Inom kulturmiljövården har de platser romer använt inte uppmärksammats som en del det kulturhistoriska landskapet, som något som det är värt att bevara kunskap om. Ingen systematisk kunskapsinsamling har genomförts vilket innebär att dessa platser ofta har kommit att döljas som en följd av en stadsutveckling med byggandet av nya bostäder, parkeringsplatser och annat och är närmast att betrakta som ett ”dolt” kulturarv.

Äldre texter i Sverige som rör människor som av majoriteten kallats ”zigenare” och ”tattare” är nästan uteslutande skrivna utifrån majoritetssamhällets synvinkel (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2020:9). De är ofta ensidiga och fyllda av fördomar och missuppfattningar, precis som texter om romska grupper i andra delar av Europa (jfr t.ex. Willems 1997; Tervonen 2010:21; Pulma, 2015:13; Cressy 2016:63–64). Romsk historia har under lång tid förts vidare muntligt, romer har sällan haft tillträde till de positioner och institutioner som har dokumenterat samhället och skrivit historia. Det finns således få äldre inom-gruppiga historiska källor.

I två olika forskningsprojekt har jag tillsammans med arkeologen Lotta Fernstål arbetat med samlingskritiska perspektiv.³ Å ena sidan ville vi tillföra romska röster till etablerade arkivsamlingar genom att göra livshistoriska intervjuer med romer med erfarenhet av att leva ett kringresande lägerliv (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2018). Å andra sidan har vi strävat efter att finna material i arkivsamlingar som i högre grad speglar romers egna erfarenheter

3 Det tidigare nämnda forskningsprojekt ”I stadens utkant” och projektet Antiziganismen och samlingarna - kunskapsproduktion och samlande vid kulturhistoriska museer och arkiv under 1900-talet” som finansierades av Kulturrådets och Riksantikvarieämbetets medel för centrala museers forskning (2016–2019).

och röster (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2020, Hyltén-Cavallius & Fernstål 2021). Genom att följa ledtrådar i samlingarna, göra ”kreativa” sökningar i databaser och genom att gå igenom stora mängder material, har vi funnit källor med delvis en annan tonalitet och som framstår som inte helt ”impregnerade” av de verksamma forskarnas perspektiv (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2020: 15–16; Ginzburg 1989; cf. Maliniemi 2009; Sassoon & Burrows 2009). Bland annat har vi arbetat med en skriftlig levnadsberättelse författad under 1960-talet av en man som identifierar sig som resande, den grupp romer som anses ha varit i landet längst tid. Den äldsta källan i Sverige som nämner romer är från Stockholm stads tänkeböcker 1512, då ordet tatra, det vill säga ”tartarer” eller ”tattare”, användes om en grupp resande män, kvinnor och barn som anlände till staden (Stockholms stads tänkeböcker 1504–1514 1931).

Villkor som formar

Från 1850-talet och framåt migrerade flera familjer ur de romska grupperna kelderash, lovara och tjurari till Sverige, bland annat via Ungern och Ryssland, romer som idag kallas svenska romer. De hade rötter i provinser som Moldavien, Transsylvanien och Valakiet. Där hade många romer under 500 år hållits som slavar, från början av 1300-talet till dess att slaveriet slutligen avskaffades på 1790-talet i Transsylvanien och år 1856 i Moldavien och Valakiet (dagens Rumänien). Dessa familjer kom att stanna i Sverige i samband med en ny utlänningslag 1914 Lag angående förbud för vissa utlännningar att här i riket vistas. Lagen förbjöd inresa för utländska ”zigenare”.

Svenska romer och resande talar idag olika dialekter av romani chib, deras historia skiljer sig åt på vissa sätt, men samtidigt delar de erfarenheten av att leva och växa upp i ett samhälle som har varit och i många avseenden fortfarande är präglad av antiziganism. De delar också erfarenheten av att sedan år 2000 ingå i den nationella minoriteten romer. Romer är en av Sveriges fem erkända nationella minoriteter och har en lång historisk närvaro i landet (SFS 2009).

Inom minoriteten romer finns det en kulturell, social, religiös och språklig heterogenitet. De romska grupperna har migrerat till landet vid olika tidpunkter, och talar olika varieteter av romani chib som språket heter. I Sverige talas ett 20-tal varieteter av romani, bland annat arli, gurbeti, kaale, kelderash, lovari, sinti, svensk romani och polsk romani med flera. Resande är den grupp romer som anses ha funnits i landet längst tid.

Begreppet antiziganism används för att synliggöra strukturell diskriminering och rasism som är särskilt riktad mot romer, innefattande både grupper idag som identifierar sig som romer och resande och historiskt människor som kallats ”zigenare” och ”tattare” (t.ex. SOU 2010; Selling 2014; Vitboken 2014; Westin et al. 2014). Begreppet har skapats i analogi med termen antisemitism, fiendtlighet och fördomar mot judar.

Andra formlade erfarenheter är de statliga folkräkningarna av ”tattare” och ”zigenare” 1943 (och även tidigare) som syftade till att få överblick över gruppernas omfattning (Zigenarnas antal och levnadsförhållanden 1944; Tattarnas antal och levnadsförhållanden 1945). Dessa så kallade ”inventeringar” innebar ingrepp i den personliga integriteten och ägde rum under det pågående 2:a världskriget, något som omvittnats av romer som ett stort orosmoment med tanke på vad som pågick gentemot minoritetsgrupper i Nazityskland (Kotljarchuk 2017; Fernstål och Hyltén-Cavallius 2018:67; Hyltén-Cavallius och Fernstål 2020:162).

Ända in på 1960-talet levde svenska romer ett påtvingat kringresande liv med boende i tält och sedermera i vagnar. Möjligheten för att skapa sig temporära hem kringgärdades av en rad formlade villkor. För att slå läger var romerna tvungna att inhämta tillstånd från markägare eller den lokala polismyndigheten. Det var tillståndsgivaren som bestämde hur länge de fick bo kvar på en plats, det handlade oftast om några dagar eller i bästa fall några veckor. För barnens del innebar det kringresande livet i stort sett en obefintlig skolgång. Vid längre vistelser på en ort kunde det hända att barnen fick möjlighet att gå några veckor i den lokala skolan, om skolan var tillmötesgående. Att bo i temporära läger innebar också

att invånarna var tvungna att vara beredda på att okända personer helt plötsligt steg in i den sfär som, om än tillfälligt, utgjorde ens hem, eller att främlingar stod vid lägrets kant, och bara glodde eller kastade sten och skrek glåpord.

För både de svenska romerna och resandegruppen präglades tillvaron av ständiga uppbrott och ett sökande efter möjligheter till försörjning. Även om resande då inte bodde i tillfälliga läger som de svenska romerna gjorde, var de ofta tvungna att flytta när omgivningen uppmärksammade att de var resande, eller ”tattare”, en pejorativ benämning som majoritetsbefolkningen använde. Familjer som utpekats som ”tattare” upplevde också en vad historikern Martin Ericsson kallat ”politik för territoriell utestängning” (2015). Kommuner i Halland vidtog mellan 1880 och 1920 åtgärder för att förhindra att familjerna bosatte sig i området, till exempel genom att köpa upp hus eller genom att bötfälla medborgare som var i kontakt med medlemmar i gruppen (s.k. hysningsförbud och vitesförbud) (Ericsson 2012, 2015, 2017:38; Fernstål & Hyltén-Cavallius 2020:60). Plötsliga, ibland våldsamma, avhysningar från lägerplatser och andra bostäder var en återkommande del av vardagen för både romer och resande (Ericsson 2017).

Hur en plötslig avhysning kunde upplevas ur ett barns perspektiv fick vi inblick i genom det inledande citatet ur Mariannes berättelse i början av artikeln. Även om inte platsen är benämnd minns hon: ”Jag måste ha varit ungefär 10 år gammal”. ”Då kom »folk i kostymer« som jag kallar dem. Någon polis kom med. Det var inget bråk, för pappa skrek inte. Inte de andra heller. Det var bara det att vi inte fick bo där.” I efterhand, när Marianne som vuxen blickar tillbaka på händelsen, reflekterar hon över hur livrädda hennes föräldrar måste ha varit. Men det var inget som hon minns att hon som barn uppfattade. I den här berättelsen hörs det inga ljud, istället är det känslan av ett påtvingat lugn som förmedlas och dröjer sig kvar. De vuxna var tvungna att hålla sig samlade, riva lägret och ta sig iväg så fort de kunde innan folket i kostym gjorde något för att skada dem, utan att avslöja några känslor som ilska, rädsla eller sorg för de små barnen som väntade i bilen. ”Vi körde inte så långt”,

säger hon, ”bara till nästa anhalt, där vi var tvungna att ta upp allting igen” (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2018:79). Under ett år lades väldigt många platser till rutten. Malmö, Lindås, Göteborg, Skara, Vänersborg, Motala, Borlänge, Ludvika, Falun, Rättvik, Uppsala och Stockholm; uppräknigen innehåller bara en bråkdel av de platser som Marianne har bott på under sitt liv och som hon nämner under samtalet. Nu bor hon i en lägenhet i södra Stockholm, inte långt från ett av de permanenta läger som Stockholms stad iordningställde som boplatser vid 1950-talets slut för de svenska romer som ännu inte hade fått tillgång till en lägenhet, det vill säga en fast bostad.

Taktiskt ljugande, sinnrika lösningar och förkroppsligade praktiker

Ett kringresande liv innebar ett ständigt byggande och rivande liksom packande, uppackande och transport av bostadstält, vagnar och tillhörigheter. För romer som ägde och drev tivolin gällde detta i än större skala. Människor bodde då ofta i tält, men senare även i husvagnar av trä. Som ambulerande människor etablerades taktiker för hur man kunde försörja sig på ett sätt som fungerade inom ramen för ett sådant levnadssätt (de Certeau 2002). I Svens resandefamilj lärde sig barnen från ung ålder att använda ett slags ”taktiskt ljugande” för att skydda sig mot ”dinglarhatare” (dinglare är ett annat ord för resande) (Hyltén-Cavallius & Fernstål 2021:19). Modern instruerade dem hur ”besvärliga frågor” om föräldrarnas bakgrund och sysselsättning skulle bemötas och besvaras (del 3, s. 3, 4). De levererade en uppiktad historia om att fadern arbetade som sadelmakare och blivit lovad en verkstad i en annan ort, dit de snart skulle flytta. Vanliga försörjningsverksamheter bland de kringresande romerna var att driva tivoli, spela upp till dans för majoritetsbefolkningen, att visa delar av lägret mot betalning, iscensätta bröllop, spå besökarens framtid, förtäring av kopparkärl och så småningom – när efterfrågan på denna typ av produkter och nöjen hade minskat eller upphört som en effekt av modernisering – skrothantering, rekonditionering av bilar, bilhandel med mera.

I denna situation av påtvingad migration var det ett oändligt arbete med att bygga upp och riva, packa, packa upp och transportera tält, husvagnar och alla andra tillhörigheter. Livssituationen strukturerades av vissa materiella, sociala och ekonomiska villkor, villkor som var djupt påverkade av relationen till majoritetsbefolkningen.

För att tält och tillhörande utrustning skulle klara att resas och fällas om och om igen, konstruerade man många olika och ofta sinnrika tekniska lösningar (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2018:62). I levnadsberättelserna är dessa lösningar och den tekniska skickligheten ett återkommande mönster. Liselott, (f. i slutet av 1930-talet), berättar om hur hennes pappa – som beskrivs som en mycket skicklig snickare – byggde en portabel ”tältstuga” med golv och väggar av masonit och med tältduk till tak (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2017:284). Denna tältstuga skruvades ihop och blev då lite varmare än vanliga tält på grund av trämaterialiet. Om familjen fick stanna på en plats en längre tid var det också möjligt att bygga konstruktioner för tvätt och daglig hygien.

Rosa, (f.1926), berättar om hur hon som ung använde en gammal Singersymaskin för att förstärka tältduken nedtill med sadelgjord. Sadelgjorden behövdes till monteringen av tältet, det var i den som spiken slogs in. ”För du kan inte spika i en tältduk. Då river du sönder den.” Tältduken spikades upp på en träställning varpå insidan isolerades med mattor. Både tältduk och mattor spikades upp med tvåtumsspik. På varje spik trycktes en halv korkbit fast innan islagningen. Då var det lätt att senare ta bort spiken med en tång utan att skada mattan. ”Så man fick ju vara rädd om spikarna och korkarna, som man fick tag i ibland” (DFU 41008).

Än idag fäster hon uppmärksamhet på korkar; ”Du vet, det här är galet. Jag sparar korkar. Jag har massor av korkar”, berättar hon. Att samla korkar, ta hand om dem och betrakta dem som hårdvaluta har kommit att bli ett förkroppsligat minne och ett rutiniserat beteendemönster. Handlingarna är en många andra som återspeglar erfarenheten av att leva och växa upp i ett antiziganistiskt samhälle. Kanske har samlandet blivit en del av hennes habitus, i Bourdieusk mening, ett system av förutfattade meningar och kroppsliga

praktiker som är införlivade i kroppen (Bourdieu 1993). Ens habitus kan förändras, men sådana positioner är ytterst starka och kan verka i en person lång tid efter det att de samhälleliga förhållanden som formade dem har försvunnit. I den meningen är det möjligt att förstå att samlandet av korkar fortfarande är en del av en rutin i hennes liv och kropp, trots att de idag inte längre fyller någon praktisk funktion.

Anpassningar: relationen till majoritetensvenskar och till vithetsnormen

I samtalen påpekar flera av de intervjuade vid upprepade tillfällen att förhållandet till majoritetssvenskar var bra, men att de ofta upplevde sig tvungna att anpassa sig för att inte störa. Eftersom de var beroende av majoritetsbefolkningen kunde deras föräldrar oroa sig för att någon av barnen skulle kunna ställa till problem eller att de skulle störa någon så mycket att det skulle få effekt i deras vardag. För att maximera tillgången till grundläggande faktorer som vatten och arbetskraft som genererade ekonomiska resurser som kunde användas för att köpa mat, anpassade de sig kontinuerligt. Borta, (f.1925), berättar om sin far (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2018:83). ”Och jag beundrar min far att han kunde klara sig. Vi var 4 syskon och mest låg vi i små byar, i skogspartier, och min far var alltid rädd. »Släpp inte ut hundarna!« Vi hade två hundar. »Släpp inte ut dem så det blir klagomål.«” Han lyfter fram att folk i allmänhet var snälla. ”Annars hade vi inte överlevt”. Även om de flesta gång på gång poängterar att majoritetssvenskarna var hyggliga, så förekommer många berättelser som snarare visar på motsatsen. En del av dem var ”små djävlar”, säger Rosa, och berättar om ett tillfälle då de lokala ungdomarna kom och kastade stenar mot lägret så de var tvungna att snabbt sätta de små barnen i säkerhet. Ibland kom såväl barn som vuxna från majoriteten till lägrets utkanter – inte för att vara elaka eller skrika hemska saker – utan bara för att stå där och glo. ”Som om vi var något slags djur”, minns Marianne.

Att under uppväxten vara ständigt exponerad för andras blickar, att vara tittad på och ses som avvikande och annorlunda slog rot i barnens kroppar. Skeggs menar att erfarenheter av att tilldelas en position och klassificeras ger upphov till olika svar som inverkar på subjektstrukturen (2002:13). Att ständigt positioneras och klassificeras som ”mörk” eller som ”rom” påverkar individens subjektstrukturen. Marianne förklarar hur hon som barn uppfattade situationen: ”Vi fattade ju inte riktigt. Vi var så mörka, det förstod vi. De var alla ljusa, och dem skulle inte vi gå till” (Fernstål & Hyltén-Cavallius 2018:81). Marianne sätter ord på det vi idag talar om som en vithetsnorm (t.ex. Frankenberg 1993; Hübinette et.al. 2017). Föräldrarna förbjöd barnen att gå hem till andra barn eftersom de var medvetna om vilka fördomar som fanns om romer i samhället. Singoalla, (f. 1932) berättar om barndomen: ”Du visste det. Du kan inte bjuda in zigenarbarn. Allt av värde kommer att försvinna!” (DFU41010). Här iklär sig Singoalla rollen som en representant för majoritetsbefolkningen och förflyttar sig samtidigt temporalt; med orden ”du kan inte” rör hon sig bakåt i tiden till sin egen barndom, hon träder in i berättelsens värld och befinner sig plötsligt i ögonblicket. De rasistiska föreställningar hon lyfter fram var sådana som präglade tillvaron för henne och andra romska barn. Barnen försökte navigera rätt i världen och i samhället, men hotades ibland med och även utsattes för våld av vuxna majoritetssvenskar.

Dessa rasistiska bemötanden internaliserades och fick effekt i barnen och dröjde kvar i kroppen även i vuxenlivet. Sven nämner i sin berättelse att han ibland kunde uppleva skam över sin familj (Hyltén-Cavallius & Fernstål 2021:19–20). När han som fyrtioåring skriver sin berättelse och blickar tillbaka, ordnar och tolkar sitt liv, identifierar han tillfällena av upplevd skam. Det är som att han då och då ser sig själv och familjen med majoritetens blick, och ser dem själva som avvikare. Han berättar att han kunde skämmas över familjen då de anlände till större tältplatser: ”mamma var ju vallontyp, och ett par av mina syskon var också en aning exotiska”, eller då de med häst och vagn åkte in i en by, ”pappa med stor slokhatt och kniv i bältet, mamma med bister uppsyn i sitt mörka vallonsikte”,

i en tid då resande med häst och vagn mer och mer ersatts av cykel och bil (del 2, s.3, 5). Familjen framstod genom det fortsatta bruket av häst och vagn som, enligt Svens mening, hopplöst omodern.

I sina skildringar av personer och återgivningen av viktiga händelser, ofta i dialogform, med användning av anförut tal, hanterar Sven orättfärdiga bemötanden och rasism (Hyltén-Cavallius & Fernstål 2021:14). Inte sällan lyfter Sven fram de små tydliggörande detaljerna i en persons rörelsemönster, utseende och personlighet, en retorisk strategi som gör karaktärerna levande och trovärdiga. Det är en färdighet som Sven lyfter fram som typiskt för resande, en färdighet han framställer som den underordnades verktyg gentemot dem med mer makt. ”De resande fångar genast upp det väsentliga i en annans människas fysionomi och anatomi; en ful näsa, stor mun, underlig gång o.s.v. Många gånger kan det vara väldigt grymt och hjärtlöst, men å andra sidan skäller ju »tattaren« från föraktets och hatets ingenmansland” (del 2, s.2).

Genomgående i berättelserna uttrycker dessa kvinnor och män erfarenhet av att alltid vara främling, någon som inte hör hemma. I berättelserna försöker de hantera detta dilemma: att vara född i landet och ha föräldrar och mor- och farföräldrar som också är födda där eller har bott där en stor del av sina liv, och att aldrig bli erkänd som en del av landet och dess befolkning. I den meningen liknar dessa erfarenheter andra rasifierade gruppers berättelser.

Vi var självförsörjande!

I redogörelsen för sin familj beskriver Sven sina föräldrar som ”anständiga och moraliska personer” och lyfter fram att, ”ingen av dem har varit i kontakt med myndigheterna annat än i legala ärenden” (del1, s.1). Han beskriver föräldrarna i ordalag som aktade, sköt samma, renliga och omhändertagande, allmänt kända för pedantisk renlighet (Hyltén-Cavallius & Fernstål 2021:21). Att han väljer just dessa positivt laddade värdeord, och betonar att föräldrarna inte varit i klammeri med rättvisan kan förstås som ett svar på en allmän och negativ bild av ”tattare” i samhället. Från 1880-talet och

ända in på 1950-talet pågick med varierande intensitet en offentlig och politisk debatt som rörde ”tattarplågan”. Debatten innehöll flera med varandra sammanhängande diskussioner och rörde vilka slags politiska åtgärder staten skulle använda i relation till familjer som definierades som ”tattare”. Olika förslag för social intervensering ventilerades, barn omhändertogs och sterilisering föreslogs som medel för att förhindra gruppen resande att växa sig större (Svensson 1993:34–35; SOU 2000:63; de los Reyes 2013a, 2013b; Vitboken 2014; Ericsson 2015). En fråga i frågelistan ”Tattare” (Nm 78) som distribuerades år 1942 sammanfattar dessa vitt spridda rassistiska föreställningar:

Vilka egenskaper anses vara de mest utmärkande för tattare? Känner ni några konkreta exempel på deras häftighet, våldsamhet, lömskhet, oärlighet, tjuvaktighet, feghet, lösaktighet, orenlighet, osedlighet, lögnaktighet, arbetsskygghet, lättja, flyttningslust etc.?

När Sven skrev och lämnade in sin berättelse till Nordiska museet vid 1960-talets början, hade diskussionen om ”tattarfrågan” klingat av något, men den utgjorde klangbotten för Svens hela uppväxt och satte ramarna för hans möjligheter i samhället.

Under de år som vi intervjuade romer med erfarenhet av kringresande liv kunde vi iaktta en ökad migration av romer från Rumänien och Bulgarien till Skandinavien. De reste till Sverige och fick stanna i tre månader i taget med hjälp av reglerna för rörlighet för medborgare inom EU. Vål här försökte de försörja sig genom att ta tillfälliga jobb och sälja hantverk som korgar eller knivar, men många av dem hamnade utanför en affär eller i tunnelbanan och tiggde pengar. I det offentliga rummet kom de att kallas ”EU-migranter”; ett komplicerat begrepp som användes för att undvika att säga ”romer” eller ”tiggare”. Som Örestig, m.fl. påpekar skulle alla medborgare som rör sig inom EU egentligen kunna kallas EU-migranter, vilket inte är fallet, utan begreppet utgår från föreställningar om ”»migranten« som en rasifierad, annorlunda figur” (2016:240). Förutom att dessa romer var tvungna att vistas utomhus, ibland i ett mycket hårt och kallt klimat, blev det plötsligt möjligt att se en historisk upprepning

av den situation som de svenska romerna hade haft med tillfälliga lägerplatser och återkommande vräkningar. Likheter mellan nu och då, närvaron av de bulgariska och rumänska romerna fick även den effekten av att rama in och kontextualisera vad och hur de svenska romerna valde att berätta. Det kom till uttryck genom kommentarer och jämförelser mellan livsstilar som ”vi har aldrig tiggat”, ”vi har alltid arbetat” eller ”vi var självförsörjande”. Dessa sätt att dra gränser blev nödvändiga och framkallades av närvaron av nya romska grupper.

Berättarna växlar mellan olika positioner i berättelserna, de är ibland ett före detta ”barn” och ibland den nuvarande ”vuxne” för att reflektera över och kommentera den historia de berättar (Hyltén-Cavallius 2016). En annan position är ”majoritetssvensken” som berättaren intar för att fälla omdömen om ”hur romerna är”. Att inta denna position som majoritetssvensk, att nämna att ”de aldrig tiggde” och att berätta om alla geniala materiella lösningar som de använde i den kringresande tillvaron blir en möjlighet att reflektera över erfarenheten av att ständigt betraktas som ”mörk”, som Den Andre och att presentera sig själv som en respektabel individ. Att berätta om sig själv på egna villkor blir en möjlighet att positionera sig själv och inte låta sig definieras av utomstående.

Käll- och litteraturförteckning

Arkivmaterial

Institutet för språk och folkminnen (Isolf)

Intervjuer genomförda 2014–2015 inom projektet ”I stadens utkant – svensk-romska livsberättelser och lägerplatser från 1900-talet”,
accessionsnummer DFU41001, 41003, 41005, 41008, 41010.

Nordiska museets arkiv (NMA)

Frågelistor

Tattare, Nm 78, 1942.

Svens *Resandeminnen* finns bland svar på frågelistan ”Tattare” Nm 78,
Nordiska museets arkiv.

Regeringskansliets arkiv

Studier beställda av Regeringskansliet vid arbete med Vitboken 2014
de los Reyes, Paulina 2013a. *Romsk och resandetillhörighet i ansökningar
om sterilisering i mitten av 1940-talet*. A2013/1174/DISK,
Regeringskansliets arkiv.

de los Reyes, Paulina 2013b. *Ett olösligt problem: Rapport om
steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande*. A2012/1901/
DISK, Regeringskansliets arkiv.

Litteratur

Anthias, Floya 2002. Where do I belong? Narrating Collective Identity
and Translocal Positionality. *Ethnicities* 2(4):491–514.

Ambjörnsson, Fanny och Maria Jönsson (red.) 2010. *Livslinjer Berättelser
om ålder, genus och sexualitet*. Makadam.

Arvidsson, Alf 1998. *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska
intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

Axelsson, Thom 2007. *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning
1910–1950*. Linköping: Linköpings universitet.

Axelsson, Thom 2012. Tattare, hjälpklasser och
intelligensundersökningar i den svenska folkskolan under tidigt 1900-
tal. *I særklasse: inklusion og eksklusjon i grundskolen*, vol. 46, s. 95–117.
Köpenhamn: Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie.

- Bauman, Richard 1986. *Story, Performance and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Berg, Magnus 2014. *Ett ömmande hjärta. Vidkärrs barnhem i Göteborg 1935–1976 och därefter*. Göteborg: A-Script.
- Berg, Magnus 2021. *Romanen och tattaren. Bilden av resandefolket i svensk skönlitteratur 1842–2018*. Stockholm: Carlsson.
- Bourdieu, Pierre 1993. *Kultursociologiska texter*, i urval av Donald Broady och Mikael Palme. Stockholm: B. Östlings bokförl. Symposion.
- de Certeau, Michel 2002. *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Cressy, David 2016. Evangelical Ethnographers and English Gypsies from the 1790s to the 1830s. *Romani Studies* 26(1):63–77.
- Ericsson, Martin 2012. *Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924*. Rapport till arbetsmarknadsdepartementet, Lund: Lunds universitet.
- Ericsson, Martin 2015. *Exkludering, assimilering eller utrotning? ”Tattarfrågan” i svensk politik 1880–1955*. Lund: Lunds universitet.
- Ericsson, Martin 2017. ‘Såsom det brukas med tattare’. Kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare eller zigenare 1872–1955. *Historisk tidskrift* 137(1):27–63.
- Fernstål, Lotta & Hyltén-Cavallius, Charlotte 2017. Från läger till lägenhet i Stockholm – svensk-romska levnadsberättelser om livets villkor. I: Götlind, Anna och Lamberg, Marko (red.). *Tillfälliga Stockholmare. Människor och möten människor under 600 år*. Stockholm: Stockholmia förlag, s. 277–299.
- Fernstål, Lotta & Hyltén-Cavallius, Charlotte (red.) 2018. *Romska liv och platser. Berättelser om att leva och överleva i 1900-talets Sverige*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Fernstål, Lotta & Hyltén-Cavallius, Charlotte 2019. To Stage a Minority Group – The Folklorist Carl-Herman Tillhagen and the Photographs in the Collection Sweden’s Gypsies at the Nordic Museum. *ARV – Nordic Yearbook of Folklore*, s. 129–152. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien.
- Fernstål, Lotta & Hyltén-Cavallius, Charlotte 2020. *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer*. Lund: Nordic Academic Press.

- Ginzburg, Carlo 1989. *Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*. Stockholm: Häften för kritiska studier.
- Halberstam, Judith 2005. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York: New York University Press.
- Hedström Lundqvist, Britt-Inger & Hellman, Ann 2015. *Dinglarens väg. Vorsnos Drom. De ofrivilligt utsatta*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2016. "We never begged" – tactics, materiality and respectability in Swedish Roma Narratives. Paper presenterat på *American Folklore Societies* årsmöte, Miami.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte & Fernstål, Lotta 2020. "'...of immediate use to society'. On Folklorists, Archives and the Definition of 'Others'". *Culture Unbound* 12(1):141–172. doi: 10.3384/cu.2000.1525.2020v12a08
- Hyltén-Cavallius, Charlotte & Lotta Fernstål 2021. Tala tillbaka. Att berätta sitt liv vid 1900-talets mitt från en minoritetsposition som rom och resande. *Tidsskrift för kulturforskning: TFK* [Elektronisk resurs].
- Hyltén-Cavallius, Charlotte & Lotta Fernstål 2021. "I was born here" – positioning by origin and citizenship in a conversation between a collector and a Roma family in the 1950's, Sweden. *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology*.
- Kotljarchuk, Andrej 2017. World War II and the Registration of Roma in Sweden: The Role of Experts and Census-Takers. *Holocaust and Genocide Studies* 31(3):457–479.
- Kott, Matthew 2014. It Is in Their DNA: Swedish Police, Structural Antiziganism and the Registration of Romanis. I: Agarin, Timofey (red.). *When Stereotype Meets Prejudice. Antiziganism in European Societies*. Stuttgart: Ibidem Verlag, s. 45–75.
- Laskar, Pia 2015. The Construction of "Swedish Gender" through the G-other as a Counter-Image and Threat. *What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013*, red. Selling, Jan et al. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, s. 138–159.
- Linde, Charlotte 1993. *Life stories: the Creation of Coherence*. New York: Oxford Univ. Press.

- Maliniemi, Kaisa 2009. Public Records and Minorities: Problems and Possibilities for Sámi and Kven. *Archival Science* 9(1):15–27. doi: 10.1007/s10502-009-9104-3
- Marander-Eklund, Lena 2011. Livet som hemmafru. I: *Biografiska betydelser: norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red.) 2011. *Biografiska betydelser: norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- Montesino, Norma 2002. *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Montesino, Norma 2010. *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv*. Meddelanden från Socialhögskolan 2010(2).
- Montesino, Norma & Ohlsson Al Fakir, Ida 2015. Romer i Sverige – ett socialhistoriskt perspektiv. *Socialmedicinsk tidskrift* 2015(3):305–314.
- Nylund Skog, Susanne 2012. *Livets vägar. Svenska judinnors berättelser om förskingring, förintelse, förtryck och frihet*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Ohlsson Al Fakir, Ida 2013. *Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900–1950*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Pulma, Panu (red.). 2015. *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Rodell Olgaç, Christina 2006. *Den romska minoriteten i majoritetssamhällets skola. Från hot till möjlighet*. Stockholm: Lärarhögskolan.
- Sassoon, Joanna & Burrows, Toby 2009. Minority Reports: Indigenous and Community Voices in Archives. Papers from the 4th International Conference on the History of Records and Archives (ICHORA4), Perth, Western Australia, August 2008. *Archival Science* 9(1):1–5. doi: 10.1007/s10502-009-9097-y
- Selling, Jan 2014. *Svensk Antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Ormaryd: Östkultur.
- SFS 2009:724. Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk, Svensk författningssamling.
- Sjögren, David 2010. *Den säkra zonen. motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Umeå: Umeå universitet.

- Skeggs, Beverley 2000. *Att bli respektabel: konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos.
- SOU 1923. Förslag till lag om lösdrivares behandling m. fl. författningar. Avgivna av utsedda kommitterade. Del V av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden. Statens offentliga utredningar 1923:2. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2000. *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning. Statens offentliga utredningar 2000:22. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2010. *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige. Betänkande av Delegationen för romska frågor*. Statens offentliga utredningar 2010:55. Stockholm: Kulturdepartementet.
- SOU 2011. *Vanvård i social barnvård. Slutbetänkande av Utredningen om vanvård i den sociala barnvården*. Statens Offentliga Utredningar 2011:61. Stockholm: Socialdepartementet.
- Stockholms stads tänkeböcker 1504–1514*, 1931. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.
- Svensson, Birgitta 1993. *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska museet.
- Tervonen, Miika 2010. "Gypsies", "Travellers" and "Peasants": A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c.1860–1925, Florence: European University Institute.
- Vitboken 2014. *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. Stockholm: Arbetsdepartementet.
- Westin, Niklas et al. 2014. Antiziganism i statlig tjänst. Socialstyrelsens behandling av romer och resande under 1900-talet. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Willems, Wim 1997. *In Search of the True Gypsy. From Enlightenment to Final Solution*. London: Frank Cass.
- Örestig, Johan m.fl. 2016. »EU-migrantdebatten som ideologi.« *Fronesis. Ideologi* (2016:52–53):240–252.

Alf Arvidsson

Från Umeå till Åbo med osäkerhet i bagaget

En bondson möter 1780-talets herrskap

År 1779 kommer 21-åriga bondsonen Pehr Stenberg (1758–1824) från Umeå till Åbo för att studera. I tio års tid varvar han studier med perioder som informator hos (adliga) herrskapsfamiljer, präst-vigs och blir huspredikant hos en åldrig baron innan han återvänder till hembygden. Vi kan ta del av hans vardag, framtidsplaner och känslor i ett självbiografiskt manuskript som han börjat skriva för att dokumentera sin ovanliga livskarriär.¹ Syftet för denna artikel är att analysera hur Stenberg reflekterar över sina egna känslor, och hur hans beskrivningar av sina känslor visar hur de konstitueras i möten med andra i finländska herrskapsmiljöer. Som student i Åbo inspirerades han till att låta sina känslor ta stor plats i sin ”levernesbeskrivning” av en föreläsning av professor Henrik Gabriel Porthan om psykologi som ett ämne i vardande. Porthan ger fingervisningar om vilken inriktning som kan vara värdefull: ”det är så få, som hafwa gjort sig den mödan och observerat på sin själs egenskaper, och ännu färre de, som hafwa upteknat sina uptäkter. Om dock det

1 Artikel skriven inom ramen för projektet *Emotions in 18th century Everyday Life: Class, Gender, and Godliness in Pehr Stenberg's Autobiography*, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, P18-0700:1.

gåfwos många som wille upsätta sina lefwernes beskrifningar, samt noga och omständeligen beskrifwa alla sina händelser och känslor derwid; så kunde en Philosophe sedan deraf kanske hämta mycket ljus till wettenskapens förkofring” (Stenberg 2014–18, 1:388).

Stenbergs manus som omfattar perioden 1758–1807 kan beskrivas som ett stort autoetnografiskt arkiv, kronologiskt organiserat; i tryck omfattar det ca 1800 sidor. Under och efter dess utgivning 2014–18 (där jag deltog i redaktionskommittén och utarbetade ett sakregister) har flera vetenskapliga arbeten lyft fram olika aspekter, både dess helhetskaraktär av självbiografi, och mer specifika frågeställningar (Biskop 2017; Dahlbacka 2017; Arvidsson 2019; Persson & Stenberg 2020; Lindblom 2021a, b); för Stenbergs tid i Åbo i flera artiklar i *Historisk Tidskrift för Finland* 2020:2, av Dahlbacka, Hollsten, Savolainen, Thylin-Klaus.

Jag har inspirerats av Sara Ahmed att se emotioner som socialt konstruerade praktiker mellan kroppar och subjekt (2004:8), vilket i denna studie innebär att uppmärksamma de situationer Stenberg beskriver som för honom känslomässigt laddade, hur han benämner dessa känslor och tolkar deras upphov och verkningar. Vidare ansluter jag till Monique Scheers praktik-orienterade perspektiv på emotioner (2012), grundat i Pierre Bourdieus teoretiska system, där mobilisering av emotioner, till exempel i form av ”känslohantering”, benämning, kommunikation och regulering är fyra sociala praktiker som identifieras. I varierande grad avspeglas dessa i Stenbergs text. Framför allt är det möten med andra människor som skapar känslomässig intensitet i olika situationer. I dessa möten konstrueras hans position utifrån främst kön, klass, hans religiösa tro och yrkesroll, i någon mån också ålder. Särskilt är det försöken att passa in i den nya sociala miljön, och hans kontakter med ogifta kvinnor/möjliga äktenskapspartners, som är ”emotionellt produktiva”.

Livet på finska herrgårdar har studerats av Anna Maria Åström i hennes avhandling om herrgårdsliv i Savolax. Den rör både en något senare period (1790–1850) och en annan region, men likheter finns i den adligt/militära dominansen. Stenbergs position av att tillhöra herrgården men inte tillhöra ståndspersonerna, ”sockenboarne” i

Åströms undersökning, syns i vilka sammanhang han inkluderas i och vilka som han inte har tillträde till. Åström placerar informatorn i en social gränzon, innanför gränsen men inte önskad i alla sammanhang i ”detta lilla på etikett baserade samfund” (1993:188). Etikettens betydelse för att definiera tillhörighet eller exkludering framgår tydligt i Jessica Parland-von Essens studie av unga kvinnors *edukation* (2005). Här är Stenberg tydligt medveten om sin brist på insikter. Även om han vistats i Umeå stad under sex års skolgång som inackorderad, bland annat hos en av sina lärare, känner han sig dåligt förberedd för att umgås på herrskaps vis och försöker därför anpassa sig med hjälp av omgivningens reaktioner.

Ty om jag såg någon hwiskade eller sins emellan skrattade och små flinade; så trodde jag det war åt mig. Dock blef jag wid sådana tillfällen aldrig ond eller förargad på dem, som det gjorde; utan snarare på mig sjelf, som då förmodeligen hade gedt dem anledning dertill; Jag började då tänka efter hwarutinnan jag kunde hafwa förgåt mig eller hwad det wore för sotice som jag hade begått och beslöt, at altid sedan taga mig derföre tillwara; och på det sättet aflade jag den ena tölpaktigheten efter den andra (1:241–242).

När han 1780 tillträder som informator blir hans första inträde bland herrskapsfolket en middag hos kyrkoherden annandag påsk, där han drar till sig oönskad uppmärksamhet genom att sätta sig på olämpliga platser och inte förstå tydliga anvisningar förrän det är för sent. ”jag war så innerligen harmsen och förträtad på mig sjelf, at jag kunde wara så dum och bära mig så tokigt åt, dock försökte jag på alt sätt at intet låta märka mig”. (1:251f; se även Hollsten 2020:165). Stenberg utgår från både social skillnad och social underlägsenhet när han förstår situationer där han blir utsatt för andras löje, och lägger ansvaret på sig själv; blir han arg är det på sig själv.

Att känna igen sina känsloupplevelser och sätta namn på dem är också att tolka deras upphov och de förväntningar eller farhågor som då aktualiseras, en läroprocess som börjar tidigt i livet och skapar individuella mönster för det fortsatta livet. Här har Stenberg

problem med sig själv i form av tystlåtenhet och blyghet; symptomatiskt är hur han som tonåring i Umeå stads skola, inackorderad hos läraren, när han blir felaktigt anklagad av denne för att ha tagit ved, ”timide och blyg” inte säger något för att avvisa anklagelsen (1:140). Monique Scheer skriver (2012:208) med utgångspunkt i William Reddys och Pierre Bourdieus arbeten om den ”dissonans mellan känslor och tankar” som kan ta form av att den dominerade ofta omedvetet och ibland mot sin vilja bidrar till sin underordning; här är Stenberg i sina minnen tydligt medveten om sådana processer.

De spefulla kusinerna

Vid sin första vistelse i Åbo hösten 1779 hyr han ett enkelrum hos en änka men har gratis spisning hos sina släktingar familjen Callmeijer, där släktskapet går genom frun Magdalena, Stenbergs fars kusin. När Stenberg besöker dem varje dag klockan ett för måltid, sätter han sig i ett hörn och är tyst, av blygsel, ovana att umgås ”med Herrskap” och brist på gemensamma samtalsämnen (1:233). I umgänget visar de fyra döttrarna, i åldern 15–25 år, tydligt både överlägsenhet och stundom direkt missnöje med *cousinen* från landet (”Kusin” användes som symboliskt tilltalsord oavsett släktskapsrelation eller ej; inte lika intimt som ”bror” och ”syster” men ett erkännande om att tillhöra samma krets).

En dag hade jag klädt på mig min blåa långa råck under hwilken jag hade en rödprickiger wäst; men när jag kom till Callmeijers; så hade Cousinerna så mycket, at flina åt; Jag kunde då ej finna at de hade, at skratta åt något annat än åt min klädebonad, så som förmodeligen intet passade at bruka i en stad. Derföre brukte jag den icke håller sedan. (1:242)

Särskilt är den yngsta, Clara, den som mest intensivt pikar honom och driver med honom. ”Ibland gjorde hon sig så wänlig och kallade mig: sin wän, sin ängel, sin söt= unge et: som jag ej annat kunde än såsom gäckeri uptaga och ibland åter feck jag höra: ’Ah dit swin, swinet mitt’, et: när jag ej alltid kunde ställa mig efter hennes nycker” (1:299).

Mellansystrarna Anna Brigitta ”lät då åtminstone mig vara ifred”, och Cristina var ”altid beskedlig” mot Stenberg (1:233f). Den äldsta systemen Magdalena var gift Calloander och hade ett barn, alla ingick i hushållet. En motvikt i hushållet utgör en kusin från Jakobstad, Erik Chore, som farbror Callmeijer tagit hand om; yngre men mer världsvan än Stenberg hjälper han med råd om klädsel, bordskick med mera. Efter några månader märker dock Stenberg att kusinen gärna beordrar honom som en betjänt; han konfronterar honom inte, men låtsas inte längre höra sådana uppmaningar och får däri-genom slut på det (1:244).

Blygheten och hans tafatta passivitet skyddar honom från att uppfattas som påträngande och självupptagen, men skapar istället pinsamma situationer. Första julen i Åbo deltar han i en bal hos familjen Callmeijer, men han är för blyg för att våga bjuda upp någon till dans och drar sig undan med några manliga vänner och spelar kort. Men när han märker att de försöker suppa honom under bordet, återvänder han till danssalen och sitter och betraktar dansen. En mademoiselle Loffman, som skålat med honom vid middagen tidigare under kvällen, bjuder upp honom, men han ursäktar sig med att han inte kunde dansa ”ty jag war så blyg at jag ej wågade åstad; och sant war det wäl ock, at jag ej wäl kunde.” En halvtimme senare kommer hans äldsta kusin Magdalena Callmeijer och övertalar honom att dansa. Men då reagerar mademoiselle Loffman ”Si på Min Herre är färdig och willig, at dansa med andra; men mitt tilbud är min Herre så obeskedlig och refuserar; det war ganska oartigt.” Efter dansen uppmanar Magdalena honom att bjuda upp Loffman, och när de kommer ut på dansgolvet ber hon honom om förklaring. Han svarar då: ”jag kan så ganska litet och ofulksomligt och jag fruktade, at det skulle aflöpa så, at jag blefwe allas åtlöije, och jag hoppas Mademoiselle ursäktar mig.” ”Åh!” swarte hon: ”jag såg nu nyss, at det geck ganska braf, och derwid war ingen ting at påminna” (1:236). Vid nästa vistelse i Åbo, hösten 1780, tar han i hemlighet undervisning i dans, men råkar hos Callmeijers ställa sig i dansställning när han ska läsa välsignelse, något som väcker löje hos kusinerna (1:299).

Hans självkänsla stärks något under en sommarmånad 1780 då han och hans elever i familjen Tollet vistas hos en sergeant Ridderstad med familj. De bemöter honom förtroligt och kamratligt, vilket får honom att uppföra sig mer fritt och muntert. Att inte vara så underdånig, behöva väga varje ord, jämt vara propert klädd gör att han vågar visa sig i sin ”naturliga glättighet och lynne” (1:286).

Men ibland de förnämare underkufwade min stora blygsell denna min frihet och råkte man ännu till på köpet i något hus wisa mig aldrig så litet förakt eller göra gäck af mig, (såsom till exempel: Clara Callmeijer,) så blef jag aldeles nedslagen och på ett sådant ställe hade jag sedan stor swårighet wid, at kunna återtaga någon munterhet eller fritt upförande. (1:286)

Livet bland herrskap kolliderar med hans förväntningar om deras uppförande och tankesätt. Återigen med hänvisning till systrarna Callmeijer och deras kamrater:

Desutom föreföll det mig mycket sålsamt för, at finna den så kallade stora werlden helt annorlunda än jag förmodade; jag trodde, at de i fullkomligaste måtto skulle wara sediga, ärbara, försynta i tal och upförande, med ett ord: jag trodde mig ej få se annat hos dem än idell ärbarhet och anständighet, men jag flatnade när jag feck röna wederspelet. (1:233)

Bristen på de förhållningssätt och attityder Stenberg förväntade sig hos högre samhällsklasser lyfts alltså fram som en orsak till att han ofta känt sig främmande och ovälkommen och reagerat med sin ”naturliga blyghet”, som han benämner den. Skillnader i social tillhörighet kombinerade med tydliga genusstrukturer är också aktiv kraft i hans möten med unga ogifta kvinnor, där mönster för vilka känslor som är möjliga och hur de ska kommuniceras blir synliga.

Antydningar och ögonkast

Ett återkommande tema i hans vidlyftiga skildring är hans längtan och åtrå till kvinnor, inringad av förväntningar om att finna

en lämplig och ståndsmässig hustru – något för vilket han med sin bondehärkomst och osäkra situation som fattig student inte har så mycket socialt kapital att bygga på – och en självpålagd kyskhet, grundad både i föräldrahemmets värn för Guds budord, i föräldrarnas direkta förmaningar, och hans uppfattning om prästyrkets utsatthet för omgivningens värdering och uppdrag som förebild. Eller som han uttrycker i ett resonemang, ”det [har] alltid varit mitt förnämsta syftemål och bemödande at inskränka denna för alla människor så naturliga böijelsen innom dygdens och Christendomens grändsor” (1:234). Detta får honom att hålla tillbaka den ”wörndnad och ömhet” han känner för unga kvinnor i hans närhet (ibid). Denna spänning mellan längtan och återhållsamhet finns med som en reglerande kraft i hans sätt att relatera till kvinnor och blir i sig en emotionell grundton i hans sätt att vara i världen.

Senare delen av 1700-talet har beskrivits som en tid då idén om äktenskapet som ett kontrakt mellan två släkter där föräldrarna styrde utmanades av idén om kärleken mellan två självständiga individer. Eva Lis Bjurman (1998:138) avtäckar tre ”stadier” i denna process – jag vill hellre se dem som under perioden konkurrerande diskurser som ogifta män och kvinnor i adel och borgerskap hade att orientera sig inom: äktenskapet som en affärsmässig överenskommelse, kärlek ”på förnuftets grund” där känslan skulle balanseras med rationella överväganden och kärlek ses som något som kan *byggas*, och slutligen kärleken som naturkraft att följa. Stenberg kan sägas växla mellan dessa olika diskurser och de positioner de möjliggör för honom, i hur han tolkar relationen till olika kvinnor han möter.

I sina perioder som informator lever och vistas han tillsammans med jämnåriga ogifta kvinnor i adelsfamiljer, ibland som del av samma hushåll. Vad han är helt ovan vid är de ögonkast som används mellan kvinnor och män, en ordlös kommunikation av riktad uppmärksamhet där situationen och konvensen hindrar direkt tilltal. Högläsningen av samtida romaner om kärleksrelationer tjänar som en referensram (även om de är skrivna något senare så är blickar och läsning av ansiktsuttryck en viktig strategi för att berätta om utrymmen för känslor i Jane Austens romaner, se Trigg 2015).

På resan till sin första position som informator blir han vid middag på en gästgivargård uppmärksam på att en ung mademoiselle i ett annat resesällskap verkar vara intresserad av honom, något han har svårt att uppfatta. ”Jag förstod mig ännu så litet på ögonspråket, at jag ej en gång wiste observera derpå; men aldraminst kunde jag tänka, at en sådan Mademoiselle skulle wilja se på en så ringa person som jag war, eller hysa för mig någon ömhet” (1:247). Han blir dock snart mer medveten om de ordlösa blickarnas betydelse. Under en visit med kapten Tollet hos hovrättsrådet Eek, juli 1780: ”Wi skulle spisa middag och när den yngre Fröken Eek höll på, at framsätta på bordet åtskilligt; så blef jag hwarse, huru hon, då hon skulle taga något utur skåpet, under sin arm sneglande såg på mig helt oförmärkt; ty jag hade nu lärt at observera sådant” (1:286). Han blir också medveten om att han ger sig in i ett ömsesidigt spel om han besvarar blickarna. Med major Gripenberg är han juni 1781 på besök hos en fänrik Hästesko och dennes två döttrar. Den ena av dem ”gjorde ganska häftiga ataqver under det wi spisade, med sina ögon och afsköt den ena kärleks pilen blidare till mig än den andra i hopp, at kunna skuta breche; jag undwek dem så godt jag kunde, men kunde dock ej undgå at jag icke då och då wille observera om hon fortfor och således hade alfware dermed, hwilket jag märkte så mycket mera upmuntrade henne at fördubbla sina salfwor” (1:342). Han vill inte engagera sig i ett känslomässigt utbyte men är samtidigt meta-intresserad av att utröna om han är föremål för intresse.

Otillbörliga blickar och uppsnappade brev

Under sina perioder som informant 1780–84 är han vid tre tillfällen känslomässigt involverad med unga kvinnor, där blickarna är det huvudsakliga medlet för att etablera och upprätthålla kontakt. Hos kapten Tollet på Sannais 1780 deltar han ibland på visiter i socknen. Under en högläsning av Fieldings *Tom Jones* blir han varse

hurusom älsta Fröken Christina Charlåtta Aminof såg på mig något owanligt, och som jag tyckte något ömt. Det är för mig omöjeligt at beskrifwa mina känslor för det ögonblicket; Det

war såsom hade kall is gådt ner genom hela kroppen och hjertat började nog häftigt at hoppa i mitt bröst. Ja jag wiste knapt till mig, ej heller hwad jag skulle tänka derom. Ja det hade så mycket mera wärkan på mig, som jag då som bäst afhörde Thomes Jones och Fröken Sophias kärleks äfwentyr; men isynnerhet fästade jag min upmärksamhet på den omständigheten i historien, at Fröken Sophia älskade Thomes Jones ehuru han war af ringa börd, och huru han åter igen ej wågade eller nånsin till trodde sig at hoppas någon ömhet af henne; detta upwakte naturligt wis, den tankan hos mig, at det torde till äfwentyrs wara möijeligt, at Fröken Aminof kunde bära någon ömhet för mig ehuru ringa jag än war; Ach om så wore tänkte jag, huru lyckelig wore jag icke då; Men tänkte jag, så lyckelig lærer jag dock aldrig blifwa. Ifrån den stunden hände ej sällan at våra ögon möttes med ett språk som war ganska genomträngande och gjorde ett stort intryck åtminstone på mig (1:254f).

Deras blickar möts åter vid flera tillfällen, men han blir snabbt nedslagen i sina förhoppningar när han får höra hur en tidigare friare av lägre börd blivut jagad med eldgaffel (1:260). De upprätthåller dock denna blickarnas förbindelse vid de enstaka tillfällen de ses, men den bryts när han återvänder till Åbo. Efter en termins studier får han position hos major Gripenberg på Haistila, i närheten av Björneborg. Förutom sönerna som Stenberg ska undervisa finns också flera döttrar, varav fyra i åldrarna 16–26 år. Trots förmaning från professor Billmark som förmedlat anställningen att ”Herrn måste akta sig wäl, at icke han blifwer kär; ty dess blifwande Patron har fyra Fröknar, derföre bör Herrn taga sig wäl till wara” (1:313) börjar snart han och den 18-åriga Albertina att växla blickar ”som på en gång intog hela min själ och upfylte mig med glädje” (1:325). Särskilt de söndagar när de inte åker till kyrkan utan håller husandakt, och majoren läser predikan från någon postilla, sitter de placerade så deras blickar kan möta varandra diskret. Stenberg njuter, samtidigt som han är medveten om det ”otillbörliga” i detta och försöker följa med i predikan. Han ”suckade till Gud, at han i denna wägen måtte styra mitt öde till det bästa, samt bewara mig, at jag icke måtte falla i någon ytterlighet eller synd” (1:337).

Deras relation med blickar pågår under hela 1781, 1782 och vintern-våren 1783, med många turer. Den 17-åriga systern Magdalena försöker också fånga hans blickar. Vid ett par tillfällen sommaren 1781 pikar systrarna honom, och han drabbas av tvivel: ”År jag icke den största dåre när jag betraktar mitt stånd mina omständigheter och alt jämförd med deras” (1:349). Han skriver en underdånig dikt där han försäkrar att han ska ”veta hut” (1:349f) och tänker sig att ge upp drömmarna, men det ”behöfdes ej mera än några ömma blickar af min Fröken eller en och annan öm suck hwarmed hon bestormade mitt hjerta då hon trodde mig kunna höra det och så snart hon märkte, at jag började fly hennes ögnakast” (1:350). En dag i september säger hon när de går förbi varandra: ”ach jag har styng i hjertat. och såg på mig med en ömhet, som ej af någon förtjust älskare kan mistydas” (1:357). Han får dock aldrig något tillfälle att vara ensam med henne, förrän på en skogsutflykt ”jag änteligen framstapplade några ord, som dock woro många och tydeliga nog för at af henne wäl begripas” (1:357). Hon svarar inte men ber sin bror sjunga visan om Herrgårds-Nisse och Carin, som handlar om ett kärlekspar över ståndsgrensarna. Stenberg missuppfattar visan och tolkar detta som ett avvisande, och säger till henne: ”Jag försäkrar at jag aldrig mera skall wara min Fröken till beswär eller oro” (1:357).

Men snart möts deras blickar under ett kortspel: ”Och ifrån den stunden började Hennes eldiga blickar med den största liflighet at möta mina såsom förr... Och i denna min sällhet förgat jag ej, at med lika eld beswara Hennes blickar” (1:361). Till julen författar han ett kärleks- och frieribrev till henne (Persson & Stenberg 2020:201), vilket hon visar för sin bror fänriken Nils Gripenberg som uppmanar Stenberg att slå tankarna ur hågen. Han blir bedrövad, och även något konfunderad då fänrik Nils hade ett favoritordspråk: En rädder gässe sofwer aldrig hos en wacker flicka, ”det han denna tiden hälst före Julen ganska ofta uprepade; han lærer förmodeligen, tänkte jag, oförmärkt welat upmuntra mig till någon mera djerfhet” (1:375). Stenberg drar sig tillbaka, men den andra februari får han ”höra följande ord af min Fröken wid ett tilfälle, då ingen

annan kunde det höra och under det hon mildt eller åtminstone med en längtande mine såg på mig: ”Ach den som tordes” (1:382).

Vårterminen 1782 studerar han i Åbo men återkommer till midssommar. När han rensar ogräs tillsammans med äldsta systern Eva samtalar de om sina respektive kärleksaffärer (Eva har en förbindelse med en magister Avolin, vilken majoren inte uppskattar), och hon uppmanar honom att inte se sig själv som ovärdig (1:426f). Den unga styvmodern konfronterar honom: ”Huru är det Herr Stenberg, han är ju kär i min Sty=dotter Albertina?” (1:435), och uppmanar honom att ”inte hava så brottom”. Vid ett besök i Björneborg finner han att hans svärmeri är välkänt bland hans bekanta (1:427). Albertinas humör växlar fram och åter, och i september skriver Stenberg ett brev där han ber om ursäkt för sitt brevfreri i december; hon reagerar med avvisande surmulenhet (1:440). Stenberg provar då att byta ögonkast med systern Magdalena, ”Men en sådan ombytlighet eller förment ostadighet hos mig kunde Min Fröken ej fördraga; utan hon började genast med sina wanliga milda wapen söka at förwissa sig om min ömhet och ståndaktighet. Och hwem kunde wäl af ett sådant ömt språk blifwa hastigt öfwertalt om icke, efter wanligheten, jag”(1:441). Under hösten vistas systrarna på en annan gård, men till nyår ses de igen. När Stenberg snart reser till Åbo, lämnar han en dikt till henne, och ”den stund jag aflämnade denna wisa så feck min Fröken en helt annan uppsyn, så wänlig och mild likasom hade hon welat säga: ach öfwergif och förgät mig icke, hwilket hade den wanliga wärkan hos mig, så at min kärlek åter deraf upeldades” (1:463). I maj skriver han ett nytt kärleksbrev; det blir dock uppsnappat av hennes far som senare uppsöker honom i Åbo och söker övertyga honom om dårskapen i detta uppsåt (1:490f). När Eva Gripenberg sedan rymmer till magister Avolin, och det uppdragas att Stenberg vid några tillfällen agerat som *postillon d'amour* i denna förbindelse är hans möjligheter definitivt stängda.

Tveksamhet och förhoppningar

Efter detta debacle är han skeptiskt inställd i nya situationer. Nästa informatorposition blir hos Hovrättsrådet friherre Ehrenmalm, Saustila, Sagu socken, under sommaren 1783 för hushållets tonåriga pojkar. Här finns också friherrens syster professorsänkan Rabenius, hennes son och hennes ogifta dotter Juliana Christina i hushållet. Något bränd av tidigare erfarenheter försöker Stenberg hålla sig kallsinnig till både ögonkast och antydningar, samtidigt som han är medveten om deras betydelser i relation till hur hans närvaro i hushållet kan förstås.

Hwad den förr omtalta Mademoiselle Rabenius angår, så började jag, efter någon liten tid, tyckas förmärka, at Hennes ögon tycktes wilja utforska om jag wille beswara Hennes ögnakast; Men jag war ej därtill synnerligen hugad (1:475)

Ehuru jag ej hade någon afsikt med det, så hände wäl ändock ibland at jag wille observera Mademoiselle Rabenii ögonkast; men jag kunde dock ej besluta at söka någon förening med Henne; ty jag hade swårt för at öfwertala mitt hjerta till at fatta någon rätt ömhet för Henne, ehuru jag tyckte at detta Partiet war i flera afseenden långt likligare än det förra, dock war jag ibland något wilrådig hwad beslut jag borde taga, hälst jag tyckte på Hennes ögon, at hon sådant önskade. Den 3. Julii wid bordet lærer Fru Cedervald [syster till mlle Rabenius] observerat mina ögonkast, emedan hon sade leende: ”Se huru wäl passande; ingen utom min Mor och jag förstår.” (1:480)

Moderns intentioner och förhoppningar, såvitt Stenberg tolkar dem, återkommer under ett middagssamtal den 15 augusti. Hon säger: ”Ännu har jag något hopp om den saken”, något som Stenberg antar syftar på att han och Christina tillfälligt växlat blickar. Han får uppfattningen att de två kvinnorna väntar ”med någon otålighet” på initiativ från hans sida, och han gläder sig över att båda verkar positivt inställda till ett möjligt frieri (1:485). Han är dock tveksam, noterar andra kvinnors blickar, väger mot att mlle Rabenius finns ”i huset”. Över hösten vistas han i Åbo; åter på Saustila över jul och

nyår tar han sig friheten att skänka henne en almanacka, för att ”gifwa min wälmening tilkänna” (1:498).

Samma dag på eftermiddagen, sedan jag hade slutat mitt arbete med Disciplarna, så kastade jag mig på sängen och låg där och efter wanligheten grubblade på min kärlek, så kom Min Discipell Rabenius in och frågte helt förtroligt och wänligt, hwad som feltes mig. Jag blef nu willrådig om jag skulle lämna honom mitt förtroende härutinnan eller ej, kastade hit och dit med mina swar tils jag sade: ”jag har så ondt i hjertat.” (1:498)

Rabenius har redan anat att det är hans syster det gäller, och går mot Stenbergs protester till henne och modern och berättar ”hwad som felar Herrn”. Stenberg fann sig ”häröfwer mycket mislynt och i en förwiring som jag ej wiste huru jag skulle reda mig utur”, fortfarande osäker på om han ville fria eller inte, och nu tvungen att ta något initiativ - vilket han inte gör, och några dagar senare lämnar hon tillbaka almanackan med förklaringen att hon inte behöver den. När han och pojarna några veckor senare ska resa åter till Åbo tar han mod till sig igen och beslutar att kyssa henne på hand.

Jag wärkstälte mitt beslut, hwarwid jag märkte at hon rodnade och blef som en blod i ansiktet, och tycktes mig, at hennes bröst började flämta, hwarföre hon på ögnablecket geck in i kammaren, som jag tyckte, för at så mycket lättare dölja sin rörelse. Detta, som jag wäl tilskref till en del, at min handkyssning war för henne owanlig och owäntad, förklarade jag dock till min fördel; ty aldrig hade hon så rodnat, tänkte jag, om hon icke tillika hyste öma känslor för mig. (1:504)

När de möts tillfälligt i Åbo i maj växlar de ömma blickar (1:520), och när han kommer tillbaka till Saustila i juli tar han tillfället i akt och friar till henne. ”Mademoisellen tycktes häröfwer blifwa ond och blef röd i ansiktet samt swarte ungefär som följer: ’Huru kan Herrn wara så oförskämt och understå sig, at komma på detta sättet och tala om sådant’” (1:534). Han ursäktar sig, men snart har hovrättsrådet fått kännedom och avskedar honom med omedelbar verkan.

Ett moraliskt imperativ

Bortkörd från sin position beslutar Stenberg sig för att resa hem till föräldrahemmet. Under denna *time out* odlar han sina kontakter i Umeå stad, ser till att få predika med mera, och återvänder hösten 1785 till Åbo. Tämmligen omgående får han anställning som informator, nu hos en överstelöjtnant Carpelan på Odensnäs/Odensari. Till hushållet ansluter också dennes farbror generallöjtnant Wilhelm Carpelan och den ogifta system Maximiliana Eleonora Carpelan, tio år äldre än Stenberg. Den sistnämnda blir ett problem för honom på flera sätt. Till att börja med får han ett ogynnsamt intryck av henne, då hon utnyttjar tillfället under en slädfärd att avvika för ett möte med en tidigare anställd, bokhållaren Norgren på Åbo bränneri. Vid ett annat tillfälle överraskar han henne när hon sitter i knät på en besökande fänrik Strengberg. Han tänker att hon gärna vill gifta sig och att det vore en stor barmhärtighetsgärning om någon friade till henne (2:121). Detta har han utvecklat tidigare i texten: ”Och som jag wiste af erfarenheten hwad mig sjelf likade, så ömmade det mig så mycket mer, när jag såg, något antingen fattigt, åldrigt eller skönheten förlustigt Fruentimmer, emedan jag kunde föreställa mig huru mycket de hade at strida emot, som ofta ej hade något hopp öfrigt om någon förmälning” (2:99). Under vintern 1786 tillbringar de tid tillsammans med friherinnan Carpelan med läsning av romaner och diskussioner, om kärlek, om uppförande, dygd och gudsfruktan. Här börjar hans uppfattning om henne att svänga, ”eftersom jag hade hört Henne så alfvarsamt tala ...och tykt mig hos Henne finna tecken till sann Gudsfruktan” (2:125), ”Denna likstämmigheten uti tänkesätt kunde ej annat än glädja mig” (2:126). Ibland finner han hennes allvarsamma tal tillgjort, ”men å andra sidan åter tyckte jag at hon talte för alfvarsamt för at icke wara upriktigt, och detta kan ej annat, tänkte jag, än ytterligare stadfästa mitt hopp om Hennes oskuld angående mina förra mistankar; Och lærer nu endast hennes häftiga sinnelag bragt henne at gå något för långt i sina uttryck” (2:127). Vid ett tillfälle i april, en vanlig eftermiddag, är hon tystlåten men kastar då och då ”sina ömma ögonkast” mot Stenberg. ”Jag deremot sökte at undwika hennes ögnakast; ty jag wille ej på något sätt gifwa henne något

hopp, såwida jag ej fant mig hugad, at ingå i någon förening med henne, ifal sådant wore hennes åstundan. Dock kunde jag ej hindra mig at någon gång se efter om hon fortfor at se på mig, då hon merendels mötte mina ögon med sina ögnakast, och derföre blef jag sedan så mycket mera mån om at undwika det (2:127). Han ser flera bevis på hennes oskyldiga och rena tankesätt, och en situation som kan tyda på något annorlunda avfärdar han i sitt inre.

När sommaren inträder blir fröken ”hängsjuk”, tillbringar dagarna ibland till sängs, ibland uppe. En kväll ska de promenera, och Stenberg erbjuder henne ”såsom sjuk” sin arm.

Men hwad blef jag då icke flat, när jag, utan at weta ordet af, fant at hon hade satt sin tumme emot min (Hwilket jag förut hade hört betydde så mycket som en öfwerenskommelse om ett rendez vous i kärleks vägen.) Jag tycktes då ej taga bort min tumme; men tänkte; detta hade du nog kunnat låta blifwa ogjordt, och har du gjort det i någon oloflig afsigt, och till at utmana mig till något; så will jag wisa, at det ännu finnes dygd äfwen ibland karlar i dessa fördärfwade tider. Detta kunde jag dock ej tro wara hennes afsigt, såwida hon alltid hade wist sig så rörd wid Gudstjensten, och wid Nattwardens begående, hwarföre jag uttydde saken så, at hon önskade ingå trolofning med mig; och i det fallet, tänkte jag, så behöfwer jag minsan besinna mig på saken” (2:141).

Hon fortsätter vara hängsjuk, och Stenberg promenerar med henne, de håller varandras händer, utan att Stenberg lägger något i det. Den 28 juni har de besök av en löjtnant Felbom som yttrar sig om hennes hängsjuka: ”om hon skulle blifwa gift, så tror jag såklart at hon snart nog skulle blifwa frisk” 2:147). Detta initierar Stenberg till en lång överläggning med sig själv (2:147-149). Hon kan ha tidigare överlämnat sig åt vällusten, men har ”nu beslutit, at upofra sin öfriga lefnad Gudi till tjenst” (2:147). Han ser det som sin skyldighet att ”bidraga till hennes tilwäxt i det goda”, och formulerar många goda skäl för att ta henne till hustru. Han finner också flera faktorer på kreditsidan, men de väger inte över (2:149). Med detta beslut blir han mera och mera ”upeldat till en wärkelig kärlek för henne” (2:150), och gör 3 juli en kärleksförklaring till henne, vilket

hon dock inte besvarar direkt men snart avvisar med orden ”jag har beslutit at lefwa ensam till min död” (2:152). Någon månad senare i Åbo får han råd av bokhållare Norgren och en sergeant Forsgåll oberoende av varandra att ta sig i akt för henne och de berättar om hennes många kärleksaffärer (2:164f). Han blir övertygad men finner sig likväl bunden av sitt äktenskapslöfte.

det synas wara ganska illa och kärlekslöst af mig gjort, at så platt öfwergifwa henne; Ty otrohet i kärleks eller giftermålssaker, har jag altid ansedt med afsky; hälst mången derigenom icke allenast har fått en djup och smärtande sorg; utan ock ej sällan förlorat sina sinnens bruk. Och at jag nu sjelf skulle blifwa=eller åtminstone i hennes ögon skulle synas wara den, som wore orsak till någon sådan hennes olycka det ömmade mig rätt mycket (2:179f).

Stenberg har en stark önskan att förklara sig, och börjar skriva en nyckelroman han tänkt högläsa. Det går dock långsamt, och han skriver slutligen i januari 1787 ett brev till henne där han återger de anklagelser som riktats mot henne av Norgren och Forsgåll, vilket väcker hennes vrede. Han försvarar sig med ”det nit som mig ålägg såsom Hennes Lärare och själasörjare” (2:196). I juni har han skrivit sin nyckelroman klart och läser upp den för friherinnan, som i stora drag bekräftar och ger Stenberg rätt (2:223). Nu har han också vänt sina blickar åt annat håll, en möjlig relation som friherrinnan uppmuntrar och försöker förmedla i; också här blir han avvisad men denna gång under mer stillsamma former; hon hade inte ”funnit sig hugad at gifta sig med någon Prest” (2:244). Inte långt senare får han höra om några mindre sympatiska sidor av den tilltänkta, varför han ”tackade Gud i mitt sinne, som åter hade hulpit mig ifrån dessa onödiga griller och bewarat mig för en olycklig förbindelse” (2:246). Efter detta debacle har Stenberg inga ytterligare kärlekskontakter över ståndsgrensarna. År 1789 avlägger han magisterexamen och återvänder till Umeå.

Avslutning

De sociala avstånden återkommer som hinder, trots att Stenberg i kraft av sin påbörjade prästbana presumtivt har möjligheter att etablera sig som herrskap. Det sägs aldrig fullt ut att skillnaden mellan adel och ofrälse är det avgörande; de mer elaborerade argumenteringar Stenberg återger uppehåller sig vid hans osäkra försörjningsmöjligheter och det långa tidsperspektivet för att nå en stabil position. Här kan också hans ödmjuka framtoning spelat in. Vid ett middagsamtal hos major Gripenberg frågar denne vad Stenberg tänker bli. Stenberg tar detta som ett prov och vill inte framstå som högfärdig och inbilsk, och svarade: ”jag will åtminstone blifwa Capellan först” (1:451). Men majoren hade velat se en annan sorts attityd, och svarade ”ungefär som följer: ’Sådant utmärker just ej någon hög själ eller drift; nej hwar och en honett man bör hafwa den Ambition, at sträfwa efter at kunna blifwa det högsta möjliga i werlden för at kunna tjena det allmänna; åtminstone at göra sig dertill skicklig och förtjent. Således bör hwar Capellan tänka blifwa Biskopp” (1:451).

Samtidigt har Stenberg siktat på just kvinnor med någon slags herrskapsstatus som de enda möjliga. För att inte hamna i någon oönskad relation avvisar han blickar, låtsas inte förstå antydningar, undviker platser och sällskap. Han är så när på väg att begå sexuell debut med en uppasserska i hushållet (trädgårdsmästarens svägerska, 1:492) men de avbryts av barn som vaknar, vilket får Stenberg att vända sig till Gud och be om hjälp att motstå frestelserna, för att kunna vara värdig en framtida hustru (1:519). Och omvänt så tolkar han sociala framgångar som Guds välgärningar mot honom. När han känner sig uppmuntrad att uppvakta Albertina Gripenberg, brister han i sin kammare ut i tacksägelser:

Store Gud! huru otaliga äro icke dina wälgärningar emot mig! huru fader:n och underligen har du icke fört mig? Mig hafwer du uphögt utur stoftet till denna lilla wärdighet, på det jag, fast en nästan osynlig warelse, skulle kunna älskas af Förnäma Fröknar! O! måtte jag kunna taga mig tilwara at jag icke af sådant måtte yfwas och högfärdas och tiltro mig något wara det jag icke är! (1:369)

Stenberg reflekterar sällan över varför kvinnor ger honom ögonkast i mer eller mindre publika situationer; hans grundläggande tolkning är att de är intresserade av honom och/eller hans uppmärksamhet, ett sökande efter en partner eller en mer självupptagen önskan att bli beundrad av en man. Möjligheten att det också kan primärt vara signaler till föräldrar, syskon, andra män snarare än riktat till Stenberg, faller honom inte in. Kvinnorna kan å sin sida sägas försöka hantera "det ståndsmässiga genuskontraktet", där dels det heteronormativa idealet att kunna väcka och behålla manligt intresse, förmågan att exponera en ståndsmässig habitus av att vara behaglig, bildad och modest (se Parland-von Essen 2005), och imperativet att rikta sin uppmärksamhet mot socialt passande män kunde skapa motsägelsefulla emotioner och resultera i tvetydiga signaler. Eva Helen Ulvros har talat om en "ängslans kultur" (1998:78) för unga kvinnor med en försiktighet och en rädsla för att yppa sina känslor.

Stenbergs val av vilka kvinnor han visar intresse handlar om såväl förälskelser där "hjärtat börjar hoppa i hans bröst" (1:254), upplevd uppmuntran från hennes familjemedlemmar, en sortering av vilka som skulle vara socialt lämpliga som prästfru, och om en moralisk plikt att fria till kvinnor som riskerar annars förbli ogifta. Här spänner intresset av att uppfylla samhällets förväntningar om äktenskap över ett stort spann av drivkrafter och motiveringar, vart och ett med sina emotionella register. Omvänt kan sägas att hans sociala relationer och hans sätt att hantera dem relateras till olika emotioner. Blygsel, ödmjukhet, kärlek, barmhärtighet, prästerligt nit åberopas som drivkrafter och egenskaper, och är de kategoriseringar han väljer att förstå sina emotionella tillstånd med när han inte hänvisar till sin oskuld och okunskap.

Samtidigt är hans emotioner ofta i vägen för honom, antingen för att de leder honom att agera socialt olämpligt eller för att han uppvisar fel känslor i olika situationer. Med Barbara H Rosenwein (Rosenwein & Cristiani 2018:40) kan vi säga att Stenberg inte till fullo delar samma *emotionella gemenskap* (emotional community) som herrskapen, eller att hans emotionella repertoar inte svarar

emot den förväntade för den man som vill ta plats i herrskapens samvaro. Blyghet som resulterar i asocial tysthet, ödmjukhet som tolkas som brist på ambitioner är inte resurser utan blir till hinder på hans väg.

Käll- och litteraturförteckning

- Ahmed, Sara 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. New York: Routledge.
- Arvidsson, Alf 2019. "Everyday Storytelling in the eighteenth century: Some examples from Pehr Stenberg's life description". *Fabula* 60(3-4):336-353.
- Biskop, Gunnel 2017. "Dans i bondsonen Pehr Stenbergs självbiografi i slutet av 1700-talet". *Folkdansforskning i Norden*, s.11-21.
- Bjurman, Eva Lis 1998. *Catrines intressanta blekhet: Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750-1830*. Stockholm/Stehag: Brutus Östling.
- Dahlbacka, Ingvar 2017. "En bondson blir präst: Om Pehr Stenbergs väg till prästämbetet under senare delen av 1700-talet i ljuset av hans levernesbeskrivning". *Aurica. Scripta a Societate Porthan* edita. 8:59-68.
- Dahlbacka, Ingvar 2020. "Pehr Stenberg och herrnhutismen i Åbotrakten". *Historisk Tidskrift för Finland* 2020(2):126-145.
- Hollsten, Laura 2020. "Kunskap, talang och alfvarsam studering. Pehr Stenberg som student och informator i 1780-talets Åbo". *Historisk Tidskrift för Finland* 2020(2):146-175.
- Lindblom, Ina 2021a. "Love as a source of illness in late Eighteenth-century Sweden: Examples from the Life Description of Pehr Stenberg". *History, Culture, Society* 5:2.
- Lindblom, Ina 2021b. "Making Sense of Romantic Jealousy in late 18th-century Sweden: The Experiences of Pehr Stenberg". *Scandinavian Journal of History* 46:5.
- Parland-von Essen, Jessica 2005. *Behagets betydelser: Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur*. Hedemora: Gidlunds.
- Persson, Kristina & Göran Stenberg 2020. "Brev som kreativ resurs i Pehr Stenbergs levernesbeskrivning". *Historisk Tidskrift för Finland* 2020(2):176-208.
- Rosenwein, Barbara H & Riccardo Cristiani 2018. *What is the history of Emotions?* Polity Press.
- Scheer, Monique 2012. "Are Emotions a Kind of Practice (and is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion". *History and Theory*, 2012(2):193-220.

- Savolainen, Panu 2020. ”Stadsrummet och miljöupplevelsen i Pehr Stenbergs levernes-beskrivning under studieåren i Åbo (1779–1789). *Historisk Tidskrift för Finland* 2020(2):209–233.
- Stenberg, Pehr 2014–2018. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning, av honom själv författad på dess lediga stunder*. Utgiven av Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt, del 1–5. Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet.
- Thylin-Klaus, Jessica 2020. ”Pehr Stenbergs två resor”. *Historisk Tidskrift för Finland* 2020(2):234–242.
- Trigg, Stephanie 2015. “Faces that Speak: A little emotion machine in the novels of Jane Austen”. Susan Broomhall (ed). *Spaces for Feeling: Emotions and Sociabilities in Britain, 1650–1850*. London: Routledge, s. 185–201.
- Ulvros, Eva Helen 1998. *Kärlekens villkor: Tre kvinnoöden 1780–1880*. Lund: Historiska media.
- Åström, Anna Maria 1993. *'Sockenboarne': Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Hela historien känns som *sekaisin*

Vankelmod och säkerhet

Reaktioner i en intervju om pedofili

Utgångspunkter

Undersökningar om enskilda människors trosuppfattningar är inte sällsynta, men för det mesta studerar man då tron hos någon som varit framstående på något sätt. Så har det exempelvis om Martin Luther skrivits många biografier där hans syn på religionen stått i centrum och mjölnaren Domenico Scandella, alias Menocchio, är intressant för att han beskrev sin världsbild på 1500-talet. Inspirerande undantag utgör för mig Juha Pentikäinens undersökning av Marina Takalo, Anna Birgitta Rooths analys av LO:s trosvärld och under den allra senaste tiden Leonard Norman Primianos undersökning av en ung katoliks tro såsom den syns i hur han dekorerar sin studentlya. I dessa fall närmar sig forskaren samtida ”vanliga” människor och deras tankar om den övernaturliga världen när hen visar hur människor i vissa situationer handlar och tänker, också när dessa sätt att handla och tänka kanske inte är officiellt erkända som religiösa (jfr Oberman 1983; Mullett 2015; Ginzburg 1983; Pentikäinen 1971; Rooth 1981; Primiano 2022).

Hur ser en enskild människas tro ut? Hur gestaltar hon den i en utsatt situation? Hur skapar hon balans efter en kris? Sådana frågor ligger till grund för denna artikel. Jag undersöker hur en person konstruerar sin tro i en specifik situation.

Materialet till denna studie ingår i ett större projekt kallat Toleransens gränser och bekostat av Finlands Akademi. Min andel handlade om tolerans inför ett aktuellt fall av pedofili i en laestadiansk förening. I en av de finlandssvenska småstäderna uppdagades för ungefär 15 år sedan ett fall av långvarigt sexuellt utnyttjande av barn inom en grupp troende människor. Mot bakgrunden av den religiösa kontexten blev det intressant att fråga sig hur anhängarna ställde sig till det skedda och hur de resonerade sig fram till balans och jämvikt. Jag djupintervjuade fem medlemmar i föreningen *Rauhan sana*.¹ Jag frågade efter deras reaktion när de fått veta att en mycket betrodd föreningsmedlem, då redan död, ett trettiotal år tidigare missbrukat sina barnbarn och att ingen hade satt fast honom även om man vetat vad han haft för sig. Dessa hade i vuxen ålder, alltså ett antal decennier senare och efter morfaderns-farfaderns död, insett att flera av de problem de hade i sina äktenskap berodde på att de blivit sexuellt utnyttjade. Ett av dessa barnbarn avslöjade sina erfarenheter för pressen varefter en storm bröt ut.

Min mening var aldrig att få veta något om själva pedofilen eller hans pedofila gärningar. Jag ville inte heller diskutera med offren, då jag inte har den kunskap som behövs för terapeutiska samtal. I stället ville jag veta hur de reagerat som ca 2009 genom pressen fått veta om allt detta. Intervjuerna gjorde jag 2012. Jag öppnade dem men lät därefter intervjupersonerna tala så gott som utan avbrott. Intervjupersonen i den intervju som här ska analyseras berättade om hur han genom avslöjandet känt sig tvungen att revidera sin kristna tro. Detta gjorde han genom tveksamma eller bestämda ställningstaganden som utmynnade i en för honom ny syn på sin tro. Pedofilin var det genomgående temat för intervjun men den förde oss till reflektioner över och utvärderingar av tron som för

1 Organisationen är en inomkyrklig förening kallad *Rauhan sana*, men intervjupersonen själv talar om den som en församling.

denna intervjuperson i denna situation var mera central än pedofilin. I artikeln figurerar å ena sidan pedofilen som var såväl söndagsskollärare, predikant, församlingsledare som morfar och farfar och å den andra Anders – så kallar jag honom – som liten pojke och vuxen man som inte själv varit ett offer för pedofili.

Jag ville veta hur tredje part, nämligen här intervjupersonen Anders utformade minnet av sin reaktion då han hörde om sin uppskattade söndagsskollärare, predikant och andliga ledare och dennes beteende mot sina barnbarn, son- och dottersöner. Hur hanterade han paradoxen att det var en respekterad gudsmän som gjorde olagliga pedofila gärningar? Jag inledde intervjun med att säga att jag gärna ville höra Anders berätta om sin uppfattning om vad som hade hänt i församlingen. Efter det sa jag väldigt litet. Så fick han fria händer att formulera minnet av sina reaktioner när han blev medveten om pressens skrivelser. Själva pedofilin, pedofila praktiker eller autobiografiska erfarenheter av pedofila handlingar blev planenligt inte huvudsaken i intervjun men någon uppfattning om dem låg dock hela tiden som en bordun både under det som Anders valde att tala om och hur jag tolkade hans berättande. Det skulle visa sig att han när han berättade om sin reaktion genomgående anknöt till sin tro som laestadian. Min analys av Anders berättande följer strikt ordningsföljden i intervjun. Tolkningen av vad intervjupersonen berättade är min liksom också den noggranna utskriften. I analyskedet höll jag för det mesta blicken riktad på utskriften men gick också vid behov tillbaka till inspelningen i synnerhet för att lyssna till tonfall. Genomgående i denna artikel kallar jag den produkt som intervjun utmynnade i för en ”text” även om den allmänna betydelsen av ordet kräver att text ska vara skriftlig. I vissa fall kan man dock se ”text” som ett mera omfattande begrepp, som när man ”läser” en situation.² Jag analyserar här intervjun i sin helhet. Materialet har arkivsignum IF mgt 2014:002.

2 Jfr även: ”En text är en skriven eller muntlig utsaga som i sin kontext är meningsfull och där de språkliga enheterna har ett inbördes sammanhang. Exempel på skrivna texter är romaner, tidningsartiklar och kontaktannonser. Exempel på muntliga texter är tal och alla sorters samtal” ([https://sv.wikipedia.org/wiki/Text_\(språk\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Text_(språk))). Jfr ”You might have thought that texts were limited to written

Det folkloristiska fältarbetet har ofta studerats och behöver här inte någon längre presentation (t.ex. Strandén [2010]:23–106; Kallenberg m.fl. [2022]). Det fanns risker i samband med intervjun. Den makt jag hade kunnat utöva på Anders och faran för att övertolka det han berättade var överhängande. Anakronistiska tolkningar är en risk då övergreppen skett kring mitten 1900-talet, de avslöjades 2009, intervjun gjordes 2012 och tolkades 2023. Anders tal var hans tolkning just i det ögonblick då han formulerade sig. Hans minnen och erfarenheter, hans egen situationsbundna analys av det som han just då fann vara viktigt bildade grunden för hans svar (Alver 1980; Korkman 2022). Min uppgift var att höra på, inte att korrigera, kommentera och absolut inte att bedöma eller fördöma. Anders gav mig sin bild av sin reaktion när han hörde om vad som försiggått i hans trosgemenskap. Den bilden präglades av hans grundvärdering, nämligen hans förhållande till den laestadianska tron. Vill man nå en människas sätt att konstruera sin tro i en specifik situation måste man vara lyhörd och lyssna med full respekt (Primiano 1995:40).

Jag kände inte Anders när intervjun gjordes men fick kontaktuppgifter av en kollega. Hon informerade honom om min önskan om en intervju och jag skrev e-post till honom för att knyta en personlig kontakt. Han fick veta att jag ville undersöka hur medlemmar i hans förening hade reagerat på pressens skrivelser. Några vidare detaljer behövde jag inte skriva efter att min kollega presenterat mitt intresse för Anders erfarenheter. Vi kom överens om en träff och jag tog mig till den anvisade platsen, gården till bönehuset där hans förening brukade mötas. Där togs jag emot av en välklädd man i femtioårsåldern. Han föreslog att vi skulle göra intervjun i bönehuset. Han hade en nyckel, låste upp och vi gick in i den stora salen där bänkarna stod i rad bakom varandra, ett altare fanns längst fram och en talarstol närmare åhörarnas bänkar. Jag insåg att jag var ensam med honom i byggnaden och jag hann känna obehag

materials, such as books, magazines [...] Those items are indeed texts – but so are movies, paintings [...] and even rooms full of people. If we can look at something, explore it, find layers of meaning in it, and draw information and conclusions from it, we're looking at a text" (Burnell & al.).

för ville han mig något ont eller om jag sårade honom till vrede hade jag inga möjligheter att försvara mig. Vi satte oss på bänken längst fram nedanför talarstolen och intill altaret och talade med varandra i en dryg timme under vilken mitt förtroende och min trygghet växte varefter Anders sa till mig att stänga av inspelaren. Vi skildes utanför bönehuset. Jag skrev ut intervjun och skickade den till honom för genomläsning, fick den tillbaka utan ändringsförslag och sedan dess har vi inte haft någon kontakt.

Vernacular religion och Grounded Theory

Anders förening hör till den laestadianska inomkyrkliga väckelse-rörelsen, grundad av Lars Levi Laestadius (1800–1861) och särskilt spridd kring Nordkalotten. Rörelsen karaktäriseras av helnykterhet, syndamedvetande, ånger, offentlig syndabekännelse och offentlig avlösning (Brännström 1962; Snellman 2011, i synnerhet 60–63). Teoretiskt hör denna undersökning hemma bland studier av folklig religiositet, eller *vernacular religion* som Leonard Norman Primiano kallar den när han konstaterar att den ”highlights the power of the individual and communities of individuals to create and re-create their own religion”.³ I *vernacular religion* syns en individs (eller grupp)s personliga trosuppfattning. Man kan se hur den tro hen bekänner sig till skapas och anpassas i tal, skriven text eller på annat kommunikativt sätt efterhand som en viss situation aktualiserar behovet av en religiös förklaring eller utgångspunkt för meningsskapande (Primiano 1995:40–44). Den tron är varken bättre eller sämre än den som det religiösa etablissemangen formulerar utan den uttrycker just den personens syn på det heliga just då. *Vernacular religion* är alltså volatil och adapterbar. Men ”The ’looseness’ and lack of systematicity can also be interpreted as signs of the flexibility, adaptability and resilience of vernacular knowledge” (Valk 2022:7).

3 Primiano 2012:383. På svenska översätts vernacular religion till vardagsreligion (Illman 2022) men jag föredrar att inte göra det för vare sig temat för intervjun eller berättande om pedofili hör hemma i vardagen (jfr även Schenda 1993:49). Man kunde överväga personlig tro i betydelsen egen, enskild tro.

Att arbeta med *vernacular religion* betyder att ta en persons trosut-sagor på allvar även om de inte överensstämmer med den aktuella teologin. Man koncentrerar sig på de tankar om religion som den levande, troende människan hyser och formulerar i sitt tal eller i sin text. Den officiella religionens dogmer och trossatser kan ut-göra grunden för den personliga tron, men anpassas. Dogmatiskt förankrade värderingar och ideal beaktas inte alltid konsekvent av den troende, snarare skapar hen sig en individuell variant. Jag kon-centrerar mig på hur en berättare formulerar en fungerande tro och uppnår sinnesfrid efter en djup religiös kris. Ett metodologiskt pro-blem är att det är jag som avgör vad som kan tolkas som en religiös kris och religiöst tal och jag som analyserar det, inte Anders själv även om han levererar tolkningsunderlaget.

Jag har undersökt intervjun med hjälp av närläsning, också kallad djupläsning, inspirerad av *Grounded Theory* (grundad teori. Flick 2018; Morse 2016; om djupläsning, se Ingemansson 2018, <https://doi.org/10.5617/adno.5627> hämtad 28.8.2023). Närläsning av en text innebär att man i den ser formuleringar eller konstruktioner som upprepas och färgar hela texten så att den förmedlar ett ärende som den intervjuade kanske inte ursprungligen vidkänns. De blir mitt redskap för att blotta textens budskap. Det för mig viktiga be-greppet tro har flera betydelser. Dels betyder tro ”förmodan, anta-gande, förmenande” och innehåller i sig en tvekan eller uttrycker vankelmod. Dels betyder ”tro” ”tillit, tillförsikt, tilltro, förtröstan, förtroende, lit; mening, åsikt, uppfattning, övertygelse, ideologi”. I detta fall finns det ingen tveksamhet, obeslutsamhet eller osä-kerhet i begreppet (<https://www.synonymer.se/sv-syn/tro> hämtad 9.2.2023.) När jag här försöker se hur en person inom en väckelse-rörelse bygger upp sin personliga tro i samband med ett pedofilifall använder han ordet tro i båda betydelserna och det är min uppgift att särskilja dem. Det framgår i de enskilda fallen av sammanhanget.

Anders berättar

Materialet består av en ljudinspelad intervju från våren 2012 gjord i Anders hemstad. Jag hade frågor på ett papper som han bad om att få se när hälften av intervjun var genomförd. Jag gav honom pappret men han brydde sig inte om det utan började ännu en gång svara på de frågor jag redan fått svar på. Så fick jag en dubbeluppsättning av svar och kan därför se hur han uttrycker sig om samma sak två gånger. Svaren var konsistenta. Först när han berättat om sina tankar för andra gången började han läsa mina frågor och konstaterade att alla frågor redan behandlats.

Nollställd

Anders inledde sin redogörelse genom att hänvisa till två fall av pedofili och sa: ”Nå, det här, [suckar] problemet har ju blivit ännu värre efter, efter den där första skandalen.” Han hänvisade dels till det fall av pedofili jag var ute efter, dels till ett aktuellt fall som jag inte kände till. Efter att han konstaterat att han ”egentligen” borde koncentrera sin uppmärksamhet på bägge fallen gick han ändå inte vidare med det senare fallet. Jag förstod hur allvarligt han såg på saken då han formulerade sig ”det skulle ha varit lite lättare om det skulle ha varit den där ena bomben som briserade, men efter en tid sen så har det ju briserat en bomb till”. Världen blev upp- och nedvänd för honom: ”Hela historien känns som *sekaisin*”, sa han. Finskans *sekaisin* betyder rörig, förstörd, obegriplig, förvirrande. Världen hade fått sig en allvarlig törn.

Anders ”egentligen” underströk nödvändigheten av att bevaka två i stället för ett fall av pedofili och visade mig att han reflekterat över situationen men valt bort det ena fallet. Möjligtvis var det ren plikt-känsla, nyfikenhet, eller ett försök att göra ett rättskaffens intryck som fick honom att vilja bevaka dem, men kanske hans ”egentligen” hänför sig till ett kristet ansvar för medmänniskan. Hur det än var hade han två möjligheter, men uteslöt den ena.

Anders hänvisade till sin barndom, då han som sex-sjuårig pojke förtroendefullt lyssnade till sin söndagsskollärare som blivit en

omtyckt predikant. Han visade hur uppskattad söndagsskolläraren blev som talare och medlem av föreningens styrelse under trettio år då han beskrev honom som "en gud", vilket indikerar den respekt han känt. Dessutom konstaterade han att predikantens "budskap var ju jättestarkt", "det var ganska mycket lag", vilket betydde att det var baserat på bibelns ord och att kontrollen över föreningsmedlemmarnas liv var stor. Efter predikantens död vad det "ju lugnt och fridfullt flera år", vilket kunde tolkas som att lugnet och friden infunnit sig efter en turbulent tid. Anders hänvisade till sin barn-domstid, till bönehuset som en plats lämplig för kristen fostran och till de sociala relationer som utgjorde hans omgivning. I detta skede av intervjun stod han själv i centrum som ett barn som försökt leva enligt söndagsskollärarens ideal även om de var stränga. De som några årtionden tidigare utsatts för pedofilin hade inte orkat hålla sina erfarenheter inombords, "de klarade inte av att bära det här längre", de hade haft "en förskräcklig barndom". Några av de utnyttjade barnen hade ännu som vuxna försvarat sin far, predikanten, men: "jag vet inte idag om de visste om vad han höll på med." Deras mor "verkade nog ha vetat om det" konstaterade han ändå.

Anders formulering om vad vem visste om predikantens göranden uttryckte tvekan. Att han betett sig otillbörligt fann Anders vara säkert, men han var osäker på om barnen själva hade förstått vad de varit utsatta för. Dels var de mycket små, dels kommer känne- domen om vad som är rätt och fel efterhand som ett barn utveck- las. Att modern varit medveten om sin makes läggning uttrycktes inte heller klart, då Anders sade att hon "verkade" ha vetat om den. Hans vankelmod kunde bero på att han försökte låta bli att svart- måla en död kvinna. Det var en moralisk ståndpunkt att inte tala illa om de döda, men samtidigt var det inte heller försvarbart att förtiga vad hon kanske visste. Anders befann sig ett dubbelspel, dels som en ovetande, dels som en som inte ville låta nåd gå före rätt.

Pedofilin kom i dagen då en tredje part bosatt i Sverige försökte hjälpa offren. Anders hade föga förtroende för honom, "den männ- iskan upplever jag ganska instabil fastän han är jättekunnig, kunnig skribent och sån där datorkille". I Anders resonemang ingick både

medgivandet om ingriparens förmåga som skribent, inte som expert på pedofili, och tvekan om tillvägagångssättet. Anders uttryckte sin skepsis genom att dels uttala sig berömmande, dels hävda att personen var instabil. Denna tvekan kunde bero på konventionella faktorer, som att man inte ska döma någon annan, men icke desto mindre visade Anders att han tvivlade på kompetensen.

Trots den tredje partens försök misslyckades företaget och blev i stället publikt genom dagspressen. Det blev ”man kan säga kaos, det blev nollställning i det här huset”, ”en människa som allihop hade förtroende för, så han ställde till med, alltså man kan ju säga trettio-fyrtio års predikan och allting så nollställdes”. Anders kände inte bara förakt för pedofilen, utan han insåg att hela föreningen var stadd i gungning. Anders egen kommentar till situationen löd:

Men det är ju det som man har funderat på själv, att om du är kristen och ännu mera om du är predikant och du kan sitta där uppe på predikstolen och söndag efter söndag prata ur bibeln och vara koncentrerad och nog kunna ge ut ett budskap som faktiskt i många fall, det var inget fel på det, hur kan en människa ha en sådan, vad ska vi säga, *pokka*, eller ansikte? ⁴ Det har jag nog funderat stort på.

Här medgav Anders att han reflekterat över vad kristen tro innebär. Kunde någon vara så falsk att han predikade det som är rätt, men i sitt privatliv levde tvärt emot de kristna buden? Den frågan aktualiserade dels bruket av makt som vi diskuterade senare, dels den inkonsekvens och situationsbundenhet som *vernacular religion* präglas av. För Anders var det svårt att förstå ett sådant dubbelspel. Kanske Anders stödde sig på det kristna budskapet om entydighet: ”Ert tal ska vara ja, ja, eller nej, nej. Alltutöver det kommer från den onde.” (Matt. 5:37. Jfr Bauman 1983.)

4 Pokka (fi.) härrör från poker och förstås på svenska som pokeransikte, mask, hålla masken.

Tro och tvivel

I följande andetag bytte Anders perspektiv när han konstaterade att han trots allt ville se situationen som ett utslag av Guds vilja. I hans kristendom kunde ingenting ske utan att Gud ville det: ”Jaa, på ett vis kan jag tro att Gud ändå ville inte slå sönder den här församlingen, utan ändå på något vis så gav han ordet genom honom där predikanten, för att folk skulle kunna gå vidare.” Det som skett fick sitt berättigande och en förklaring som en Guds handling då predikanten var en skicklig talare och åtnjöt respekt. Anders hade ju redan sagt att predikanten framförde ett starkt och lagiskt budskap. Det såg han som Guds meddelande till föreningens medlemmar. Därför skyllde han inte på djävulen utan förklarade det skedda med Guds plan för föreningen.

Anders uttryckte villrådighet genom sin upprepning av begreppen ”på ett vis” och ”på något vis”. Han kunde inte i detalj förklara varför han kunde se något positivt i pedofilen, men hans egen tro var så stark att han trots allt tolkade det som hänt ur en troende tillitsfull människas synvinkel (jfr Spilka m.fl. 1985). Guds ingrepp behövdes för att folk skulle kunna gå vidare från de krav som ställts på dem för Anders sade ju att det blev lugnt och harmoniskt i föreningen efter predikantens död.

Anders tillät sig ändå att tvivla: ”Men varför det höll på i så många år och ändå blev briserat, det skulle ju ha kunnat bli så att om de där hade varit tysta så skulle det inte ha kunnat komma upp till ytan, och mannen är begravd.” Hans analys av situationen visade att han reflekterat över det som hänt och obeslutsamheten betonades när han hittade en lösning som hade kunnat befria föreningen från följderna av skandalen.

Anders nöjde sig med att inte helt förstå varför det gick som det gick men konstaterade också att ”nog skar det i bröstet”, ”man är nollställd” när han på sin arbetsplats utomlands fick veta vad som hänt. Senare i intervjun menade han att han helst hade förtigit sitt band till laestadianismen. Verkligt besvärligt blev det för honom att besvara den fråga som han själv ställde, nämligen ”Och hur ska

man gå vidare?” Han förhandlade med sig själv och medgav att han inte borde skämmas utan ”Man skulle ju behöva bekänna sin tro och stiga fram” men, sade Anders lakoniskt, ”det är nog slut med orden efter det här”.

Anders var säker på sin sak när han använde ord som skära i bröstet och nollställd. Han kände i sin kropp hur illa det var, hans tro var inte enbart intellektuell. Hans upplevelse av sin vilja till förnekelse kunde vara en association till Petrus förnekelse av Jesus (Mark. 14:30), men det sade han inte. Det svåra var för honom att veta hur han skulle gå vidare. Han ville alltså fortfarande vara en öppet troende människa, men han hade inga ord att använda för att försvara sin önskan. Frågan om vad och hur han skulle säga det kunde ha varit relevant. I hans situation fungerade tron som skapare av en dubbel position. Han visste att han borde bekänna sin tro men saknade redskapen för det. Han var nollställd, existentiellt utsatt.

Egentligen så var det bra att det kom fram, sa Anders

Efter denna förtvivlans suck bytte Anders infallsvinkel. Han samlade sig och konstaterade: ”Egentligen så är det bra att det kom fram” och fortsatte genom att beskriva hur starka grupperingar inom församlingen verkat och hur just de som predikanten lett varit konservativa (han använde själv detta ord trots att andra medlemmar ser det som ett invektiv), lagiska, stridslystna, och förstört omgivning genom att se till ytan snarare än till hjärtats övertygelse. Han nämnde hur damerna måste bära kjol, inte fick använda örhängen eller färga håret, men måste skaffa många barn och gå på sammankomster. Själv hade han blivit utsatt för detta vaktande. Han slutsatslydde:

Jag anser fullständigt att de har inte en levande tro. OK, de eller så har de uppfattat det fullständigt fel det här [---] de har lagt så fruktansvärt svårt att vander, att vandra på en sån där väg, det går inte, det finns ingen människa som kan vandra så att han skulle kunna visa på sista dagen att jag har varit bra.

Här syntes ingen tveksamhet. Det kan bero på att han verkligen var av denna åsikt, men hans egen upplevelse av kontroll och kritik kunde också ha influerat på hans positiva inställning till publiciteten. Den stod i motsats till hans tankar om att pedofilin hade kunnat döljas.

Resonemanget om livet som en vandring blottade hans syndamedvetande som återkom i nästa inlägg. För Anders stod det klart att Jesus en gång för alla tagit bort människans synder i tankar, ord och gärningar och det problem som kvarstod formulerade han som ”nu är det bara frågan om att vi tror på det”. Detta ”bara” visade att Anders inte såg en sådan villkorlös tro som någonting enkelt. Logiskt förklarade han att om det hade varit så lätt att ”leva sig till himlen” som de konservativa menade så ”skulle inte Jesus ha behövt komma”. Från denna stund i intervjun blev Anders mera deciderad och de tveksamma formuleringarna blev allt mera sällsynta, kanske för att han ville finna en utväg ur en situation där han var en medlem av en utpekad förening.

Efter att Anders konstaterat nödvändigheten av att Jesus kommit fastställde han att han trots all pedofili inte ville avstå från sin barnatro ”för nog har man fått ändå, även av han där predikanten mycket tröstefulla ord”. Anders förlät inte pedofilen utan uttalade snarare en fortsättning på tankegången om att Gud ville någonting med dessa händelser. Anders sade också att han fortfarande ”nog”⁵ ville ”vara med” och hänvisade till bibeln som en ofelbar auktoritet. ”Ändå” och ”nog” är de avgörande orden i detta sammanhang. De ger satsen en känsla av osäkerhet som måste rättfärdigas men som också låter uttalandet verka som en övertygelse.

Efter detta resonemang nådde Anders en lösning på hur han skulle kunna acceptera sin tillhörighet till föreningen. Han försökte visa mig vad han lärt sig av händelsen:

Men det är mänskan och det är det som är det stora felet, som, som man har lärt sig nog av det här, man ska aldrig [starkt betonat] tro på mänskorna, eller som förlita sig på mänskorna, i en

5 ”Nog” betyder här ”förvisso”.

kristen tro, det finns inte något sådant [...] de kan vara redskap [...] det kan en mänska och det är ju det som man kommer till, det, det är mänskor och alla mänskor oberoende om de är predikanter eller vad de är, de är mänskor som är fulla av synd.

Orsaken till de katastrofer som skett till följd av pedofilin var att de agerande var människor. Detta uttryckte Anders utan den minsta tvekan. Felet låg i att, underförstått även han själv, hade litat på predikanten, på en människa som liksom alla andra människor var syndig. Han sade dock ännu inte uttryckligen att det bara var Gud man kunde lita på. Däremot undrade han hur han skulle komma vidare och anknöt till samma fråga som han tidigare yttrat.

Gruppens problem hade blivit hans eget. Allra helst hade han förtigit sin tillhörighet till laestadianismen och bara sagt att han var kristen och hade en tro. Han trodde fullständigt på bibeln. Han menade också att det efter denna händelse skulle komma någonting nytt som Gud ”gjort färdigt efter det här livet”. Det trodde han på och menade att det ”vågar man inte släppa”. Man kan undra om Anders var styrd av rädsla eller om ”våga” snarast stod för ”att ha mage till”. Han hänvisade till sin upplevelse av hur hans ben symboliskt slagits av honom och hur svårt det var att komma in i det bönehus där han blivit så illa sviken. Ändå fortsatte han att delta i sammankomsterna för att man där sjöng, läste och förklarade bibeln. Hans resonemang utmynnade i att det var den trygghet han där erfor som höll honom kvar. Efter att ha suttit vid sin tjugofem-åriga brors dödsbädd och sett den tillförsikt brodern visade inför sin död tvekade han inte:

Inte vet vi ju nånting om hur det går och vart vi ska och allting, men har du en tro som man har sett bevisligen att den ger en trygghet att lämna det här och därför lämnar man inte det här, men men man ska aldrig förlita sig och tro att en människa skulle kunna vara gud här på jorden, det är bara stoft och aska, varenda människa.

Här medgav Anders att han inte visste hur hans dödsbädd skulle komma att se ut. Hans osäkerhet inför framtiden var tydlig, men

i sak hade han inte lämnat sin uppfattning om vad man skulle tro på. Tryggheten var vägen till fortsatt tro. Textsjoket ovan är oklart då Anders dels strödde in ”det här” för att fylla ut sitt tal medan han tänkte, dels för att verbet ’lämna’ är tvetydigt. I dialekten kan samma verb betyda överge, gå ifrån men också bli kvar, vilket försvårade förståelsen. Budskapet om förhållandet mellan tron på människan eller på Gud var klart, liksom att trygghetskänslan var central i det han ville tro på, sätta sin tillit till.

Efter att Anders berättat om hur han avgjort sig för att inte lämna bönehusgemenskapen talade han om sina föräldrar, deras relation till predikanten, deras syn på den lagiska strängheten och den ytliga fasaden samt hans egen fallenhet under tidigare år för att leva så förflockat och kom fram till att ”egentligen så är det inte riktigt många år som man har, som man har trott själv, och det är ju lite skrämmande”. Här reflekterade han över sin egen inställning och utveckling och kom fram till att inte heller han själv funnit den rätta tron direkt. Han hänvisade till en annan församling där det också var ”ganska ruttet, [...] kanske inte så bra som man tror, det bev [!], bevisar ju igen att vi är bara människor”. Hans övertygelse om människans svaghet och otillförlitlighet kvarstod.

Förlåtelse och maktutövning

Efter detta kom Anders in på förlåtelsens kraft, som han erfarit många gånger och som bidrog till att han inte ville lämna bönehusföreningen. Förlåtelsen var central för Anders liksom annars inom laestadianismen, då varje person ”som du har förtroende för” kan höra på en bekännelse och uttala de förlåtande orden ”Alla dina synder blir förlättna i Jesu namn och blod”. Här vacklade Anders igen då han förklarade att förlåtelsens funktion inte var ”för att man ska slippa [det vill säga komma in i] till himlen utan för att man ska orka tro” men att han inte ville säga att hans tro hörde hemma inom laestadianismen: ”det behöver man ju inte [säga], utan man är kristen.” Han förnekade nästan sin identitet som laestadian, men hade som kristen en annan identitet som han kunde acceptera. Vi talade länge om förlåtelsen och också då menade Anders att han

inte kunde lita på människan men att en barmhärtig Gud visste att hon var ”rostig” och talade till samvetet så att hon måste be om förlåtelse. Vi talade om ledare i föreningen som haft olämpliga böjelser och bett om och fått förlåtelse, men att detta kunde vara en fasad att ”visa för andra människor, att jag är bra [...] Det är det värsta man kan göra”. Skryt kunde han inte acceptera.

Det fick mig att fråga varför Anders trodde att så många oegentligheter inträffat just i hans förening. Han kom in på maktens betydelse, maktmänniskornas behov av ”att styra och ställa”, men ganska snart bytte han synvinkel: ”man får ju fråga sig hur man sitter här ännu med allt som man har varit med om.” Svaret var detsamma, att Gud genom predikanten fått ut bibelns budskap. Den förklaringen bar därför att Anders trodde på bibeln: ”jag tror verkligen på bibeln”. Han återkom till tryggheten och ovissheten om vad som händer efter döden men med tillägget att det var ”tryggt och skönt att lägga det här i Guds händer”. Det gällde att tro på Jesu frälsning. Den största av alla synder var, enligt Anders, otron. Genom förlåtelsen upplevde han att han kunde lägga det man gjort fel bakom sig och gå vidare.

Nu bad Anders om att få se min frågelist. Han upprepade huvudpunkterna i sin skildring om hur han skämts över att vara laestadian men tillade ett kritiskt: ”Vilken idiot man är, som är med i en sådan flock.” Han hade hållit sig utanför diskussioner på arbetsplatsen, han visste att pedofili var ett brott och borde bestraffas enligt landets lag. Han talade om hur han tappade balansen, om hur Gud var god som ville visa människornas svaghet och sin egen styrka och om hur vägen till himlen hade blivit för svår på grund av yttre krav. Slutligen hänvisade han till rövaren på korset som genom sin tro på Jesus och hans frälsargärning på enklaste sätt sade ”Tänk på mig då du kommer till paradiset eller himmelriket” (jfr Luk. 23:42). Då det visat sig att predikantens hustru kanske känt till makens svaghet kom vi in på kvinnans ställning som enligt Anders nu var bra. Ändå kunde han inte tänka sig en kvinnlig predikant, ”det står tydligt i bibeln nog att kvinnan ska tiga i församlingen” (jfr 1 Kor. 14:34).

Hans åsikt stod fast: ”Bibeln tror jag på, men inte på mänskan.” I denna del av intervjun var osäkerheten långt borta.

Efter denna koncentrerade framställning frågade jag Anders hur avslöjandet om pedofili hade påverkat sammanhållningen i föreningen. Han menade att vissa medlemmar höll fast vid de gamla värderingarna, men att han själv tyckte: ”Det är ju lättare att vara här nu, på ett vis, för att det är nytt folk som har tagit över styret, yngre människor” som tänker ”som man ska vara i ett liv” och inte som maktmänniskorna. Härefter frågade Anders ”varför utnyttjar en maktmänniska små barn, vi har ju flera tillfällen här nu, eller håller på med nånting som inte tål vardagen? Den frågan kan jag inte svara på.” En stund senare svarade han ändå på den då han menade att många med makt ofta har någonting att dölja, ”har nånting skit med sig” och vill framstå som ofelbara.

Anders och jag diskuterade makt, och hans definition var klar. Makt skulle nyttjas för någon annans skull än ens egen. Att ha makt var ingen njutning för Anders, han fick ju samtidigt stort ansvar men underströk att han inte utövade makt för att han tyckte ”att nu. Nu är jag chef på det här, nu ska jag visa min makt”. Att tilldelas makt betydde att den som fått makten också fått förtroende. Slutsatsen blev att maktmissbruk var missbruk av förtroende vilket undergrävde mänskliga relationer.

Slutligen berättade Anders hur han hjälpte till att bygga upp bönehusföreningen på nytt. Han sade sig ha tvivlat ibland men genom att lyssna på predikan kunde han ”orka vidare”. Tryggheten återkom:

vi ska en gång bort från den här jorden så känns det tryggt att fortsätta ändå, men mänskan förlitar jag mig inte mera på efter det här, och det är faktiskt, det har varit en sorgprocess [...] för jag har varit en mänska jag, som, jag har trott för mycket på människor, och det är nog för att jag själv, alltså om jag blir sagd att göra nånting så gör jag det så bra jag kan och enligt samvetet utför jag det och så har jag förväntat mig att andra ska göra också.

Anders utvärderade sin vilja och förmåga att berätta men efter tvekan ”tänkte [jag] att jag ställer upp om det är någon som vill ta del av det här, för det är ju inte bara i den här församlingen, utan man har ju sett att det stormar i många andra församlingar” och ansåg sig kunna informera och varna andra i motsvarande situation. Summan av hans resonemang blev att ”det kan ha varit bra på något vis”, till exempel för att han ”fått upp ögonen och nu har det ju kommit till det, att förr hade man ju egentligen inte en personlig tro, man var bara med för att folk skulle se en, men nu har man kommit till den platsen ’Har du en tro eller har du inte en tro?’” Han hade valet att lämna allting, men det kändes inte tryggt för ”vart ska vi fara, vad ska vi välja, vi har det här” (jfr Joh. 6:68; Ps. 139:7–10).

Anders hade tänkt över sin möjlighet till val för han förkastade muslimer och Jehovas vittnen som troskamrater. Han ville vara kvar till sin död, där hade han varit i fyrtioåttio år och han ville tro på Gud, fastän han ibland kunde se laestadianismen som en sekt i likhet med den som verkade i Knutby, Sverige (Frisk 2022:67–82). Numera kunde han och hans vänner skämta om hela historien. Genom skämt och skratt kom de till klarhet om att det varit yttre omständigheter, fasaden i den religion som Anders trots varit hans, den otillförlitliga människan och tvivlet på om denna tro var den rätta som stört, men då man inte kunde få svar på frågan ”vart ska man fara?” hade alla stannat kvar. Han nämnde att man måste kunna skoja om allvarliga saker, ”man måste bearbeta det från alla håll och kanter” och göra det med humor. Det var också Anders som avslutade intervjun genom att säga: ”Nu slutar vi.”

Hur Anders konstruerade sin tro under intervjun

Folklorister undersöker gärna processer då de studerar berättandet (jfr t.ex. Kaivola-Bregenhøj m.fl. 2006). Därför blir ”görandet” centralt. I min undersökning kunde jag fråga efter hur Anders gjorde sin tro. Men då ’göra’ är undflyende, mångtydigt och betyder ’tillverka’, ’skapa’, ’tillreda’ men också ’utöva’ blir frågan oklar. I denna studie av en enda intervju då intervjuperson och intervjuare hela tiden talade endast med varandra om händelser som skett är det

inte fråga om trosutövning. Inga böner, inga andra riter, ingenting som anses höra till någon kult förekom. Anders refererade det som hänt, men medan han gjorde det plockade han samman olika ingredienser till en helhet som utgjorde det som jag uppfattade som hans tro. Han skapade en variant av sin tro medan han berättade genom att välja ut dem som han då, under intervjun med mig ansåg passa honom bäst för att visa mig vad han stod för (Schenda 1993:50). På grundval av en enda intervju går det inte att avgöra hur stabil hans konstruktion förblivit.

För Anders ledde kännedomen om pedofila gärningar i hans trosgemenskap till en troskris. Den blev navet när han berättade om sina reaktioner och status för sin tro. Den byggde på val. Han gjorde flera och tydliga val exempelvis i fråga om sitt kristna ansvar för andra människor och när det gällde att döma dem. Han refererade också till hur han hade valt sin ståndpunkt som föreningsmedlem när skandalen kom i dagen. Valen var resultat av Anders förhandlingar med sig själv om vad en kristen tro innebar och uttryckte hans reflekterande och motiverade vilja att fortfarande vara kristen och tro. Samtidigt tänkte han kritiskt på det moraliska dilemma som synts i predikantens dubbla karaktär och på den stränghet som rätt i föreningen och försvårat livet som kristen. Trots att han var försiktig med att döma konstaterade han utan vankelmod att inte alla i föreningen hade haft en levande tro. Man kan hävda att han utdömde sin tidigare övertygelse då han konstaterade att inte ens han själv hade haft en personlig och levande tro. Han hade mått fysiskt illa på grund av pedofilin, han var medveten om sin svaghet då han ville hemlighålla sin tillhörighet till föreningen.

Till en början nämnde Anders mycket sällan kristna uttryck. Det kristna budskapet om offer, rättfärdigande och försoning framkom inte. Det kan vara en för vittgående interpretation att se en parallell i barnen som offer och pedofilen som bödel i Guds ingripande.⁶ Men ju längre intervjun varade dess oftare talade han bestämt om Guds vilja, om hur allt som skett var lett av Gud och att detta hände för människornas skull. Anders övergripande värdering mot vilken

6 Jag tackar professor Bo Lönnqvist, Helsingfors, för denna association.

han belyste allt som hänt är att Gud är god. Vad som än möter i livet är det från Honom och samverkar med allt annat till det bästa. Syndamedvetande och en obetingad tro på bibeln blev alltmera centrala i samtalet. Otro var den största synden. Huvudpoängen var att människan var svag och gav efter för frestelser medan Gud var god och stark och i predikan kunde vända följderna av dem till välsignelse för människan. Detta skedde särskilt genom förlåtelsen som hjälpte människan att orka vidare i trygghet.

En minutiös genomläsning av Anders berättelse avslöjade var han var vankelmödig och var han uttryckte sig med säkerhet i förhållande till de beståndsdelar som sammanlagda blev hans personliga tro. Hans redogörelse, som visade hur han under intervjun konstruerade sin personliga tro medan han kritiskt och med en god portion tveksamhet resonerade kring olika moraliska frågor, gick från hans egna barndomsupplevelser, hans egen naivitet och skam via hans med säkerhet uttalade syndamedvetande och kunskap om förlåtelse till hans villkorlösa tro på bibeln, predikans betydelse för att människan skulle få orka leva och erfara trygghet och slutligen till Guds vilja och Guds godhet i förhållande till den syndiga människan. Anders berättade i huvudsak kronologiskt men strödde hela tiden in analytiska och kritiska uttalanden både om sig själv och andra människor, dock inte om Gud och bibeln. Han hänvisade också till bibelställen som auktoriteter för sina resonemang. Han uppnådde balans och sinnesfrid när han visade hur han helt litade på Gud. ”Vart skulle han annars gå?” uttrycker en central tanke. Då var det inte längre tal om sårad självkänsla över att han blivit grundlurad utan för honom hade tryggheten blivit den främsta kvaliteten i hans tro. För att nå dit använde han dels sin kunskap om bibeln och refererade till vissa bibelställen, dels sitt eget kritiska tänkande om människans falskhet i motsats till Guds tillförlitlighet. Denna kontrast gällde dock inte konsekvent genom hela livet för Anders sade klart och tydligt att han hade förtroende för mig under intervjun.

Genom de upprepade läsningar av den utskrivna intervjun som förutsätts av både närläsning och Grounded Theory framstod

vankelmod och säkerhet som återkommande redskap när Anders berättade. I min undersökning av intervjun har de därför framstått som analysredskap. Vankelmodet var följden av att Anders ständigt gjorde genomtänkta val ur olika perspektiv. För att kunna välja gjorde han jämförelser över tid när han hänvisade till sin barndom, arbetstid, tiden för intervjun och tiden efter döden, och rum då han talade om bönehuset, söndagsskolan, arbetsplatsen och himlen. Dessa uttrycktes ofta genom betydelsebärande språkliga markörer som lätt kunde förbigås. Även sociala relationer, nämligen tillit till och svek från söndagsskolläraren-predikanten och föreningsmedlemmar och förlitan på Gud spelade en roll för hur Anders skapade sin tro. Jämförelserna resulterade i negativa känslor, såsom skam, (själv)förakt, tvivel och smärta men också i intellektuell förvirring. Säkerheten framstod när Anders talade om sin tros auktoriteter Gud och bibel för de gav honom en väg vidare och oomkullrunkelig trygghet efter att han jämfört laestadianismen med andra trosuppfattningar och trots att han erfarit en djup skam över att vara laestadian. Till Anders tro hörde också en god portion humor, skämt och skratt som lett honom ut ur hans svåra situation. Så kunde han se pedofilin som en gudomlig välsignelse för honom och bönehusgemenskapen när han gestaltade sin tro i ett kraftfält av ondskans problem och lidandets mening.

Käll- och litteraturförteckning

Kulturhistoriska arkivet Cultura vid Åbo Akademi
IF mgt 2014:002.

Litteratur

- Alver, Brynjulf 1980. *Historiska sägner och historisk sanning*. Stockholm: [Stockholms universitet,] Institutet för folklivsforskning.
- Bauman, Richard 1983. *Let your words be few: Symbolism of speaking and silence among seventeenth century quakers*. Cambridge: Cambridge UP.
- Brännström, Olaus 1962. *Den laestadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet*. Lund: Gleerup. (Bibliotheca theologiae practicae 13.)
- Burnell, Carol & al. s.a. The word of college reading and writing. Open Oregon educational resources. (<https://openoregon.pressbooks.pub/wrd/>.)
- Flick, Uwe 2018. *Doing Grounded theory*. London: Sage publications ltd. <https://doi.org/10.4135/9781529716658>
- Frisk, Liselotte 2022. "The dissolution of a religious community: The case of Knutby Filadelfia in Sweden." *The demise of religion: How religions end, die, or dissipate*. Ed. by Michael Stausberg & al. London: Bloomsbury Academic.
- Ginzburg, Carlo 1983. *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*. Stockholm: Ordfronts förlag.
- Illman, Ruth 2022. "Finlandssvensk och judisk: En etnografisk analys av dubbla identifikationer och vardagsreligiositet." *Nordisk judaistik: Scandinavian Jewish Studies* 33(2):19–37. <https://doi.org/10.30752/nj.125093>
- Ingemansson, Mary 2018. "Djupläsning och lässtrategier". *Acta didactica Norge* 12(2):Art. 8. <https://doi.org/10.5617/adno.5627>
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki m.fl. (red.) 2006. *Narrating, doing, experiencing: Nordic folkloristic perspectives*. Studia Fennica Folkloristica 16. Helsinki, Finnish Literature Society.
- Kallenberg, Silow m.fl. (red.) [2022]. *Etnologiskt fältarbete: Nya fält och former*. Lund: Studentlitteratur.
- Korkman, Julia 2022. *Minnets makt: Berättelser från rättssalen*. Helsingfors: Schildts & Söderströms.

- Morse, Janice M. 2016. *Developing Grounded theory: The second generation*. London: Routledge.
- Mullett, Michael A. 2015. *Martin Luther*. London & New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315762548>
- Oberman, Heiko 1983. *Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel*. Berlin: Severin und Siedler.
- Pentikäinen, Juha 1971. *Marina Takalon uskonto: Uskontoantropologinen tutkimus*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura. (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 299.)
- Primiano, Leonard Norman 1995. "Vernacular religion and the search for method in religious folklife." *Western Folklore* 54:37–56. <https://doi.org/10.2307/1499910>
- Primiano, Leonard Norman 2012. "Afterword: Manifestations of the religious vernacular: Ambiguity, power, and creativity." *Vernacular religion in everyday life: Expressions of belief*. Ed. by Marion Bowman & Ülo Valk. London & New York: Routledge, s. 382–394.
- Primiano, Leonard Norman 2022. "The upper room: Domestic space, vernacular religion, and the observant university Catholic." *Vernacular knowledge: Contesting authority, expressing beliefs*. Ed. by Ülo Valk & Marion Bowman. Sheffield & Bristol: Equinox, s. 309–335.
- Rooth, Anna Birgitta 1981. *L.O.: En analys av en småbrukarhustrus tankevärld*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Schenda, Rudolf 1993. *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Snellman, Gerd 2011. *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten åren 1927–2009*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Spilka, Bernard m.fl. 1985. "A general attribution theory for the psychology of religion." *Journal for the scientific study of religion* 24:1–20. <https://doi.org/10.2307/1386272>
- Strandén, Sofie [2010]. "I eld, i blod, i frost, i svält": Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande om krig. [Åbo: Åbo Akademi.]
- Synonymer. <https://www.synonymer.se/sv-syn/tro> (9.2.2023).
- Valk, Ülo 2022. "An introduction to vernacular knowledge." *Vernacular religion in everyday life: Expressions of belief*. Ed. by Marion Bowman & Ülo Valk. London & New York: Routledge, s. 1–21.
- Wikipedia. [https://sv.wikipedia.org/wiki/Text_\(språk\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Text_(språk)) (23.9.2023).

Visionärer och vise män

Om förebilder och vägval i en musikers levnadsberättelse

...det är sådär, man lever i en tid som... man är ju inte medveten om alla, vad som händer riktigt, ibland är det grejer som ligger längre bak i tiden som plötsligt passar in sådär

Jag är misslyckad, men lyckad i den meningen att jag har överlevt, faktiskt, det tycker jag faktiskt [...] Jag är ganska nöjd ändå, med det som har blivit.

(Intervju Bo Anders Persson, 11 november 2016)

Som medlemmar av sociala och kulturella sammanhang lever vi med viktiga eller meningsfulla andra. Vissa av dem finns i vår närhet från att vi föds vare sig vi vill det eller inte, andra väljer vi själva. Vi väljer också bort och väljer om, och vi blir valda och bortvalda av andra. Lika viktiga kan människor som levde långt före oss själva vara, eller personer som vi aldrig själva kommer att möta. Kanske har de levt på ett sätt som vi inspireras av, uttryckt saker som vi funnit styrka i, eller gjort och skapat uttryck som på olika sätt gjort oss till dem vi är. Bland alla de här meningsfulla andra finns de som vi särskilt följer eller tänker med. Vi kallar dem förebilder.

Den brittiske medieforskaren Madan Sarup beskriver identitet som den berättelse vi berättar om oss själva för oss själva och andra (Sarup 1996). Hur flätas förebilderna in i dessa berättelser och blir en del av oss? I den här texten kommer jag att visa hur Bo Anders Persson, en vid intervjutillfället 80-årig musiker, med bakgrund i 1960- och 70-talens svenska alternativrörelse, berättar om sitt liv genom att berätta om sina förebilder. Syftet är att undersöka förebildernas olika funktioner i det levnadshistoriska berättandet. De kan fungera som geografiska förankringar, som kronologiska markörer, och som sociala och etiska vägledare som pekar lika mycket framåt som bakåt. I just den undersökta berättelsen präglas de alla av ett utopiskt tänkande som Persson själv till slut ser ut att bli en del av. Jag betraktar det levnadshistoriska berättandet som bestående av en eller flera sammanlänkade performanser i vilka den berättande tar ansvar för kommunikationen och med hjälp av en mängd språkliga, kroppsliga och symboliska resurser gestaltar erfarenheter (Arvidsson 1997, Bauman 1975, Klein 2021). Med det sagt så är det inte fråga om några spontant flödande berättelser i kronologisk ordning, utan snarare sker berättandet i dialog med frågor från en intervjuare i en öppen samtalsliknande intervju som fokuserar det levda livet (Brinkmann & Kvale 2007). Den samtalsliknande intervjun låter den intervjuade ”föra”, samtidigt som intervjuaren kan återkomma till tidigare trådar vid senare tillfällen, och detta innebär att intervjun till exempel kan börja i nuet, flytta sig till tonåren, därefter tillbaka till ett nära förflutet och så kasta sig ner i den tidiga barndomen, beroende på hur samtalet mellan intervjuare och intervjuad utvecklar sig och vilka teman man uppehåller sig vid. Det levnadshistoriska berättandet ger utrymme för personliga erfarenhetsberättelser, något som folkloristen Sandra Stahl beskriver som en muntlig litterär genre, karakteriserad av bland annat att ”hjälten” eller centralgestalten i berättelsen är ett ”jag” och att den gör anspråk på att skildra självupplevda verkliga händelser, samtidigt som berättaren använder sig av stilistiska grepp (Stahl 1989).

Berättelser är symboliskt flerdimensionella. De kan samtidigt ge bilder av svunna händelser och ge utrymme för hur dessa upplevts, på samma gång pragmatiskt skildra förlopp och symboliskt

uttrycka ideologiska ståndpunkter eller existentiella perspektiv (Hyltén-Cavallius 2020). I den här artikeln kommer jag att visa hur ett utopiskt tänkande, kännetecknat av förhoppningar och ibland förväntningar om en bättre värld, blir ett sammanlänkande ledmotiv i en på olika sätt uppbruten och icke-linjär levnadsberättelse (jfr Drakos 2007:25). I Patrick B. Mullens studie om äldre människors berättande skildrar han en viktig aspekt av det levnadshistoriska berättandet som en *life review* (1992:16f), alltså att berättandet inte bara återger det levda livet utan också samtidigt utvärderar det. Denna dimension menar jag är viktig för att förstå hur berättaren här använder sig av förebildliga personer för att skildra sina egna vägval.

Jag har valt att återge den intervju med Bo Anders Persson som står i centrum för denna text ordagrant. Därigenom hoppas jag kunna ge en bild av hur vi, så att säga, fortlöpande tänker medan vi pratar, väljer ord, stannar upp och växlar om i en pågående muntlig interaktion. I de detaljerna kan vi se hur den berättande väljer att fylla på med kontexter, tydliggör en koppling till det föregående samtalet och så vidare. Folkloristen Barbro Klein menade att det muntliga berättandet uppvisar en samvariation mellan form och innehåll (Klein 1990:45-46); *sättet* vi uttrycker någonting på ger nycklar till förståelsen av detta någonting, liksom *innehållet* i det vi uttrycker sätter ramar för de sätt vi kan uttrycka det på. Transkriptionerna i den här texten rör sig på en detaljnivå strax ovanför tidningsjournalistikens, men tillräckligt för att ge läsaren en uppfattning om hur saker har sagts och ge möjligheter att se hur berättaren, som Klein uttrycker det, jonglerar, sorterar och tolkar det som berättas (ibid:46). Flera av intervjuutdragen är ganska långa, och det är för att ge utrymme för hela de berättande avsnitt där den intervjuade gestaltar möten med förebilder. I en text om hemmafruars skriftliga levnadsberättelser beskriver Lena Marander-Eklund hur mikroberättelserna, de avslutade ofta anekdotiska berättelser som är insprängda i den större levnadsberättelsen, utgör ett slags ”förtätade formuleringar”, som liksom anger de viktiga poängerna i den större berättelsen (Marander-Eklund 2011:148). Även om skildringarna av förebilderna i Bo Anders berättande måhända inte är avslutade

mikroberättelser så tycks de inta en liknande funktion i att de också uttrycker de centrala vändpunkter och nyckelhändelser som mötena med förebilderna, och inte minst deras idéer, utgör.

Att musiker och andra konstnärliga personer får berätta om sina förebilder är närmast en genrekonvention i biografier. Konventionen både bygger på och reproducerar ett sätt att skildra traditionsprocesser: vem har lyssnat, sett och tagit intryck av vem, och kan vi kanske se eller höra detta komma till uttryck? Det är en på sätt och vis självklar ingång, och samtidigt väcker den många frågor: vad vet vi egentligen själva om vad som format oss, och vilka konsekvenser får en biografisk genre där utpekande av viktiga gestalter är central för sådant som kanonbildning?

November i Klarälvsdalen

I november 2016 åker jag och en kollega på intervjuresa till Värmland. I Stockholm är det fullt snökaos men redan i Eskilstuna är det nästan barmark. Från Karlstad hyr vi bil och reser först till Silencestudion i Koppom, i västra Värmland, och intervjuar skivbolaget Silences grundare Eva Wilke och Anders Lind. På kvällen är det amerikansk valvaka och tillsammans sitter vi och ser hur USA röstar fram högerpopulisten Donald Trump. Dagen därpå gör vi först en intervju och kör sedan genom skogarna, över åsarna, till Likenäs i Klarälvsdalen. I ett vitt hus nära väg 62 möter oss Bo Anders Persson och hans sambo Anita. I skymningen ser man knappt fälten kring huset, men där odlas svartkål, grönkål och olika sorters pumpor. Inne i huset tar pumporna mycket plats i rader av hyllor, men så är det också ett nästan självförsörjande hushåll. Efter att vi gjort i ordning vår inspelningsutrustning så inleds intervjun.

Svenskt visarkiv har tusentals egna inspelningar som innehåller intervjuer, ofta som ett inslag i traditionsinspelningar med utövare inom folkmusik och visa där fokus är på själva musiken och dess kontext (Boström 2016, Ramsten 2022). Därutöver har arkivet hundratals inspelade renodlade intervjuer med personer som på olika sätt varit verksamma inom olika musikgenrer, från jazz till

folkmusik och schlager, och ytterligare en stor mängd intervjuer som är kopior av intervjuer från massmedier. De renodlade intervjuerna är av två huvudtyper, å ena sidan de dokumentationsintervjuer som är en del av arkivets löpande verksamhet med dokumentation av musiklivet inom arkivets huvudområden, å andra sidan de projektintervjuer som genereras genom arkivets särskilda forsknings- och dokumentationsprojekt. Man kan beskriva intervjun i Likenäs som ett mellanting mellan de två huvudtyperna – å ena sidan inom ramen för dokumentationsverksamheten vid arkivet, å andra sidan en del av ett särskilt projekt med sikte på att intervjua en del av de personer som var verksamma inom den alternativa musikälsningen under 1960- och 70-talen.¹

Bo Anders Persson föddes på Södermalm i Stockholm 1937, och växte upp i ett egna hemshus i Tallkrogen i södra Stockholm. Pappan var baptistpastor som senare kom att köpa och sälja böcker, och mamman var småskollärare. Barndomens pianolärarinna, fru Gut, gjorde starkt intryck, kanske allra mest för att det var den första person som gav honom tid och uppmärksamhet på ett sätt som föräldrarna aldrig riktigt kunnat göra. Hon prövade olika varianter, om det ena inte funkade så testade hon något annat, och hon lärde honom till och med spela med hjälp av Béla Bartóks ”Mikrokosmos” och ”lite elementär musikteori”, som han uttrycker det. Som så många andra musikintresserade i sin generation spelade Bo Anders jazz i ett dixieband, men det var inte riktigt det som han kom att fastna för. På läroverket gick det inte så bra med det sociala, men han hade lärt sig tillräckligt mycket piano för att få spela med bandet. Plötsligt fick han lite anseende, på ett sätt som han aldrig hade haft tidigare. I bandet var det en kille som hade väldigt lätt för sig att lära sig spela, och när till och med en person med sådan talang avfärdade musiker som ett yrke, då gjorde Bo Anders det också. Istället blev det tekniskt gymnasium, för att läsa till gymnasieingenjör i maskinteknik. Efter påbörjade ingenjörstudier på Kungl Tekniska Högskolan hoppade Bo Anders av för att

1 Projektet utmynnade i forskningsprojektet *Kreativa förflyttningar* som bedrevs vid Svenskt visarkiv åren 2017-2020, och som presenteras i antologin med samma namn (2022).

ändå försöka sig på musiken. Först blev det Harmonilära och en pianopedagogisk examen vid Stockholms Borgarskola, därefter en kurs i Kontrapunkt som han hade förstått behövdes om man skulle hålla på och komponera musik. Lärare var tonsättaren Jan Bark, som mer kom att bli ett slags samtalspartner kring frågor om hur man kan strukturera musik, i en mycket bredare bemärkelse än att sätta noter på ett papper. Som han minns det mynnade samtalen en gång ut i att han sa till Bark: ”Men då skulle man lika gärna kunna stå på en stol och släppa ner klickar på ett papper?” Bark svarade: ”Ja men gör det då!” Jan Bark har i berättelsen en förlösande inverkan på Bo Anders kreativitet, och bär med sig en bredare estetisk syn än vad den då oerfarne Bo Anders har. Vi befinner oss fortfarande vid skarven mellan 1950- och 60-tal, och det breda estetiska generationsuppror som kännetecknar det senare 60-talet är ännu rätt långt borta. Bark sätter igång någonting, en konstnärlig process, men han har inte den utopiska karaktär som vi kommer att se hos några andra personer i berättelsen.

jag ska inte påstå att vi var kompisar men det var nånting som kommunicerade, jag fick mycket uppmärksamhet från hans sida också. Uppmuntran. Han tyckte just det här att man får en idé, ”men gör så då”. [skrattar] Det kan låta väldigt enkelt men det handlar ju precis, när det kommer i rätt kontext så är faktiskt ett sånt yttrande en smula omtumlande faktiskt.

Terry Riley och det utopiska musicerandet

Efter åren på borgarskolan och olika experimentella verk med tapeloopar så kommer Bo Anders in på Kungliga Musikhögskolan för att studera komposition för Ingvar Lidholm. Det är under de här åren, någon gång 1967, minns han, som den amerikanske tonsättaren Terry Riley kommer till Stockholm. De två är nästan jämngamla, det är bara ett år mellan dem, och Riley har redan vid mitten av sextioalet blivit ett viktigt namn inom minimalistisk konstmusik. Han har dels varit knuten till San Fransisco Tape Music Center och jobbat med tapeloopar, ungefär på det sätt som Bo Anders gjort, och dels har han komponerat stycken som *In C*, som är uppbyggd

av ett antal musikaliska byggklossar, alla i tonarten C, på ungefär en tacts storlek, som spelas och upprepas. Det är för ett uppförande av *In C* som Riley är i Stockholm. I Rileys musik hör Bo Anders någonting nytt. I en artikel skriven med bandkamraten Thomas Tidholm diskuterar de hur den här musiken är en väg till ett annat sätt att vara mot varandra. ”Alla existerar här i intensivt beroende av varandra, under gemensamt ansvar, men det intressanta, det oerhört betydelsefulla, är insikten om att det inte existerar någon som helst motsättning mellan vårdandet om den egna insatsen/upplevelsen och ansvaret för de andra. Detta kunde vara början till ett nytt samhälle” (Persson & Tidholm 1968). Det sätt att göra musik tillsammans på som Bo Anders ser i Rileys musik, fungerar som en metonym för det utopiska samhället: ett där vi samtidigt jobbar för oss själva och vår del i sammanhanget, och för varandra, och där dessa två aspekter är oupplösligt förenade. Bo Anders introduceras till Riley av Jan Bark på redaktionen till Orkesterjournalen, där de båda satt och drev med uppdraget att betygsätta popskivor och på så vis avgöra om de dög för att recenseras i den ansedda tidningen. Men det är inte så mycket personen Riley som Bo Anders minns, utan mer det intryck hans musikaliska tänkande gör: det handlar om musik som går att framföra med väldigt olika grad av tekniskt kunnande. Musik som passar lika bra för en professionell orkester som för den kommunala musikskola i Strömsund där han senare kom att jobba en period. Det var inte alla elever som tyckte om det, men de fick en ny upplevelse i alla fall, summerar han. I sin musikaliska struktur kom Rileys verk också att påverka den musik som de egna banden Pärson Sound och International Harvester gjorde.

Anders Björnsson och odlingen

Det var under en turné, sommaren 1969, som Persson och bandet International Harvester kom till Klarälvsdalen. De skulle spela i Sysslebäck under en turné arrangerad av Rikskonserter, och hade i ett radioprogram av journalisten Erik Goland hört talas om en ”gubbe” som bodde i närheten och som hade bra idéer. Bo Anders och några i bandet bestämde sig för att åka iväg för att prata med honom. Så här beskriver han detta första möte:

Så att det var Solveig Bark,² hon ordnade en sån resa då, där vi bland annat kom hit upp till Syssebäck här uppe. Och då just när vi var där så fick vi en dag ledigt och då hade vi sett ut att han bodde här nere i närheten, inte så långt, det var bara två mil bort. Och så hade vi en dag ledigt också, det var rena - olyckliga eller lyckliga beroende på hur man ser det - omständigheten där så att vi ringde upp med lite darrande knän sådär och undrade om vi möjligen – det var på vårvintern det här så jag tänkte att han kanske inte kan vara ute och hacka nu och hålla på, utan jag undrade om vi möjligen kunde komma då och kanske höra några synpunkter på det här hur man bär sig åt om man vill odla lite sådär och jorå det var inga problem, sådär, utan vi kunde komma.

Så vi åkte dit och vi delade på den här, det var några som skulle till nån slags sån här övertagen Konsumbutik på andra sidan dalgången här så, och det var några stycken som hängde på mig. Och Mera [Thomas Mera Gartz, trummis] och Torbjörn [Abelli, basist] bland annat och så nån mer tror jag. Och vi åkte till, gubben bodde här tre kilometer norrut härifrån. Och vi satt och snackade och han hade ju ett jädra flyt alltså på sitt tal, och han var ju filosofiskt intressant, han hade plockat upp influenser från olika håll, han var definitivt vänster också så att han kunde sätta in odlingen i ett lite större sammanhang såhär. Och sen hade han en princip att djuren behövde man inte, människan skulle stå på egna ben, han kom på ett sätt att odla där man klarade sig utan djuren, så det är rätt så intressant sådär så att vi, till slut efter man hade suttit där så undrade jag –det var efter en fyra timmar sådär när han hade börjat mattas lite [alla fnissar] så undrade jag om man nu vill sätta igång, om man nu får tag på en bit mark och vill sätta igång, hur gör man bara för att börja liksom. Och då sa han, ”ja det är inga problem, jag har en bit här uppe, när ni kommer hit nån gång i vår så ska jag visa”. Sådär sa han, han var en väldigt generös natur sådär och han såg förstås också möjligheten i att, han hade ett koncept han ville sprida. Så att vi gick här och hackade, jag gick här och hackade med honom i två år i alla fall, fast vi hade ju spelningar då också emellanåt men två somrar var vi här i alla fall och umgicks med honom och spelade in honom på band också.

2 Solveig Bark (född 1937) arbetade för Rikskonserterna från 1969.

Bo Anders kommer tillbaka till Björnsson flera gånger, ett mönster som hörs också i andra intervjuer med honom (se t ex Wolay 2016). Björnsson har talets gåva, ”ett jädra flyt alltså”, och tycks prata i timtal. Men det finns också ett innehåll där, han är ”filosofiskt intressant” och har hämtat influenser från olika håll. Kärnan i budskapet handlar om att sluta utnyttja djuren – att människan ska klara sig utan dem. Med ”gubbens” hjälp kan de komma tillbaka och börja praktisera det de talat om, genom att gå där och hacka med gubben. Tillsammans hackar de i åkrarna och lär sig ett sätt att odla, sida vid sida med förebilden.

Björnsson blir i Bo Anders berättelse en avgörande händelse, en vändning i livet. Det är en vändning med så omfattande konsekvenser att han faktiskt formulerar det som att ”det var rena *olyckliga eller lyckliga* [förf. kurs.] - beroende på hur man ser det - omständigheten” som avgjorde att de kontaktade och gav sig av för att prata med ”gubben”. I Bo Anders berättelse är det genom det mötet som han växlar spår, från musikern och potentielle tonsättaren i huvudstaden till odlaren och sedermera musiklearen på landsbygden. Han beskriver hur han också spelade in Björnsson, men att det var svårt att fånga det han sa på band för att han använde sig så mycket av det omgivande landskapet när han talade. Björnssons roll blir också tydlig mot slutet av intervjun, där Bo Anders på olika sätt summerar och utvärderar det levda livet på ungefär det sätt som Patrick Mullen diskuterar i termer av ”life review”. Här har det egna odlandet, som även om det inte är helt självförsörjande ändå tar tillvara principen om att inte utnyttja djur och där han och sambon Anita lyckas odla det mesta för sin överlevnad. Odlandet, tillsammans med Anita, får honom att må bra, säger han. Det där samtalet med Björnsson för över femtio år sedan blir underförstått det som ledde fram till där han är idag, och som gör att han också mår bra.

Georg Borgström och civilisationskritiken

Georg Borgström var under 1950- och 60-talen en viktig röst i en gryende svensk debatt om ekonomiska orättvisor och

miljöexploatering. Av vissa betraktad som alarmist, av andra som en miljödebattör före sin tid, väckte Borgström frågor om hur vårt klot skulle kunna försörja en raskt ökande befolkning och efterlyste planer för en rättvis internationell fördelning av protein. Liksom med Anders Björnsson så var det via radion som Bo Anders kom i kontakt med Borgströms idéer, han hade hört ett föredrag med honom.

Men det lustiga är att hur det än är så plockar man upp grejer va, på nåt sätt som jag var inne på...ja alltså det första som gjorde att jag kom in på det spåret det var det här med världssvälten då, som dök upp med försörjningen över huvud taget, det var ju min ingång från början – hur man ska klara sig med mindre resurser. Och alltså sedan hörde jag Georg Borgström, det var ju så stycket *Proteinimperialism* kom till, jag hörde ett föredrag av Georg Borgström på radion där han skildrade väldigt utförligt – alltså de böckerna är ju fortfarande läsvärda, de har ju, vänstern har ju fortfarande problem med de där frågorna, faktiskt. De har ju inte tagit till sig det där, det är det där med att världen ska ligga öppen för människan, människan, människan. Men han satte ju in människan, han hade ju också frikyrklig bakgrund vad jag vet, Georg Borgström, med nån slags, , i alla fall religiös bakgrund, men han var ju, han såg ju väldigt tydligt det här att resurserna var överutnyttjade – redan då alltså. Och han gjorde ju...han överförde ju det här till hur stor yta Holland skulle behöva för att försörja sig till exempel, vad det motsvarar i havsyta såhär, han sökte efter olika påtagliga konkreta begrepp. Och jag saknade just den där konkretionen alltså. Och det var därför det var så skönt att sätta igång och hacka lite i nån hörna liksom såhär.

Stycket *Proteinimperialism* som omnämns var en komposition med loopade band som Bo Anders gjorde under sin tid som student vid Musikhögskolan i Stockholm. Stycket är ungefär en halvtimme långt och består av ordet ”proteinimperialism” uppläst av Georg Borgström själv, och där ljudet successivt muterar och förvandlas mer och mer för att åter bli mer och mer tydligt mot slutet. I det här intervjuutdraget blir Borgström ytterligare ett exempel på någon

som kritiserar människans överutnyttjande av ändliga resurser, med en särskild förmåga att konkretisera detta (och det är lätt att associera till motsvarande aktuella konkretiseringar i vår samtid som "overshoot day" eller "ekologiskt fotavtryck"). Men särskilt intressant är hur Borgström flätas ihop med Bo Anders eget liv genom formuleringen om att också han kom från ett frikyrkligt eller religiöst hem. Här tycks det som om han menar att Borgströms förmåga att se något annat, bortom "människan, människan, människan", går att förstå genom hans religiösa bakgrund. Kanske ger det religiösa enligt det här synsättet en förmåga att lyfta blicken och sätta in människan i ett sammanhang av andra arter, i en gemensam global värld. Och en förmåga att väcka frågor och kritisera rådande ordningar på ett sätt som kan vara samtidigt alarmistiskt och *utopiskt*: som en outtalad baksida av Borgströms oro och varningar om vart vi är på väg finns ju en föreställning om en bättre värld, där människor lever i omtanke om andra människor och omvärlden.

Sökandet, försökandet och visdomen

Ett återkommande tema i Bo Anders berättande som jag inte nämnt tidigare är beskrivningar av otillräcklighet. Det finns i berättelsen om pianospelandet, som hindras av ett närmast "motoriskt" problem som han jobbar med under uppväxten. Det finns, kanske inte så förvånande, i en beskrivning av ett kort möte med gitarristen Jimi Hendrix, där han liksom "backar ut" ur rummet av vördnad för den redan i sin samtid erkände musikern. Och det finns i beskrivningen av hur de i sitt spelande med Träd, gräs och stenar försökte införliva Terry Rileys minimalistiska stil men aldrig "nådde ända fram", som han uttrycker det. Men jag tolkar inte det här temat som skildringar av misslyckande. Å ena sidan förstår jag det som gestaltningar av en livshållning där själva *försökandet*, om och om igen, egentligen är viktigare än att lyckas. Å andra sidan så gestaltas en vördnad för *kunnande* och ibland *visdom*.

Bo Anders växte upp i ett religiöst hem, men det var tydligt att som baptist så skulle man följa sin övertygelse, hitta sin egen tro. I

det följande avsnittet kan vi följa ett resonemang som börjar i moderns syn på religion och slutar i en summering av vad som lockar i religion.

Nej, alltså min mor hon hade, jag har väldigt mycket jag kan säga om henne, men hon var väldigt klar på den punkten att, hon förklarade för mig att baptist det blir man på grund av sin egen övertygelse, det måste komma inifrån mig själv, det är ingenting man, för att, det var ju då när klasskompisarna skulle konfirmera sig sådär och, hon sa det, ja hon tvingade mig för all del att gå en kurs i bibelkunskap på Ebenezerförsamlingen på Söder där, med adress mitt emot Maria kyrka där nästan på Hornsgatspuckeln ligger den. Så att jag traggade med nån baptistpastor lite, fast jag var ju väldigt oengagerad. Men, de tvingade mig till det i alla fall, men sen var det, sen fick det vara. Och det kan jag säga till deras förtjänst, att de försökte inte tvinga på mig det. Men det har ändå varit svårt att backa ur, alltså det finns en, det finns en skönhet det här i att ha nånting sånt där som man, det är ju det som folk torskar på med religion alltså, och det värsta är att somliga inte vaknar fastän de skjuter huvet av folk i trons namn, för så fattar de ingenting. Jag menar, de som gör det tror att de har nån slags rättighet. Jag kan förstå det ur den synpunkten att se hur kraftfullt det där är. (intervju Bo Anders Persson 2016-11-09)

Bo Anders blev alltså inte själv religiös, men förstår skönheten i att ”ha någonting”, och att det är den som folk ”torskar på” eller låter sig förledas av med religion. Det här blir den moraliska slutsatsen i ett resonemang som inleds med en fråga från min kollega om föräldrarna någonsin försökte tvinga på honom religion. Därefter påbörjas en förlängning av resonemanget som inleds med att Bo Anders uppmanar oss att verkligen spela in och markerar att det som nu kommer att sägas är viktigt. Så följer en redogörelse för ett samtal i en rivningskåk i Stockholm i slutet av 60-talet, som mynnar ut i en beskrivning av hur antikens grekiska poeter upplevde att det skrivna ordet tappar ”laddning” i relation till det talade. Härifrån kan Bo Anders leda tillbaka till ett ämne som han tidigare berört, hur någonting går förlorat när musik omvandlas till noter

(och som rimmar väl med den improvisatoriska utgångspunkten i den musik han själv gjort). Hela resonemanget, från betoningen av egen övertygelse i hemmet till synen på musik som ett laddat nu, kan förstås med Katherine Youngs diskussion kring *seriellt berättande*, där efterföljande berättelser använder och utvecklar vissa teman i föregående berättelser (Young 1987: 80–88). Intelligande berättelser, menar Young, är ”ömsesidigt konstituerande” eftersom föregående berättelser tillhandahåller kontexter för efterföljande berättelser och efterföljande berättelser kontextualiserar föregående (Young 1987: 85). Begreppet pekar på hur intelligande berättelser kommenterar, kontextualiserar och förtydligar varandra. Reflektionerna kring religion i det citerade utdraget förtydligar det andliga som en förståelseram för den påföljande diskussionen kring musikens laddning, medan den i sin tur förklarar hur också hållningen till religion är en del av synen på musik och musikens roll.

Men inramningen kring hur han förhållit sig till religion och den antika grekiska förståelsen av religion pekar också ut en mer grundläggande tolkningsram, nämligen en utopisk och om inte religiös i en mer avgränsad bemärkelse så i alla fall andlig. Den roll som förebilderna, på olika sätt framställda som visionärer och visa, spelar i den större levnadshistoriska ramen är av både ett slags milstolpar i livet och som andliga vägvisare. De får stå för nya sätt att förhålla sig som andra kan ta efter, inte olik profeter eller andliga mästare, oavsett om det handlar om nya sätt att göra musik som ska kunna bygga ett nytt samhälle eller om det handlar om nya sätt att odla för att hitta ett annat sätt för människor att förhålla sig till sin omvärld. Kanske är detta ett avtryck som uppväxten i det religiösa hemmet ändå har gjort: tilltron till lärda auktoriteter som stakar ut nya sätt att förhålla oss och förkroppsligar olika alternativa etos vid sidan av det moderna samhällets sociala former och dess rovdrift på natur och miljö.

Berättaren använder alltså dessa förebilder som byggstenar i ett levnadshistoriskt berättande i dialog med intervjuarna. I vissa fall förs de på tal av intervjuaren, i andra fall är det berättaren som själv

kommer fram till förebilderna. Men förebilderna är inte bara vägvisare, de fungerar också som förklaringar till hur det har blivit som det blivit. Man hade kunnat tänka sig andra funktioner, till exempel som speglingar av sidor i berättarens egen personlighet, som handlingskraftiga hjältar eller som slagfärdiga citatvänliga sanningssägare. Men i alla fall i den här intervjun, på långt tidsligt avstånd från de speglade skedena, har de antagit de här andliga dimensionerna.

Epilog

Detta leder osökt vidare till frågan om var Bo Anders Persson själv befinner sig bland alla dessa förebilder. Första gången jag hörde personer tala om honom lite mer utförligt, under ett helt annat forskningsprojekt i en annan del av världen, så minns jag att de pratade om honom som både en förebild och en udda, excentrisk person, både musikaliskt och som människa (Hyltén-Cavallius 2014: 139ff). Och under åren som gått sedan dess har jag stundtals hört flera sådana vördnadsfulla beskrivningar, liknande de som Bo Anders ger av sina förebilder. Så har han då själv blivit en sådan här andlig vägvisare också för sina efterföljare? Är han också en ”förebild” och visionär? Kanske, och i så fall kan det säga oss något om hur en livshållning eller etos kan regenereras över tid. En där generationer speglar sig och hittar förebilder och motbilder i sina föregångare, för att i sin tur bli detsamma för sina efterföljare. Här kan man tala om ett traderande av ”förebildlighet” – normer för hur en förebild ska både upplevas och gestaltas. En plats där det traderandet sker är just i berättandet. Det är där man kan formulera hur omtumlande mötet med en människa och dennas idéer kan vara, hur ens liv avgörs rentutav, men också hur man börjar omsätta olika idéer i eget handlande. Berättande kan ha en strukturerande funktion för erfarenheter, och utgöra ett sätt att ordna och spegla det levda livet för både en själv och andra. Förebilderna blir i berättandet också verktyg i förklarandet av egna livsval. Tillsammans utgör de en serie inriktningar eller perspektivförflyttningar som den berättande har genomgått, där sammanhållande teman är utopismen – föreställandet av en bättre värld – och försökandet, snarare än

perfektionen, som etos. Det är i berättandet som förebilden blir begriplig både som utgångspunkt för egna vägval och som en förkroppsligad livshållning. I berättandet skapas manuskript för både förebilder och hur vi kan förhålla oss till dem. På så vis blir också det levnadshistoriska berättandet länken mellan ideal och praxis, en plats där vi summerar och utvärderar hur andra människor har påverkat oss och ändrat våra riktningar i livet.

Käll- och litteraturförteckning

Intervju Bo Anders Persson 2016-11-09. SVAA20161109BP001-002.

Intervjuare Sverker Hyltén-Cavallius och Roger Bergner, Svenskt visarkiv.

Wolay, Elena 2016. *P2 Dokumentär: Bo Anders Persson – progglend, minimalist och odlare*. Radiodokumentär ursprungligen sänd i Sveriges radio P2, 2016-05-26.

Litteratur

Arvidsson, Alf 1998. *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

Bauman, Richard 1975. "Verbal Art as Performance." *American Anthropologist* 77(2):290–311.

Boström, Mathias 2016. *Det stora inspelningsprojektet*.

Samarbetsnämnden för svensk folkmusik och inspelningsverksamheten under 1960-talet. Stockholm: Svenskt visarkiv.

Drakos, Georg 2005. *Berättelsen i sjukdomens värld. Att leva med hiv/aids som anhörig i Sverige och Grekland*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Hyltén-Cavallius, Sverker 2014. *Retrologier. Musik, nätverk och tidrum*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Hyltén-Cavallius, Sverker 2020. "What the Heck Happened to the Accordion Player?" Music, Movement, and Modernity in Two Oral Narratives. *Western Folklore*, 79(4):349–376. <https://www.jstor.org/stable/27032548>, senast besökt 2023-05-31.

Hyltén-Cavallius, Sverker red. 2022. *Kreativa förflyttningar. Musikaliska flöden i 1960- och 1970-talens Sverige*. Möklinta: Gidlunds.

Klein, Barbro 1990. Transkribering är en analytisk akt. *Rig* 73(2):241–65.

Klein, Barbro 2021. *I tosaforornas värld. Gustav berättar*. Stockholm: Carlssons.

Marander-Eklund, Lena 2011. Livet som hemmafru. I: *Biografiska betydelse. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Marander-Eklund, Lena & Ann-Catrin Östman (red.). Hedemora: Gidlunds, s.133–156.

Mullen, Patrick B. 1992. *Listening to old voices: folklore, life stories, and the elderly*. Urbana: Univ. of Illinois Press.

- Persson, Bo Anders & Thomas Tidholm 1968. Om Terry Riley och vi andra. *Ta'*, 6, s.15–17.
- Ramsten, Märta 2022. *Framför mikrofonen och bakom: en personlig återblick på Svenskt visarkivs verksamhet med inspelningar av folkliga musiktraditioner*. Möklinta: Gidlunds.
- Sarup, Madan 1996. *Identity, Culture and the Postmodern World*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Stahl, Sandra Dolby 1988. *Literary folkloristics and the personal narrative*. Bloomington: Indiana University Press.
- Young, Katharine Galloway 1987. *Taleworlds and Storyrealms. The Phenomenology of Narrative*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.

Kerstin Gunnemark och Susanne Rothlind

Autoetnografi för två pennor Återblickar på 1960-talets ungdomstid

Vi, Kerstin och Susanne, sitter på tåget från Göteborg. Det är vintern år 2023. Vi ska fältarbete i minnenas fotspår och diskuterar om Örebro, dit vi är på väg, någonsin varit vår hemstad. Vi är båda födda år 1953, i familjer som var både inflyttare till och sedermera utflyttare från staden. Kerstin menar att Örebro verkligen var *min hemstad* under 1960-talet. Susanne är mer tveksam. Vi minns staden som greppbar och cykelvänlig. Det hade varit lätt att på egen hand successivt utöka våra aktivitetsfält, från gatorna närmast hemmet till ridhus, scoutkårer och friluftsbadet Gustavsvik, dit "alla" unga tog sig. Susanne kände till delar av Kerstins hemtrakter på Öster; bara några kvarter från Stortorget. Däremot hade Kerstin knappt varit i Susannes bostadskvarter väster om järnvägen. Grundskolornas upptagningsområden var tydligt avgränsade. Kerstin var en av tusen elever i Engelbrektsskolan, medan Susanne gick mellan- och högstadiet i Holmens skola. Örebro med drygt 90 000 invånare var en av Sveriges största städer och fortsatte under 1960-talet att expandera, varför det inte är så förvånande att vi aldrig möttes då (ortshistoria.se).

Nu vill vi, inspirerade av den autoetnografiska metodologin skriva en gemensam artikel (Liliequist & Silow Kallenberg 2022, Palmgren 2011). Vilka minnesbilder kommer att väckas till liv hos oss när vi

återbesöker platser där vi ofta vistades då vi var mellan sju och sexton år? Vi vill sätta ord på våra *individuella* minnesbilder. Berätta om personer vi kommer ihåg och förklara sammanhangen för varandra. Vår metod har två parallella spår. Dels möjliggör iakttagelser på plats att fler minnen blir påkomna, dels underlättar *distansen*, tidsmässig som fysisk, att vi kan återupptäcka vår dåtid, utifrån ett forskningsperspektiv. Vi har sällan eller aldrig gått på våra barnoms gator sedan början av 1970-talet. Ingen av oss känner sig längre *hemma* i Örebro. Vi är etnologer på fältarbete. Men i våra ryggsäckar finns erfarenheter om hur det var i denna miljö när vi var barn och tonåringar. Vi har varken för avsikt att frånsäga oss våra subjektiva erfarenheter, sudda ut skillnader mellan oss eller visavi de kvinnor som Susanne intervjuat om uppväxtåren i Örebro (Rothlind 2021). Syftet med denna artikel är att genom autoetnografiskt berättande och med ett reflexivt förhållningssätt diskutera och utforska våra minnesbilder av att vara flickor på 1960-talet i en större svensk stad. Avsikten är å ena sidan att belysa minnen utifrån flickperspektivet; å andra sidan att som seniora kvinnor analytiskt blicka tillbaka.

Vi väljer att fältarbete i slutet av januari i samband med Hindersmässan. Den är en folklig tradition samt mötesplats för järn- och bergshantering sedan medeltiden. För örebroare är mässan främst synlig i form av alla marknadsstånd. Kerstin förknippar barndomens besök med den goda kolan Tjong. Susanne köpte då skämtsockerbitar med dolda skära grisar som flöt upp i intet ont anande släktingars kaffekoppar. När vi går runt bland stånden verkade varken kolan eller sockerbitarna vara till salu, men känslan av att det händer något särskilt är påtaglig. Vi ser många barn och vuxna och skolorna har studiedag. Människor flanerar runt och fyndar bland hantverk, lädervaror, mat, godis, med mera. Vädret gör sitt till, med strålände sol, vindstilla och några få minusgrader.

Inför vår promenad i minnenas fotspår har vi, var och en för sig, listat ett antal *hållplatser* (Gunnemark 2011). Adresserna ingick i våra respektive aktivitetsfält under 1960-talet. Av tidsskäl avgränsar vi promenaden till 1,5 mil. Vi rör oss till fots i långsam takt och ger

oss tid att betrakta husfasader, gatuhörn, entréer och gårdsmiljöer. Maryam Adjams avhandlingsarbete har inspirerat oss till denna typ av efterforskning i vårt eget förflutna (Adjam 2017). Vi fotograferar hur det ser ut nu, då bilderna skulle kunna bli hjälpmedel när vi senare skriver ned minnen och reflexioner. Våra *hållplatser* vittnar i oregelbunden ordning om alltifrån första åren i grundskolan tills vi började gymnasiet hösten 1969. Den här artikeln är varken kronologiskt eller geografiskt strukturerad utan har tematiska utgångspunkter relaterade till vår empiri, som innefattar personliga minnen och iakttagelser, Susannes intervjuer från år 2020 med jämnåriga kvinnor, staden Örebro och 1960-talets tidsanda.

Hemma hos oss och andra barn

Kerstin: Jag och en flicka i kvarteret gick i samma lekskolegrupp på förmiddagarna. Hennes föräldrar var yngre än mina och jag tyckte att de var modernare. Troligen berodde det på att hemma hos Eva såg jag på TV för första gången i mitt liv. Våren 1960 blev det inte längre aktuellt för mig att tränga in mig framför TV-apparaten hos den trångbodda familjen. Min pappa hade köpt TV för att jag skulle titta hemma. Vår lägenhet var troligtvis dubbelt så stor som deras, fast vi bara var tre som bodde där. Men det fäste jag då inte någon vikt vid. Däremot minns jag att det var lite trist att titta ensam på barntablån, jag saknade ju syskon. När jag senare började skolan och var hemma och lekte hos klasskamrater i andra kvarter befästes bilden av varierande bostadsytor och standard. Det föreföll för mig som barn, vara helt naturligt.

Susanne: I januari år 1962, kom jag till Örebro och började vårterminen i andra klass på Tegnérskolan. Mina nya vänner Henrietta och Elisabeth bodde nära skolan. Henrietta hade eget krypin på en garderobshylla i sina äldre tvillingbröders rum. Elisabeth sov i vardagsrummet, där ett sängskåp fälldes ut, medan hennes föräldrar sov i kökssoffan. Bredvid en liten lekpark bodde jag i sex rum och kök. Jag delade barnkammaren med min yngste bror. Min tio år äldre syster kamperade i jungfrukammaren. Men hon

skulle söka in till Konstfack och gick kurser på annan ort, så jag minns henne bara vagt från Örebro. Mamma framträder desto tydligare. Hon hade lyft oss alla från Linköping, 15 mil bort, där pappa, som varit vd på en industri, dött år 1960. Vi skulle börja ett nytt och annorlunda liv i Örebro, utan chaufför, barnflicka och hembiträde. Att de var borta kändes redan invariant. Men efter julen flyttades några möbler till det nya "landet" och andra fick inte följa med alls. Så även om rummen i Örebro fick heta som i den stora våningen vi hade lämnat, var det sig inte likt. Nu sov mamma i salongen och min äldste bror i biblioteket. Matsal och vardagsrum låg i fil och där fanns, precis som i Linköping, inga sängplatser. Vi barn var 18, 15, 8 och 6 år gamla. Mamma skulle fylla 48. Hon kände *en* person i Örebro, mormor, som ordnat att vi fick hyra lägenheten genom en väninna som var fastighetsägare. Den låg i kvarter som mormor aldrig hade bott i, med flerfamiljshus byggda på 1940–50-talet. Vårt hus smälte in bland de andra, grårappat, utan hiss. Att det fanns en rymlig 6-rummare på översta plan var avvikande och gick inte att se utifrån. Mormor bodde själv i en vit 2-familjvilla vid Sveaparken, med egen terrass och en gemensam – av någon annan vårdad – trädgård. Ibland tog vi bussen dit och åt söndagsmiddag i mormors matsal.

Oavsett hur bebyggelsen såg ut erfor vi, Kerstin och Susanne att andra barn bodde på annat vis än vi själva gjorde. Stadsdelarna var socialt blandade med såväl välbeställda hushåll som de med knappa resurser. Några av Kerstins klasskamraters familjer hyrde bostäder i fallfärdiga hus med fotogenkaminer och torrpass på bakgårdarna.

Kerstin: Jag har tydliga minnen av husmödrar när de plockade bort och satte in innanfönster vår och höst, även i gamla slitna hus som i övrigt hade godtagbar standard. Min mamma påtalade en lättnad över att slippa fönsterbyten i vår bostadsrätt som var byggd i slutet av 1920-talet. Upprustning var dock nödvändig och mina föräldrar tapetserade själva om rummen i lägenheten medan hantverkare moderniserade kök och badrum. I egenkap av nyinflyttade var både pappa och mamma engagerade i att skapa ett trivsamt hem, deras tredje gemensamma, som skulle

fungera för familjen och för representationsmåltider som stats-tjänstemän vid denna tid förväntades bjuda på. Mamma var då välklädd värdinna som lagade maten och konverserade gästerna (jfr Marander-Eklund 2014:124). Min mamma hade gått sex år i folkskolan och sedan börjat som tandsköterskeelev. Via sin vetgriphet och dagliga samtal med allmänbildade tandläkare blev hon alltmer kulturhistoriskt intresserad och kunnig. Ibland kunde hon säga att tandläkarpraktiker var hennes universitet.

Hemmafruvar i kvarteren

Kerstin: I mina barndomskvarter bodde många pensionärer. Jag minns hur äldre män och kvinnor på min stora gård skötte sina odlingslotter och inte var förtjusta i att barn lekte mellan rabatterna. De tyckte vi skulle spela kula på gatutrottoarerna istället, vilket gick bra tills de blev asfalterade. Miljön ansågs vara barnvänlig, även om det fanns ett par gator med relativt tät biltrafik. Från sju års ålder rörde vi oss fritt mellan olika parker på Öster. Jag har inga minnen av att mammor satt på parksoffor och passade barn. Minns bara en tant i Stadsparken som förestod, vad man idag skulle kalla utomhusdagis. Troligtvis var mammorna fullt upptagna av allehanda hushållssysslor. Eller så yrkesarbetade de. Kanske tyckte många att barn skulle klara sig själva, bara de kom hem till måltiderna. De starkaste minnena från parkerna är vintertid när vi åkte skridskor på spolade skridskobanor. Vi hade jättekul! Minns inte att min eller någon av mina tjejkompisars mammor kom och tittade på oss när vi gjorde våra trägna försök till piruetter. Min mamma återupptog sitt yrkesarbete som tandsköterska 1960 på halvtid och flera mödrar jobbade heltid. Hemmafruarna i mina kvarter var enligt vad jag kan förstå, äldre kvinnor, välintegrerade med varandra och i hemmafrurollen. Mamma hade inget gemensamt med dem och saknade som nyinflyttad väninnor i Örebro. Yrkeslivet erbjöd henne inte bara en förtjänst utan också ett socialt sammanhang.

I dessa gamla kvarter var således äldre hushåll i majoritet. Husen hade företrädesvis byggts kring sekelskiftet 1900 fram till 1930-talet, i två till tre våningar med reveterade fasader i beige/gul färgskala (Paulsson 1950:610ff). Det var inte enbart arkitekturen som var annorlunda i nya folkhemsstadsdelar utan även den sociala boendemiljön. Nybyggda bostadsområden dominerades i mitten av 1900-talet av unga barnfamiljer. Hemmafruarna var i samma ålder, hjälptes ofta åt och umgicks på likartade villkor (Gunnemark 1998:83ff). Men även i dessa områden började allt fler mödrar jobba deltid under 1960-talet, när deras barn nått skolåldern (ibid. 110ff). Det rådde arbetskraftsbrist i Sverige och tidigare uppmuntran till att axla hemmafrurollen som en profession, förbyttes snabbt till dess retoriska motsats (Hirdman 2001). I Finland omdefinierades också betydelsen för kvinnor att förbli hemmafruar vid denna tid (Marander-Eklund 2014:64f). Vardagslivet innebar för många av dem i båda länderna att de blev dubbelarbetande, de hade fortfarande huvudansvaret för hushållsbestyren. För en del blev nog inte skillnaden särskilt stor då de även tidigare haft timanställningar, för att dryga ut hushållskassan i arbetarhem (Rothlind 2021:40f). Många fortsatte också att identifiera sig som hemmafruar tills de fick ett yrke med högre status.

Susanne: Jag tror att min mormor inte lagade mat. Hon hade nog aldrig gjort det. Både mamma och mormor var adliga sedan generationer tillbaka. De var vana att bo på herrgårdar eller i våningar stora som mindre insjöar, där tjänstefolk var en naturlig del av vardagen. Mamma hade gått i flickskola, medan mormor haft guvernanter som lärt henne franska och engelska när hon var barn. Min mamma kunde laga mat, även om hon i Linköping alltid hade haft hembiträde och vid stora middagar, kokerska. På 1930-talet hade hon varit aupair i London. Mamma var den enda av sex syskon (tre flickor, tre pojkar), som inte tog någon examen. Hon fick anställning på Vitterhetsakademien i Stockholm, men lämnade den när hon gifte sig med pappa år 1940.

Lena Marander-Eklund diskuterar i boken *Att vara hemma och fru* bakomliggande orsaker till hemmafruidealet. ”När kvinnan gifte

sig förväntades hon sluta sitt förvärvsarbete och koncentrera sig på sin uppgift som mor med ansvar för hushållet.” Tankesättet fick fotfäste inom brittisk över- och medelklass i mitten av 1800-talet och även i amerikansk kontext omtalas ”*the lady*, kvinnan med fulländade manér som var befriad från arbete.” (2014:61) En del kvinnor i samhällets övre skikt kom därmed att ägna sig åt oavlönat filantropiskt arbete i en eller annan form. Susannes mormor var en av dem.

Skolan

Kerstin: Hösten 1960, jag hade klarat skolmognadsprovet. Jag som varit så osäker på om jag skulle bli antagen till första klass, inte för att jag trodde att jag misslyckats med att svara på frågorna utan för att sista uppgiften var att rita en gubbe och min hade blivit så ful. Det var ingen som förklarade för mig att det inte hade någon betydelse. Men kanske vågade jag inte berätta för någon om min oro. Min uppfostran gick ut på att jag skulle bli en ”duktig flicka”. Samtidigt hade jag hört mammor tala om en flicka som inte fick börja skolan eftersom hon inte klarat provet. Jag längtade till att börja skolan i den stora pampiga byggnaden i tjugotals-klassicismisk stil som jag såg från mitt flickrumsfönster. Men det blev inte som jag tänkt mig. Skolan var överfull med elever och året därpå flyttades lågstadielklasserna till den mindre Stureskolan, några kvarter längre bort. Det rädde lärarbrist och min fröken skulle egentligen ha gått i pension, men jobbade kvar. Hon tillämpade en gammaldags pedagogik, var lynnig och behandlade barnen olika utifrån socio-ekonomiska hemförhållande. Det förekom exempelvis att hon uppdrog åt elever att gå ärenden åt henne och i gengäld fick man en slant. Barn som tillhörde övre medelklass fick 25 öre, lägre medelklass 10 öre och arbetarbarn 5 öre om de överhuvudtaget blev anförtrödda uppdraget. Flertalet elever drabbades någon gång av hennes repressalier och var man inte själv utsatt, kände man sympati med den stackare som blev det. En gång när vi spelade brännboll på skolgården, lyckades jag som saknar bollsinne, skicka iväg bollen så att den träffade och spräckte hennes glasögon. Jag fick inte klart för mig om hon trodde att jag gjorde det med flit eller om hon uppfattade det som en olyckshändelse.

Aldrig har jag känt någon skam över min miss, så mycket som hon hade förlöjligat mig och mina klasskamrater, när vi inte kunde svara på frågor eller rabbla psalmsverser utantill. Känslan av revansch när lärarinnan blev mållös rättfärdigade min skamlöshet (jfr Marander-Eklund & Metsämäki 2020:10). När jag gick i lågstadiet kände jag inte till begreppen övre/lägre medelklass respektive arbetarklass. Men hennes sätt att med myntens valörer markera skillnad var ett iögonfallande beteende som jag tyckte var orättvist. Lärarinnas hånfulla beteende var inte unikt under 1960-talet, vilket framgår av de berättelser Susanne samlat in och hennes egna erfarenheter. Att slå lågstadielever med linjal förekom också (Rothlind 2021:46ff).

I årskurs 4, återvände Kerstins skolklass till Engelbrektskolan och en ung magister fick ta hand om en tilltufsad grupp elever, vilket han gjorde med bravur. Läxläsningen kändes inte längre som ett tvång. Av allt att döma var han mycket socialt kompetent och såg varje elev utifrån dennes förutsättningar. Susannes studie visar också att det var viktigt för eleverna att bli sedda som de individer de var. En modernare, framåtblickande pedagogik baserad på tillit till elevers förmåga började tillämpas, samtidigt som lärarna bibehöll sin auktoritativa ställning (Rothlind 2021:51ff).

Gemenskap och social navigering

Kerstin: Jag tog ofta initiativ till kontakter med flickor i klassen. Att jag inte bara umgicks med två eller tre, tror jag i efterhand berodde på att jag var enda barnet i min familj. Mitt nätverksbyggande var en garanti för att slippa vara ensam, eller rättare sagt bara umgås med vuxna. Jag var mycket med mina föräldrar, släktingar och deras bekanta, men det var alltid på de vuxnas villkor. Troligtvis tyckte de också att jag var lite lillgammal, fast de inte sa det. Däremot antog flera att jag var bortskämd, bara för att jag inte hade några syskon. Jag fullkomligt hatade denna typ av insinuationer, jag som minsann visste att i min skolklass fanns barn som hade det bättre förspänt än jag.

Med tiden blev mina band till några tjejkompisar mer betydande än andra. Delvis berodde det på att jag tappade kontakten med dem som flyttade till modernare bostadsområden, exempelvis Baronbackarna (Rudberg 1992:60). Mitt umgänge blev mer styrt av gemensamma aktiviteter, kvällsgymnastik, scouter och ridlektioner. Fortfarande är det fråga om olika grupperingar, men när jag tänker tillbaka framstår ett mönster. Från 10-årsåldern umgicks jag företrädesvis med medelklassbarn. Det var definitivt inte något aktivt avståndstagande från arbetarbarnen. Jag gillade flera av dem. Men jag sökte mig till umgänge som erbjöd nya upplevelser och erfarenheter. Vid den här tiden har jag lärt mig på egen hand att socialt och beteendemässigt navigera mellan arbetar- och övre medelklasshem. Hemifrån fick jag ingen vägledning, det talades bara om människors lika värde och att jag skulle vara snäll och empatisk gentemot *alla*. Jag hade också förmånen att vara välkommen överallt. Ett undantag var, när jag gick i första klass och några pojkar uppmanade mig att inte återkomma då jag hälsade på en klasskamrat i ett av de mest förfallna husen. Att de bevakade sitt revir var uppenbart. Kanske skämdes de över att jag såg hur de bodde, vi gick ju i samma skola. I den värld jag växte upp i talades det aldrig om klasskillnader, men jag konfronterades med dessa i min barnoms vardag.

Etnologen Orvar Löfgren skriver om det nya medelklassidealet utifrån stadsdelen där han växte upp i mitten av 1900-talet. ”Om klass talade man inte i Äppelviken, det var ett fult och aggressivt ord, med gammaldags klang. Klassamhället var något man lämnat bakom sig. Socialgrupp 1, 2 och 3 blev sociologernas och handläggarnas etiketter. Inte så att man förnekade skillnader men det uttrycktes på annat sätt.” (Frykman & Löfgren 2022:143). Kerstin känner igen förhållningssättet, medan Susanne växte upp med en mor som såg sin sociala position, inom socialgrupp 1, som medfödd och benämnde den gruppen ”vi”.

Susanne: Jag fick lära mig av min mamma vilka ord «vi» inte använde: gullig och herregud hörde dit. Samt vilka uttal «vi» inte använde, uttala turkos med å-ljud var fel och accessoarer skulle

uttalas med tydligt k-ljud. Namnet Otto skulle uttalas tyskt och Carola betonas på första stavelsen. Annat var obildat. Jag ville inte vara obildad. Jag ville inte heller vara banal. Mamma hade tydliga exempel. De var lätta att lära in och att minnas tyckte jag. Hammock, swimmingpool och Delial solkräm på stranden var banalt. Barbie likaså. Av veckotidningar så var Året Runt, Hemmets Veckotidning och Allers banala, ”vi” läste Idun. Jag lärde mig att ”vi” hade smak. Att jag gick ut i kortkort t-shirtklänning som tonåring med påmålade underfransar à la Twiggy sågs som tillfälliga avvikelser. Jag ansågs fortfarande VETA vad som var god smak och därmed veta när/om jag avvek. Så in kom jag till vårt 6-rums-reservat i min t-shirtklänning eller skinnjacka med bar mage och tigha vita manchesterbyxor. Ändå var jag socialgrupp 1, i min mors och mina bröders ögon. Om än, i deras tycke, knasigt klädd.

Väluppfostrade arbetarbarn

Daniel Bodén skriver om Webers värderande klassbegrepp som ”situationsbundet och förhandlingsbart” (Bodén 2020:7). Detta skiljer sig från det dialektiska, som alltid kräver en motpart att jämföra sig med. Det var inte för Susannes mor, någon motsättning mellan socialgrupp 1 som hon betraktade som sin värld och socialgrupp 3; arbetarklassens – eller kanske vanligare från hennes barndom – torparklassens värld. Hon uppfattade samhället som stratifierat (ibid. 2020). Men det klassförakt hon uttryckte gällde inte socialgrupp 3, som hade sin givna och oftast positiva plats i hennes begreppsvärld. Susannes mammas vardagsliv som medelålders änka präglades av diverse aktiviteter utanför hemmets väggar. Där skiljer sig Susannes barndomsminne från etnologen Orvar Löfgrens med ”de ständigt närvarande kvinnorna” i Stockholms nybyggda Äppelviken under 1940-/1950-talet (Frykman & Löfgren 2022:146).

Susanne: Var det kanske så, att kvinnorna var hemma, i de vita lädliknande 60-tals-villorna som låg mycket närmare mitt, hem än husen där Henrietta och Elisabeth bodde? Det fanns barn i

”lådvillorna” som gick i min klass. Varför umgicks jag aldrig med dem? Jag försökte inte ens och jag tänker nu, så många decennier senare, att min mamma nog styrde mer över mitt val av bästa kompisar mer än jag själv har förstått. Men med vilken logik skulle mamma, som kom från överklassen, föredra att jag lekte med flickor från det hon (om hon hade fått frågan) skulle ha kallat ”enkla förhållanden” hellre än villabarnen, medelklassbarnen? Och på vilket sätt styrde hon? Jag inser nu att från mammas sida var inte Henrietta och Elisabeth några hot alls, de var ju väluppfostrade arbetarbarn som var duktiga i skolan (jfr Lilja 2020). Att deras familjer hade fiskargubbar och Singoallatavlor på väggarna var ”normalt”. Lika ”normalt” som att ”vi” hade Erik XIV och del av en kröningsmålning på väggen. Vad min hjärna däremot hade fått lära sig att upptäcka och ta avstånd från, var allt som kunde vara tecken på parveny eller ännu värre underparveny, mammas värsta skällsord. Hon sa aldrig något till mig om barnen från de vita villorna eller om deras föräldrar, men jag insåg säkert själv att risken för att finna det mamma bedömde som smaklösa uppkomlingsföreteelser var större i de hemmen, varför jag, om än omedvetet, men samtidigt väluppfostrat och lyhört undvek närmare kontakt med dessa klasskamrater.

Bilen som statussymbol

Susanne: Papporna till mina, bästa vänner var arbetare. Henriettas mamma arbetade med sömnad i hemmet på uppdrag av textilföretag och i kallsränken på en restaurang. Kanske var hon en av få gifta kvinnor inom arbetarklassen i Örebro som på 1960-talet hade egen bil. Elisabeth arbetade extra under högstadiet och sparade tillsammans med sin mamma pengar för att varje födelsedag ge pappan ett ”däck”, tills de hade fyllt kontot tillräckligt för att köpa en bil. Min mamma, som hade pengar att köpa bil, vägrade ta körkort ”då kör jag ihjäl er” och familjebilen blev i stället en fabriksny Volkswagen ”Bubbla” i present till min storebror när han tog studenten. Då hade vi varit billösa i sju år. Jag tror att mamma tyckte det var befriande att ta bussen till ”landet” samt tåget till

vinterloven i Rättvik och sommarens havsbad i Falkenberg, när det inte längre fanns någon chaufför som körde oss. Mormor hade tyckt om att köra, men fick diagnosen Parkinson och ställde undan sin Packard Super Clipper.

Susannes mamma verkar inte alls ha uppfattat det som en viktig statussymbol att ha bil, vilket det annars var för många i Sverige, på 1960-talet. För dem som inte tidigare haft bil i familjen var bilåknandet ett kvitto på framgång. ”Bilen gestaltar förflyttningens och fartens magi, men även socialt avancemang. ’Att byta upp sig’ till ständigt bättre, starkare och snabbare modeller ger en känsla av att vara på väg, både framåt och uppåt i det svenska samhället.” (Frykman & Löfgren 2022:174f). För Susannes mor var inte bilar en nymodighet, på samma sätt. I adelskretsar introducerades bilen som statussymbol redan i början av 1900-talet (Nyström 2014:155ff). Under senare decennier har också allt fler svenskar börjat betrakta bilinnehav som trivialt, men det var sällsynt under 1960-talet.

Tonårstid i mönsterstad

I standardverket *Svensk stad* ges Örebro stort utrymme, bland annat uppmärksammades hushållens sammansättningar i olika kvarter och den sociala heterogeniteten präglade staden. En agrar köpstad som efter den stora branden 1854 omgestaltades och där Sveriges första järnväg byggdes (Paulsson 1950:588). Således inleddes inte stadsutvecklingen med folkhemseran i mitten av 1900-talet, utan påbörjades omkring hundra år tidigare med den tidens moderna stadsplanering som utmärkes av många öppna platser, de grönskande parkerna (ibid. 612). I likhet med andra städer med tilltagande industrialisering och ökad inflyttning i slutet av 1800-talet uppfördes undermåliga bostäder. För Örebros del byggdes de i hamnområdet vid Svartåns utlopp i Hjälmarens, det vill säga Skebäck (ibid. 607). Ibland omtalades Örebro som en krämarstad med framgångsrika affärsmän. Flera ståndsmissiga fastigheter uppfördes också kring förra sekelskiftet för kapitalstarka hushåll.

Mest iögonfallande av alla är Centralpalatset i närheten av slottet (ibid. 615).

Kerstin: När kom jag underfund med att Örebro betraktades som en mönsterstad? Vet inte. Men jag minns all uppståndelse kring stadens 700-årsjubileum 1965. Kommer ihåg att alla flickor i mellanstadiet i Engelbrektsskolan och troligen även från fler skolor var med och tränade på Eyravallen inför kung Gustaf VI Adolfs besök. Vi hade alla kornblå gymnastikdräkter och skulle formera Ö700 med våra kroppar på den stora fotbollsplanen. Tittade på en utställning tillsammans med föräldrarna och upplevde att de var stolta över att bo i denna stad som manifesterade välfärdssamhällets framåtskridande. De betraktade sig aldrig som örebroare, men misstrivdes inte, även om mamma alltid tog ledigt under sommarlovet för att hon och jag skulle vistas i sommarstugan 30 mil från Örebro, dit pappa kom på semestrar och veckohelger.

Området kring Storbron i Örebro vid slottet var centrum för ungdomarnas offentliga miljö. Raggarna körde runt och tonåringar med andra stilar promenerade fram och tillbaka. Förutom caféer, diskotek och musikklubbar var det där man iakttog och mötte jämnåriga från olika delar av staden.

Susanne: Som trettonåringar satt vi ofta i lekparken nära skolan Elisabeth, Henrietta och jag. Några år senare rörde vi oss mot den inre staden. Elisabeth i sin ärvda mockajacka, med en tändstickask för fimpar i fickan. Henrietta bar, i mitt minne, sin bruna syntetläderjacka med blytlås som hennes mamma hade sytt och jag den ljusbruna skinnjackan i bikermodell från Malungs, som jag också åkte till England med sommaren 1968, på min första språkresa, tillika första utlandsresa. När jag kom hem från den satte jag mig på muren vid Örebro slott, i mina nya kläder från London.

Att som Susanne visa upp sig i nyinköpta kläder från England var prestigefyllt. Modeintresset var inte enbart en tonårsforeteelse. Henriettas mamma liksom många andra mödrar sydde kläder till sina döttrar, alltifrån att de varit små. Med hemmasydd barn- och

tonårskläder kunde hushållsutgifterna hållas nere, men det var också ett sätt för mödrar som gillade att sy, att få utlopp för sin kreativitet (Gunnemark 1998:241f, Bränström-Öhman 2020:241ff). I såväl dam- som tjejtidningar fick läsarna tips om hur kläder kunde sys och ändras.

Kerstin: Jag fick inspiration till att sy kläder via tidningen Femina som min mamma prenumererade på. Lönen från min timanställning i Örebro läns museums reception och café gick nästan utslutande till kläder. Ibland köpte jag en jumper i Hennes butik på Drottninggatan men byxor och kjolar som jag inte hade råd att köpa där, trots låga priser, sydde jag själv. Att ha något nytt på mig när jag besökte diskoteket Prisma var eftersträvsvärt (jfr Liliequist 2021:3). Etnologen Kristina Öhman som analyserat tjejtidningen Starlets sömnadstips menar att läsarna fick verktyg för att uttrycka sig själva genom att skapa sina egna produkter och stil (Öhman 2023). Och det var precis så jag upplevde det.

Tanter och flickor som tar plats

Susanne: I Örebro mötte jag två grupper av kvinnor som imponerade på mig. Än idag minns jag att jag kände mig lycklig över dessa kvinnors förmåga att på ett självklart sätt ta plats i rummet. Bourdieu har skrivit om hur symboliskt kapital kan manifesteras, vilket min mormors åldrade godsägarväninnor behärskade (Bourdieu 1984). De var tanter uppfostrade att ta plats sedan barnsben av guvernanter, kammarjungfrur och kvinnliga släktingar. Deras förmåga att finnas i rummet, på Danielssons konditori, skedde så naturligt och ”chosefritt” att jag som litet barn, medbjuden av mormor, blev både glad och trygg. Samtidigt var det inte någon tvekan om att det var makten som gled in, om än välvillig. Den andra gruppen jag blev imponerad av var tanterna i vita mössor på Skogaholms brödfabrik där APK-limpor med mera bakades. Då var jag en sommararbetande tonåring som trivdes med hur dessa kvinnor behärskade *sin* värld; bestående av omklädningsrummet och maskinerna. De måste ha uppfattat

sin egen status som oändligt mycket högre än min, så hög att de inte ens trampade på mig; en i deras ögon opraktisk ung flicka. De sa bara ”det där är du inget bra på” och gav mig andra arbetsuppgifter, som om de ägde fabriken. Jag kände mig oerhört trygg med dem. Parallellt var det under denna period, då jag sommararbetade på APK, som också Henrietta, Elisabeth och jag tillsammans började att ta plats. I det som var vår värld: parken, gatorna, caféerna.

Jag väljer att tolka Butlers ord om kroppars rätt att förhandla sig till utrymme – eller inte – som relevant för del av mina ungdomsminnen och några av de människor jag lärde känna då (Butler 1997:159). Butler hävdar att när sociala stödjande strukturer tas bort och prekariatet ökar, så upplever människor inte bara att de blivit utbytbara på sina arbeten, utan också att de inte längre får ta plats i rummet (Butler 2015:15). Skillnaden i vårt Örebro på 1960-talet, var att den grupp som *hade* tillhört de ersättningsbara och ofta skyddslösa nu fick bra bostäder och deras barn fick gå nio år eller mer i skolan. Utan det, hade inte Elisabeth och Henrietta från arbetarfamiljer mött mig i skolan och ännu mindre hade vi gemensamt gjort parker och caféer till våra platser.

Nya möjligheter

Kerstin: Numera när jag ser tillbaka på *mitt* Örebro, mina subjektiva upplevelser under 1960-talet, framstår staden som en bra uppväxtmiljö för mig. Det är inte samma sak som att den var det för alla. Återkommer i mina tankar till flickan i Skebäck som inte fick börja skolan. Berodde det verkligen på henne? Eller var det en bedömning utifrån att familjen tillhörde ett ytterst marginaliserat skikt i samhället (Frykman & Löfgren 2022:196f)? När jag menar att Örebro var bra miljö för mig, var det för att jag erfor så många klassöverskridande möten. Det var inte alltid lätt att som barn navigera i detta sociala landskap, men jag iakttog och lärde mig mycket om samhällsstrukturer och klassmässiga smakpreferenser som jag senare haft nytta av i mitt yrkesliv som etnolog (Bourdieu

1984). Alltifrån språkbruk, klädstil och heminredningsideal till värderingar och beteendemönster.

Utifrån klassperspektiv är det tydligt att människor generellt sett agerar i förhållande till varandra (Bodén 2020:9, Holgersson 2011:161). Klass uttrycks verbalt och görs i handling relaterat till levnadsvillkor och värderingar. Kerstin uppfostrades i en liberal anda med fokus på henne som individ, för att hon i vuxen ålder skulle vara självständig. Föräldrarna litade på att deras uppförande och värderingskompass skulle ge henne tillräcklig vägledning. Även Susanne uppfostrades till självständighet, men fick också tidigt lära sig vad som ansågs kännetecknande för det ”vi” hon menades tillhöra: språkbruk, uppförande, ”takt och ton”, ”god smak”. Då även motsatserna definierades, med etiketter, blev det en lektion inom hemmets väggar under Susannes barndom för hur klass görs. Våra hemmiljöer skiljde sig därmed åt. Ändå har vi likartade erfarenheter av hur uppväxtåren präglades av socialt gränsöverskridande möten som etsats sig fast i minnesbilder från vår tids Örebro.

1960-talets tidsanda var uppfylld av framtidstro och många i den nyetablerade grundskolan gynnades av samhällsförändringarna. Något även kvinnliga forskare, tillika jämnåriga med oss framhållit (Lundgren, m.fl. 2020). Vi, Kerstin och Susanne, lämnade båda Örebro i början av 1970-talet och vistades utomlands i perioder. Ett antal år senare flyttade även våra familjer från staden och vi hade därefter, ingen av oss, något ”hemma” i Örebro. Varför blev det så? Susanne menar att hennes familj tidigt hade bestämt att boendet i Örebro var temporärt, om än med femton års perspektiv. För Kerstins föräldrar var det inte lika självklart att lämna staden, men ändå inte förvånande. Familjen besökte ofta olika platser i Sverige och andra länder som vidgade hennes vyer. I övre tonåren upplevde Kerstin att Örebro var lite litet. På något vis kunde hon staden utan och innan och ville prova att bo i andra miljöer.

Våra autoetnografier är baserade på subjektiva minnesbilder av uppväxtmiljöer under en del av den svenska folkhemseran, 1960-talet. Den tidigare forskningen om denna epok har ofta fokuserats på folkhemmets nybyggda områden och unga människor som

bosatte sig där (t.ex. Gunnemark 1998). Vi bodde inte så och vi har uppmärksammat den socio-kulturella spännvidd som existerade sida vid sida i våra kvarter, för att därigenom också synliggöra klassamhällets ständiga närvaro under denna brytningstid då moderniteten var på frammarsch.

Våra minnen

Inför fältarbetet i Örebro planerade vi promenadslingor med våra *hållplatser*. En del gatunamn kom vi inte ihåg, ändå kunde vi orientera oss utan problem. Men vilka förändringar hade skett sedan 1960-talet? Kerstin överraskades över att inte fler hus rivits, utan var upprustade. Det blev till och med svårt att förklara för Susanne hur ruffigt det hade varit på en del adresser och då särskilt på bakgårdarna. Samtidigt uppskattade Kerstin att mycket bevarats i hennes barndomskvarter, trots att alla *hemmen* är borta. Numera lever andra människor sina liv bakom dessa fasader. Majoriteten av alla som var vuxna då har gått bort och vi har även mist några av våra jämnåriga vänner. Andra har i likhet med oss flyttat till olika stadsdelar, orter eller länder.

När vi gick runt var vi nyfikna på vad materialiteten i den fysiska miljön skulle påminna oss om. Skulle fler minnen väckas till liv, än de vi redan inför valet av *hållplatser* hade memorerat? Frågorna vi ställde till varandra bidrog till att vi blev varse vår hemmablindhet (jfr Liliequist & Silow Kallenberg 2022:168). Det mest självklara. I efterhand noterade vi att vi spontant hade valt trottoarsida som om det vore vänstertrafik. (Sverige övergick till högertrafik 3 september 1967.) En omedveten handling som svarade upp mot barndomens cyklande. Samtidigt blev det tydligt att vår seniora erfarenhet gjorde att vi ibland intog en distanserad blick när vi vandrade runt. Man skulle kunna säga att vi då agerade som etnologer, vilka professionellt bedömde varje *hållplats* (Gunnemark 2011). Kanske är vi idag tillåtande till de fysiska förändringar som skett, då vi saknar emotionell relation till den nutida miljön.

Våra barndoms kvarter är inte särskilt förändrade och vi hade inga problem att hitta. Däremot stördes vi av att flera skolor visade sig ha bytt namn. Holmens skola där Susanne gick heter till exempel Västra Engelbrektskolan. Vi minns att vi, i möte med andra ungdomar, frågade efter skoltillhörighet, inte hemadress. Kerstins vänner talar fortfarande om personer på detta sätt, NN som gick på Risbergsska eller Karro (Karolinska läroverket senare gymnasium), och så vidare. Vår frustration verkar således relaterad till att vår generations kognitiva minneskarta är distorderad av namnbytena (jfr Järlehed, m.fl. 2021:78).

Efter promenaden när vi skrev om våra hågkomster från 1960-talet, flyttades fokus bort från dagens Örebro till dåtidens upplevelser och stämningar. En slutsats blir att den fysiska miljön inte direkt korresponderade minnen av känslomässig karaktär, men underlättade åtkomst av många fragmentariska minnesskrivningar. Vi frågade oss, hur skulle vi kunna sortera i allt detta? Susanne valde flödesskrivande som metod för framskrivning (Ingridsdotter & Silow Kallenberg 2022). Kerstins minnesbearbetning utgick från några teman. Våra berättelser blev mer detaljerade och reflexiviteten intensifierades, vartefter vi skrev och diskuterade våra texter. Uppdelningen i teman gjorde det möjligt att interfoliera våra minnen och därmed uppfylla det vi hade föresatt oss; en autoetnografi för två pennor.

Käll- och litteraturförteckning

Internetkällor

<http://ortshistoria.se/stad/orebro/befolkning#3> (2023-02-13)

Litteratur

- Adjam, Maryam 2017. *Minnesspår. Hågkomstens rum och rörelse i skuggan av flykt*. Diss. Höör: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Bodén, Daniel 2020. ”Från klass till klass”. *Kulturella Perspektiv*, 29 (1-2):4-14.
- Bourdieu, Pierre 1984. *Distinction. A Social Critique of Judgement of Taste*. London/New York: Routledge & Kegan Paul.
- Bränström-Öhman, Annelie 2020. Garderober och skamvrår. I: Lundgren, B, m.fl. *Möjligheter och mellanrum. Berättelser om genus och akademiska livslopp*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.
- Butler, Judith 1997. *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. New York/London, Routledge.
- Butler, Judith 2015. *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 2022. *Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet – längtan, lust och oro*. Malmö: Gleerups.
- Gunnemark, Kerstin 1998. *Hembygd i storstad. Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Diss. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (red.) 2011. *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Hirdman, Yvonne 2001. *Med kliven tunga. LO och genusordningen*. Stockholm: Atlantis.
- Holgersson, Ulrika 2011. *Klass. Feministiska och kulturanalytiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Ingridsdotter, Jenny & Silow Kallenberg, Kim 2022. Etnografiskt skrivande som metod. I: Silow Kallenberg, K, m.fl. (red.) *Etnologiskt fältarbete. Nya fält och former*. Lund: Studentlitteratur.
- Järlehed, Johan, Löfdahl, Maria, Milani, Tommaso, Lycke Nielsen, Helle & Rosendal, Tove 2021. Entrepreneurial Naming and Scaling

- of Urban Places. In: Leibring, K. et al. (eds.) *The Economy in Names. Values, Branding and Globalization*. Uppsala: Institutet för spark och folkminnen.
- Liliequist, Evelina & Silow Kallenberg, Kim 2022. Autoetnografi. I: Silow Kallenberg, K, m.fl. (red.) *Etnologiskt fältarbete. Nya fält och former*. Lund: Studentlitteratur.
- Liliequist, Marianne 2021. "Alice resa i Vänsterlandet". *Kulturella perspektiv*, 30:1–6.
- Lilja, Agneta 2020. "Klassmärken – tecken som röjer. Om motstridiga logiker i ett institutionaliserat möte". *Kulturella Perspektiv*, 29(1–2):15–21.
- Lundgren, Britta, Kalman, Hildur, Öhman, Ann & Bränström-Öhman, Annelie 2020. *Möjligheter och mellanrum. Berättelser om genus och akademiska livslopp*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.
- Marander-Eklund, Lena 2014. *Att vara hemma och fru. En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet.
- Marander-Eklund, Lena & Metsämäki, Linda 2020. "Kulturella perspektiv på skam". *Kulturella Perspektiv*, 29(4):8–14.
- Nyström, Lillemor 2014. *I skuggan av en borg. Vardag och fest på Krapperups gods 1881–1995*. Diss. Göteborgs universitet.
- Palmgren, Ann-Charlotte 2011. Autoetnografi – att läsa andras kroppar. I: Gunnemark, K. (red.) *Etnologiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Paulsson, Gregor 1950. *Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*. Lund: Studentlitteratur, nytryck 1976.
- Rothlind, Susanne 2021. *Från skolflicka till ung kvinna på 1960-talet. Återberättade minnen från Örebro*. Masterexamensarbete i etnologi, Göteborgs universitet.
- Rudberg, Eva 1992. *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden*. Stockholm: Svenska Turistföreningen.
- Öhman, Kristina 2023. *Ett tjejligt rum. Tidningen Starlet 1966–1996*. Möklinta: Gidlunds förlag.

Camilla Asplund Ingemark

"De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan"

Lättja i frågelistsvar om klimatförändringar

Klimatförändringar kan sägas utgöra den största utmaning mänskligheten står inför, inom en överskådlig – liksom oöverskådlig – framtid. Att klimatförändringar aktiverar olika tidsperspektiv och tidsskalor samtidigt, också sådana som de flesta av oss inte ens kan föreställa oss, är något som är utmärkande för dem som fenomen (Kverndokk & Eriksen 2021:3). Detta medför vissa översättnings-svårigheter när vi sedan ska försöka förstå hur de bör påverka oss och våra liv. Ofta framhålls det såväl inom forskningen som i samhällsdebatten att klimatförändringarna inte alls påverkar oss på det sätt de borde, då vi gör alldeles för otillräckliga förändringar i våra vardagsliv (se t.ex. Whitmarsh mfl. 2010; Macdiarmid mfl. 2016). Jag tror att en del av problemet med vår bristande anpassning till klimatförändringarnas existens, förutom att mycket vi gör är vanebaserat, ligger just i vanskligheten i att översätta deras komplexa tidsperspektiv och -skalor till vårt eget här och nu. Därför är det intressant att undersöka hur människor går tillväga för att ändå försöka förstå sig på det komplexa fenomen som klimatförändringar är.

Här kommer jag följaktligen att diskutera hur människor relaterar klimatförändringar till sitt eget vardagsliv genom sitt berättande.

Jag intresserar mig för hur människor berättar om vardagliga fenomen i förhållande till klimatförändringar och framtiden, vilka narrativa och språkliga verktyg de använder för att åstadkomma kopplingar mellan dem, och de potentiella följderna. I de exempel jag valt att studera närmare utgör lättja ett gemensamt bärande tema.

Frågelistsvar om klimatförändringar

Det empiriska materialet består av frågelistsvar om klimatförändringar från Finland, Norge och Island. År 2017 fick projektet *The Future Is Now*, lett av Kyrre Kverndokk vid Universitetet i Bergen, finansiering från Norges Forskningsråd. Jag ingick också i den forskargruppen, och vi ville bland annat arbeta med frågelistor om klimatförändringar som material, gärna från flera nordiska länder. Jag skrev till Lena Marander-Eklund för att fråga om arkivet Cultura vid Åbo Akademi skulle kunna tänka sig att ge ut en sådan i Finland. Lena svarade att det skulle bli svårt, eftersom Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) just hade gjort en sådan frågelist.

Modet sjönk när jag insåg att det kanske inte skulle bli något material alls från Finland, men sedan skrev Lena Marander-Eklund att hon hade varit involverad i arbetet med frågelistan, och att hon kunde lobba för att jag fick tillgång till svaren på fråga 8, som specifikt rörde klimatförändringar. Det enda kravet var att jag avstod från att undersöka extremväder, eftersom risken då fanns att vi skulle göra arbeten som överlappade varandra för mycket. Den oron fanns också inom projektet, så det var ett mycket klokt förslag. Vi hade dock stor behållning av Lenas forskning på detta material, bland annat hennes artikel om ovädersberättelser (Marander-Eklund 2016), där hon pekar ut olika metodologiska verktyg för att närma sig dessa berättelser, exempelvis sätt att urskilja texternas emotionalitet (*ibid.*:109–110).

Denna generositet från Lenas sida är jag mycket glad och tacksam för, dels personligen och dels för att de finländska svaren på frågelistan *Vackert väder idag!* (2015–2016) i flera avseenden formade

”De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan”

vårt sätt att närma oss lekmäns synpunkter på klimatförändringar i projektet. De blev en utmärkt probersten i våra försök att förstå oss på deras form (de var ju inte berättelser, så vad var de då?) och påverkade också hur den norska frågelistan formulerades. Frågorna i SLS frågelistan respektive Norsk Etnologisk Granskings (NEG) är olika men har en gemensam kärna som gör dem möjliga att jämföra, givetvis med hänsyn tagen till de konkreta formuleringarna av frågorna.

NEG:s frågelistan utformades av Kyrre Kverndokk, Lone Ree Milkær och mig, och Audun Kjus lade sista handen vid den. Den utgick liksom SLS frågelistan ifrån respondenternas egen syn på klimatförändringar, men tog även upp personliga försök att motverka klimatförändringar och ville uppmuntra till att uttrycka föreställningar om framtiden i ännu högre utsträckning, med varierande framgång. Denna frågelistan blev sedan modell för den isländska som sammanställdes av Ágúst Ó. Georgsson vid Nationalmuseet på Island (Þjóðminjasafn Íslands). Den innehåller i stort sett samma frågor, förutom att de ofta är mer fullödigt formulerade med fler underfrågor. Både den norska och isländska frågelistan publicerades 2018.

Sammantaget ger detta material en inblick i hur människor i dessa nordiska länder tänker kring klimatförändringar och hur respektive lands förutsättningar också delvis formar svaren. Det gäller geografiska och geologiska liksom politiska dimensioner, men även, som vi snart ska se, kulturhistoriska.

Frågelistsvarens narrativa drag: textbindning

Som nämnts ovan är frågelistsvaren om klimatförändringar inte berättelser i den klassiska bemärkelsen av en avrundad helhet med en början, mitt och slut (som i Lena Marander-Eklunds ovädersberättelser), men de bär ändå vissa narrativa drag och innehåller ett slags implicita berättelser som är inbäddade i framställningen. De narrativa dragen visar sig bland annat i att svaren ofta har en underliggande narrativ struktur, där klimatförändringar utgör

komplikationen i intrigen och där det – i allmänhet underförstådda – resultatet är en hållbar värld, eller tvärtom, en klimatkatastrof (Asplund Ingemark 2022:37; Kverndokk 2017:41–43). Det som lingvisterna Kjersti Fløttum och Eyvind Gjerstad kallat reaktionen, hur vi möter klimatförändringarna, kan dock te sig olika från fall till fall (Fløttum & Gjerstad 2017:3).

De implicita berättelserna signaleras generellt av ett enskilt ord eller begrepp, som tenderar att fungera som metonym (del för helheten) för ett större fenomen. Ett vanligt förekommande exempel i materialet är öriket Tuvalu som metonym för fenomenet sjunkande öar till följd av klimatförändringar (Asplund Ingemark 2019). Jag kommer dock inte att fokusera på den aspekten här. Istället koncentrerar jag mig på hur frågelistsvaren skapar samband. Detta gör de inte genom att veckla ut dessa samband i en linjär kausalsekvens som i berättelser, utan på ett annat sätt där sekvenseringen fortfarande är viktig för att skapa samband, som ibland är kausala, men där den inbördes ordningen är mindre uppenbar. Jag brukar tänka att frågelistsvaren kanske efterliknar klimatförändringarnas ickelinjära natur (Franzke 2014) på den punkten.

Sammanfattningsvis kommer jag följaktligen att behandla frågelistsvaren som om de vore berättelser och tillämpa narratologiska perspektiv på dem. Jag närläser frågelistsvaren mening för mening med avseende på hur textens element fogas samman, med särskild hänsyn till hur skribenten konstruerar samband genom textbindningen, det vill säga genom hur ”satser och meningar samspelar med varandra” (Hellspång & Ledin 2006:80; jfr Henriksson 2007:35–38). Detta samspel sker genom referensbindning, tematisk bindning, konnektivbindning eller retorisk bindning. Referensbindning rör vad eller vilka personer som texten handlar om och refererar till, och den tematiska bindningen belyser den inbördes ordningen i texten, medan konnektivbindningen är det som bland annat skapar orsakssamband. Retorisk bindning hänför sig till vissa stilfigurer (Hellspång & Ledin 2006:81–96) och kommer att förklaras närmare där det är aktuellt.

Narrativ som praktik: kronotoper och emotionalitet

I detta sammanhang kommer jag, som redan antytts, att betrakta berättande som en form av praktik (de Fina & Georgakopoulou 2008), varigenom klimatförändringar kan integreras i flödet av vardagliga erfarenheter. Med andra ord menar jag att berättande – och därmed besläktade praktiker – är ett av de mest betydelsefulla sätten vi har att materialisera och förkroppsliga våra tankar och föreställningar om klimatförändringar och förankra dem i vår levda erfarenhet. Det gör vi bland annat genom hur vi filtrerar dem genom genrer, men även hur tid och rum sammanflätas i form av kronotoper (de Fina & Georgakopoulou 2008:383; de Fina 2021:59–61).

Som bekant definierade Michail Bachtin *kronotop* som ”the intrinsic connectedness of temporal and spatial relationships that are artistically expressed in literature” (Bakhtin 1981:84–85). Bachtin ägnade mycket utrymme åt att studera kronotopernas genredifierande egenskaper, men han pekade också på hur kronotoper påverkar bilden av människan (*ibid.*). Denna aspekt har på senare tid tagits upp och utvecklats i studier av identitet, särskilt av samtida identiteter i samhällen präglade av stor mångfald. Jan Blommaert och Anna de Fina har i sin studie av detta slag noterat att kronotoper inte bara visar upp och möjliggör sociala beteenden som framställs som positiva och önskvärda, det vill säga som anses passa in, utan i lika hög grad artikulerar deras motsats, beteenden som sanktioneras och värderas negativt, som konstrueras som avvikande och icke-önskvärda. Kronotoperna påverkar därmed möjligheterna till agens (Blommaert & de Fina 2016:13), och öppnar vissa dörrar medan de stänger andra.

Jag använder mig av kronotopbegreppet för att synliggöra konsekvenserna av sådana inneslutande och uteslutande processer. Känslor och känslouttryck är betydelsefulla ledtrådar i detta sammanhang, eftersom de bland annat tydliggör värderingar. Jag kommer därför, inspirerad av Lena Marander-Eklunds ovädersartikel, att ta regelrätta emotionsuttryck – som benämner och uttrycker en

känsla direkt – i beaktande, men också uppmärksamma mer indirekta sätt att uttrycka känslor, såsom genom ord med positiv eller negativ laddning (se Marander-Eklund 2016:109–110).

Den lättjefulla inställningen till sopsortering

En vardaglig praktik som återkommer i många frågelistsvar är sopsortering, framförallt bristande sådan. Ett exempel på hur sopsortering som mikropraktik kopplas ihop med den stora frågan om människans inverkan på klimatet är följande frågelistsvar:

Det är klart att människan är skyldig till dessa enorma förändringar i klimatet. Det är ledsamt att följa hur lata människor är att t.ex sortera sitt avfall. Jag bor i höghus och ser hur lata människorna är: allt skräp i samma påse och som genom ett trollslag är det BORTA! En stor del av husets utgifter består av sophantering. Människor ids inte ens kompostera sitt biologiska avfall, fastän det finns ett särskilt bio-avfallskärl. På väg till mataffären (ca 100 m från huset) finns insamlingskärl för papp, papper, glas och metall.

Trots det, lägger största delen av husets invånare sitt blandade avfall i sopkärnen.

Vi har mycket att lära av Tyskland beträffande sophantering. (SLS 2303, elektroniskt svar 12. Kvinna, f. 1954)

Frågelistsvaret inleds med en klar betoning av människans skuld till klimatförändringarna. Därefter görs en omedelbar koppling mellan mänsklig klimatpåverkan och bristande sopsortering, där den förmedlande länken är människans lättja. Detta utgör en associativ referensbindning, varigenom klimatförändringar, avfall och lättja sammanförs med varandra. Denna lättja betraktar skribenten med sorg: det är ”ledsamt att följa hur lata människor är”. Även om sopsorteringen förvisso framställs som ett exempel av flera möjliga på människans lättja, blir de enorma förändringarna i klimatet också en direkt konsekvens av den urusla sopsorteringen genom att de sammankopplas i två efter varandra följande meningar. Sedan

berättar skribenten att hon bor i höghus, och visar därmed att hon har möjlighet att observera hur de andra i huset hanterar sina sopor, och därför också kan uttala sig med auktoritet om denna sak. Återigen betonar hon hur lata människorna är. Denna upp-
prepning tyder på att det är en viktig poäng för henne personligen, det vill säga att det utgör en berättarpöng (Adelswärd 1996:46–47; Marander-Eklund 2000:32).

Eftersom sopsorteringen förblir den enda miljöförstörande praktik som tas upp i detta svar, fungerar den som en förtätd symbol för mänsklig klimatpåverkan. Soppåsen, där allting blandas utan någon ordning, får också en symbolisk laddning och framstår som ett närmast magiskt redskap som genom ett trollslag befriar oss från vårt avfall – och från åsynen av vår egen oordning. Det är också dessa egenskaper hos soppåsen som möjliggör vår lättja: utan dem hade vi behövt vidta betydligt kraftfullare åtgärder för att hantera avfallet rätt.

Därefter skapar skribenten en förbindelse till den ekonomiska sfären, då sophanteringens sågs utgöra en stor del av husets utgifter. Kanske antyder hon också att den bristande sopsorteringen inte ger huset valuta för pengarna som faktiskt läggs ned på dessa utgifter, då människor ändå underlåter att kompostera sitt bioavfall. När det ekonomiska systemet tas upp i frågelistsvaren är det i allmänhet som en del av problemet, att det konsumtionssamhälle vi lever i driver på klimatförändringarna. Här används ekonomin mer som ett lockbete: om du sopsorterar bättre förlorar du mindre pengar. Efter detta återvänder skribenten en tredje gång till temat människornas lättja, då de inte orkar bära papp, papper, glas och metall till de behållare som ligger bara 100 meter från huset. Hon avrundar svaret med att hänvisa till en förebild: i Tyskland är människor bättre på att hantera sina sopor. Kanske är de också mindre lata.

Med tanke på hur indignerad skribenten är över denna lättja, kan vi utgå ifrån att hon själv sorterar sitt avfall ordentligt. (Jag måste erkänna att jag är lite likadan själv, jag är den person i min bostadsrättsförening som sorterar om andras felsorterade sopor, särskilt men inte enbart för att föreningen krävs på straffavgifter då avfall

hamnat fel.) Det skribenten målar upp är egentligen sin motpol, de människor som kategoriseras som avvikande och som ägnar sig åt icke-önskvärda beteenden (jfr Blommaert & de Fina 2016:3). Den lata människan är en kronotopisk konstruktion som används för att tillskriva andra en identitet, det som Michael Hviid Jacobsen (2018:228) benämnt objektiv lättja, som i detta fall naturligtvis är negativt värderad. Den framställs också som en kronisk lättja (Hviid Jacobsen 2018:229), som påverkar beteendet hos dessa personer över lång tid. Från hennes svar får jag också intrycket att de lata människorna är en majoritet, medan miljömedvetna personer som sköter sin sopsortering dessvärre är i minoritet.

"Vi ... er ikke spesielt flinke..."

Nästa frågelistsvar, från den norska frågelistan, är intressant eftersom den ger en inblick i den subjektiva dimensionen av lättja (jfr Hviid Jacobsen 2018:228), detta dock med förbehåll sagt, för skribenten säger inte uttryckligen att hon och familjen är lata, utan istället att de inte är särskilt flitiga med vissa saker. Det är inte nödvändigtvis exakt samma sak som att vara lata. Svaret visar dock på komplexiteten i det som utifrån sett skulle kunna betraktas som lättja, eftersom bevekelsegrunderna till allt familjen inte gör förmodligen inte är de samma i alla de fall som hon nämner. Följande citat är svaret på frågan huruvida skribenten själv gör något för att motarbeta klimatförändringar:

Tja. Vi har installert varmepumpe, MEN er ikke spesielt flinke til å spare på strømmen. Vi bruker bilen lite (fordi vi ikke trenger den så mye), MEN flyr mye. Vi sorterer vår søppel, spiser lite kjøtt og prøver å holde det generelle forbruket nede, MEN er selvfølgelig likevel storkonsumenter av varer, om vi sammenligner oss med store deler av verdens befolkning. Så stemmer vi på partier som har miljø og klima som viktige programsaker, MEN engasjerer oss ikke direkte i slikt arbeid. (NEG 0263/00084. Kvinna, f. 1949)

Hon inleder här med ett ”Tja”, vilket sätter tonen för resten av svaret på denna fråga. Det uttrycker den ambivalens till själva frågan som sedan löper som en röd tråd genom hela svaret. Den ambivalensen är förståelig, för handen på hjärtat, hur många av oss gör verkligen tillräckligt för klimatet? Vi gör kanske vissa saker, men underlåter samtidigt att göra annat, med lagom dåligt samvete.

Kvinnan och hennes familj gör ett antal saker för klimatet som hon främst samordnar genom retorisk bindning, närmare bestämt genom stilfigurerna parallellism och anafor (jfr Hellspong & Ledin 2006:94–95). I det första ledet av meningarna nämner hon det som kan uppfattas som bra för klimatet, därefter följer ett kapitaliserat ”MEN” som inleder det andra ledet om det som inte är bra. Upprepningen av detta mönster skapar parallellism (*ibid.*). I flera av meningarna upprepas också det inledande ”Vi”:et, medan ”MEN” inleder den sista eller nästsista satsen i alla meningar. Denna uppbyggnad av svaret ger ett konstfärdigt och retoriskt effektivt intryck, skapar igenkänning och väcker känslor (jfr Hellspong & Ledin 2006:94). Dels skapar det igenkänning språkligt, men också erfarenhetsmässigt, för det är något många av oss kan känna igen oss i.

I den första meningen har de installerat värmepump, vilket kan uppfattas som energibesparande och positivt, samtidigt har de inte blivit generellt bättre på att spara på elektriciteten vilket kanske gör att de inte når ända fram på detta område. Bilen använder de lite, främst av den anledningen att de egentligen inte behöver den, men däremot flyger de mycket. Detta är ett resmönster som kan uppfattas som negativt, att man flyger mer än man kör bil. Samtidigt sägs det ju inte varför de inte behöver bilen så ofta: är det för att de kan gå, cykla eller åka fossilfri buss istället? Vi vet inte heller hur mycket de faktiskt flyger, hur långt och varför. Kanske bor eventuella barn och barnbarn långt bort, så att det inte bara handlar om ”onödiga” charterresor eller weekendresor? De sopsorterar, har minskat sin köttkonsumtion och försöker hålla konsumtionsnivån nere i allmänhet, samtidigt som de i jämförelse med andra delar av världen förstås fortfarande förbrukar mycket resurser. Slutligen röstar de på

partier som har miljö och klimat tydligt på agendan, men har inte själva engagerat sig politiskt.

Svaret illustrerar det faktum att klimatförändringar ofrånkomligen aktualiserar frågor om moral och ansvar, eftersom det historiska nuet vi lever i samtidigt är ett geologiskt och ekologiskt nu, som även framstår som en brytpunkt i historien. Det är nu som framtiden avgörs, vilket innebär att framtida risker utgör problem som behöver hanteras redan idag (Kverndokk 2017:36). Det moraliska ansvaret kan också medföra skam. Skribenten säger det inte rakt ut, men den förtätade retoriken indikerar att detta är något känslomässigt laddat. Många svar på den norska frågelistan tar upp försök att åka mer tåg och ta mindre flyg, liksom att skaffa elbil, så temat är återkommande.

Frågelistsvaret sändes in innan det svenska ordet flygskam blev viralt och globalt spritt år 2019 (se Wollin 2020:46), men fenomenet har förstås funnits tidigare. Flygskam är naturligtvis stigmatiserande på liknande sätt som andra former av skam (vare sig den benämns som sådan eller inte), och den kan enligt Elisabeth Wollin (2020:48) skapa beröringsskräck, att man undviker beteenden som associeras med skam för att man vill framstå som respektabel. Wollin menar att de som är mest angelägna att undvika flygskam verkar vara medelklassresenärer i storstäder, som både har råd att ta de ofta betydligt dyrare tågen – som är det hon undersöker – och bor närmare noder i järnvägsnätet. Framförallt bor de inte i glesbygd med sina långa avstånd (Wollin 2020:49). I frågelistsvaret har skammen inte påverkat dem så mycket att de slutat flyga, men det dåliga samvetet finns där.

Den systemhotande lättjan

Det sista exemplet kommer från den isländska frågelistan, och utgör svaret på hur skribenten föreställer sig framtiden. Medan ovanligt många islänningar, i alla åldrar, nämner veganism som framtidens melodi och något de sätter stort hopp till, fokuserar följande svar på en helt annan aspekt av framtiden. Skribenten verkar

”De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan”

ha ett komplicerat förhållande till klimatförändringar och miljöförstöring. Å ena sidan tror hon inte ”på denna ideologi”, å andra sidan får begreppet människoskapta klimatförändringar henne att tänka på koleldning i Kina och Östeuropa, och hon undrar varför dessa länder inte har satsat på att bygga kraftverk, eftersom det finns gott om vatten. När hon skriver om det senare karakteriserar hon regimerna i dessa länder som ”heimska og driftarleysi”, dumma och lata. Lättjan återkommer i hennes svar på frågan om hur hon föreställer sig framtiden:

Því miður held ég að mannfölgun og skortur á framleiðslu á mat fyrir fólk og fénað fari minnkandi. Unga fólkíð nennir ekki að framleiða mat, nennir ekki að vinna og ætlast til að allt sé gert fyrir það. Skoðið bara námsefnið í skólunum. Núna búa börnin heima hjá foreldrunum fram yfir 30 árin. Þegar ég var ung fór ungt fólk að heima 15-16 ára til að vinna og eða fara í skóla og mennta sig. Hvað gerist þegar þessi kynslóð okkar þarf að fara á elliheimili. Þetta er mjög stórir árgangar og ég veit að unga fólkíð í dag getur ekki tekið það á sig, því það nennir ekki að vinna. Það hefur aldrei farið þreytt og sveitt að sofa. Það horfir bara á símanna sína og bíður eftir kraftaverkum (ÞMS 2018-01-02. Kvinna, f. 1948).

Tyvärr tror jag att befolkningstillväxten kommer att [fortsätta?] och matproduktionen för folk och få minska. Ungdomar orkar inte producera mat, orkar inte arbeta och förväntar sig att allt ska bli gjort åt dem. Titta bara på kursinnehållet i skolorna. Nu bor barnen hemma hos föräldrarna tills de är över 30 år. När jag var ung begav sig ungdomar hemifrån när de var 15–16 år för att jobba och/eller gå i skola och utbilda sig. Vad händer när denna vår generation behöver flytta till äldreboende? Detta är mycket stora årskullar och jag vet att ungdomar idag inte kan ta sig samman för det, för att de inte orkar arbeta. De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan. De tittar bara på sina telefoner och väntar på underverk.

Det känns som att något saknas i den första meningen i svaret, särskilt som skribenten i föregående fråga om andra samhällshot pekar

ut just befolkningstillväxten som ett stort hot. Rimligtvis oroar hon sig för att folkökningen fortsätter, inte att den minskar. I samma mening nämner hon också risken för att matproduktion för både djur och människor kommer att avta. Den senare risken kopplar hon sedan uttryckligen till att dagens ungdom inte orkar producera mat eller arbeta överhuvudtaget. Detta är en form av tematisk bindning (Hellspong & Ledin 2006:84), där temat matproduktion återkommer i efter varandra följande satser.

Skribenten menar att ungdomarna förväntar sig att få allt serverat utan att de behöver anstränga sig för att uppnå något. Det lärostoff de möter i skolan tycks spä på denna trend, kanske anser hon att de inte får lära sig något nyttigt längre. Dessa delar av texten binds samman genom konnektivbindning (Hellspong & Ledin 2006:88), då skolan underförstått är en orsak till ungdomarnas lättja. Hur och varför specificeras dock inte. Därefter noterar hon att ungdomar bor hemma länge hos föräldrarna, till skillnad från hennes egen generation som fick flytta hemifrån tidigt för att förvärvsarbeta eller studera. Ibland gjorde de både och, då kunde man inte ligga på lat-sidan. Att bostadsbrist och höga bostadspriser skulle kunna vara ett skäl till den nuvarande utvecklingen framgår inte.

Sedan oroar hon sig för hur det ska gå när hon blir gammal och är i behov av omsorg på ett äldreboende. Vem ska då ta hand om henne, när ungdomarna inte orkar jobba och aldrig har behövt lägga sig trötta och svettiga på soffan? Återigen är det en form av konnektivbindning, frågan är en konsekvens både av de lata ungdomarna och, kanske, av hennes generation som började arbeta hårt tidigt och nu är utslitna. Det kan vara många gånger de har fått lägga sig trötta och svettiga i soffan hemma. Dagens ungdomar däremot, de är upptagna med sina telefoner och väntar på underverk, en reminiscens av temat att de förväntar sig att få allt serverat. På så sätt återkommer hon till huvudtemat i slutet.

När jag läste detta svar första gången blev jag konfunderad. Varför spelade ungdomars lättja en så framträdande roll i hennes rädslor inför framtiden? Förvisso är det ett reellt problem i många länder att befolkningen i arbetsför ålder minskar alltmer i förhållande till

en åldrande befolkning, och detta kommer vad tiden lider att göra det svårare att bemanna i välfärden. Det förklarar ändå inte riktigt varför just ungas lättja var ett så stort orosmoment. Det visar sig att den rädslan är långt ifrån ny på Island. I de isländska sagorna, exempelvis i *Grettirs saga*, finner vi en figur som kallades *kolbítur* (kolbitare), en lat ung man som helst höll sig bland kvinnorna i köket, där han inte gjorde någon som helst nytta. Ibland ägnade han sig rentav åt skaldekonst (Ahola 2014:154).

Figuren uppvisar en annan kronotopisk konstruktion än de lata människorna i det finländska exemplet, då den är tydligt kopplad till den normativa synen på manlighet i det medeltida Island. En *kolbítur* uppförde sig inte i enlighet med den manliga normen, och beteckningen användes därför också för att signalera hur avvikande någon var, till exempel en framtida fredlös. Det var ett sätt att bädda för beskrivningen av det annorlunda liv han levde som vuxen (Ahola 2014:153–154), liksom för de stordåd han utträttade. Beskrevs någon som en *kolbítur*, kunde man förvänta sig underverk i framtiden (Ahola 2014:358–359). En *kolbíturs* lättja i ungdomen må ha varat i flera år, men den följde inte med in i vuxenlivet.

Det är tvärtemot vad skribenten tänker sig. Lättjan, som får en negativ laddning (jfr Marander-Eklund 2016:110) genom upprepningen av orden ”orkar inte” (*nennir ekki*) på flera ställen i texten, framstår som permanent och närmast omöjlig att råda bot på. Trots dessa skillnader i hur varaktig lättjan tros vara hos de isländska sagornas kolbitare respektive dagens ungdomar, menar jag att berättelserna om kolbitare ändå bidrar till den starka kulturella laddning som lättja kan få på Island. Lättjan blir här systemhotande: hon säger det inte rakt ut, men detta kan bli det isländska samhällets undergång. Det känns nästan som en återgång till den bibliska och medeltida synen på lättja, då lättja var en dödssynd och en försyndelse mot Gud, förutom att den snarare framstår som mer sekulär och verkar handla mer om samhällets väl och ve än den religiösa sfären, måhända som ett arv efter industrialiseringen och dess arbetsetik (Hviid Jacobsen 2018:229–231).

Lättjans konsekvenser och "the high-speed society"

Jag vet inte om det är en slump att de citerade exemplen alla kommer från kvinnor, men flit har ju framställts som en kvinnlig dygd (se t.ex. Marander-Eklund 2011). De tillhör också ungefär samma generation, då de är födda under sent 40-tal eller tidigt 50-tal. Med tanke på att kvinnan då skulle vara "anpassningsbar, flitig och chic" (*ibid.*), är lättja kanske något som diskuterades ofta i deras egen ungdom och därför är mer naturlig i deras vokabulär, då de har verbaliserat sin syn på lättja mycket tydligare än många andra. Skillnaden mellan att tillskriva andra lättja, den objektiva lättjan, och att resonera kring sina egna tillkortakommanden, den subjektiva lättjan, är dock stor. Nyanseringen i beskrivningen av den subjektiva lättjan tyder på att lättja långt ifrån är ett konstant och obotligt fenomen, vilket öppnar för variation och förändring. I skildringen av den objektiva lättjan framstår den däremot som enbart kronisk och destruktiv (jfr Hviid Jacobsen 2018:229), vilket utesluter möjligheter till förändring. Konsekvensen blir kanske att den som får etiketten "lat" slutar bry sig, för varför skulle man anstränga sig om det ändå inte hjälper?

En aspekt som inte syns i svaren är den förändring i samhället som inträtt under de senaste decennierna och som brukar benämnas "the high-speed society" (Hviid Jacobsen 2018:238). Samhället bygger inte längre endast på arbetsetikens återkomst utan också på en tilltagande accelerering på alla områden, till exempel i arbetslivet, i den teknologiska och sociala utvecklingen och i livet i övrigt (Hviid Jacobsen 2018:238). Den gör det bland annat svårare att balansera yrkesliv med privatliv, men också att hinna med allt som förväntas bli gjort. Detta formar förutsättningarna för de människor som beskrivs som lata i frågelistsvaren, också i det norska svaret, och behöver tas i betraktande för att förstå den kontext de och vi lever i.

I detta bidrag har jag granskat tre svar på frågelistor från tre nordiska länder om klimatförändringar, där lättja har varit en gemensam nämnare. Genom att studera textbindning, kronotopiska identiteter

”De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan”

och emotionalitet har jag försökt blottlägga några av de mönster som finns i texterna, både sådana som är specifika för varje text och sådana som kan ses som gemensamma i viss mån. Detta har jag gjort genom närläsning av varje text. Hur lättja beskrivs varierar, dels beroende på om den utgör objektiv eller subjektiv lättja, dels beroende på samhällelig och kulturhistorisk kontext. Slutligen har jag kopplat detta till möjliga konsekvenser av sådana framställningar, och till framväxten av ”the high-speed society”.

Käll- och litteraturförteckning

Norsk Etnologisk Gransking, Oslo, NEG 0263

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, SLS 2303

Þjóðminjasafns Íslands, Reykjavík, ÞMS 2018-01

Referenser

- Adelswärd, Viveka 1996. *Att förstå en berättelse – eller historien om älgen*. Stockholm: Brombergs.
- Ahola, Joonas 2014. *Outlawry in the Icelandic Family Sagas*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Asplund Ingemark, Camilla 2019. "Islands Submerged into the Sea. Islands in the Cultural Imaginary of Climate Change." *Former som formar: Musik, kulturarv, öar: Festschrift till Owe Ronström*, red. Camilla Asplund Ingemark, Carina Johansson & Oscar Pripp. Uppsala: Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet (Etnolore 38.), s. 199–208.
- Asplund Ingemark, Camilla 2022. "Framtidens former. Hur genrer formar förståelsen av en klimatförändrad framtid i folkloristiska frågelistsvar." *Tidsskrift för kulturforskning* 21(1):31–48.
- Bakhtin, Mikhail M. 1981. *The Dialogical Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin*. Austin: University of Texas Press.
- Blommaert, Jan & de Fina, Anna 2016. "Chronotopic Identities: On the Timespace Organization of Who We Are." *Engaging Superdiversity: Recombining Spaces, Times and Language Practices*, red. Karel Arnaut, Martha Sif Karrebæk, Massimiliano Spotti & Jan Blommaert. Bristol: Multilingual Matters, s. 1–15.
- de Fina, Anna 2021. "Doing Narrative Analysis from a Narratives-as-Practices Perspective." *Narrative Inquiry*, 31(1):49–71.
- de Fina, Anna & Georgakopoulou, Alexandra 2008. "Analysing Narratives as Practices." *Qualitative Research*, 8(3):379–387.
- Fløttum, Kjersti & Gjerstad, Eyvind 2017. "Narratives in Climate Change Discourse." *WIREs Climate Change*, årg. 8:e429.
- Franzke, Christian L.E. 2014. "Nonlinear climate change." *Nature Climate Change* årg. 4 (juni 2014):423–424.
- Hellspång, Lennart & Ledin, Per 2006. *Vägar genom texten: Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur.

”De har aldrig lagt sig trötta och svettiga på soffan”

- Henriksson, Blanka 2007. *”Var trogen i allt”: Den goda kvinnan som konstruktion i svenska och finlandssvenska minnesböcker 1800–1980*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Hviid Jacobsen, Michael 2018. ”Laziness. From Medieval Sin to Late Modern Social Pathology.” *Emotions, Everyday Life and Sociology*, red. Michael Hviid Jacobsen. London: Taylor & Francis.
- Kverndokk, Kyrre 2017. ”Klimakrisens tid.” *Arr Idéhistorisk tidsskrift*, 2:33–46.
- Kverndokk, Kyrre & Eriksen, Anne 2021. ”Climate Change Temporalities. Narratives, Genres, and Tropes.” *Climate Change Temporalities: Explorations in Vernacular, Popular, and Scientific Discourse*, red. Kyrre Kverndokk, Marit Ruge Bjærke & Anne Eriksen. New York & London: Routledge (Routledge Explorations in Environmental Studies), s. 3–14.
- Macdiarmid, Jennie I. mfl 2016. ”Eating Like There’s No Tomorrow: Public Awareness of the Environmental Impact of Food and Reluctance to Eat Less Meat as Part of a Sustainable Diet.” *Appetite*, 96:487–493.
- Marander-Eklund, Lena 2000. *Berättelser om barnafödande: Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Marander-Eklund, Lena 2011. ”Anpassningsbar, flitig och chic. Gestaltningar av kvinnligheter i 1950-talets svenska veckotidningar med fokus på hemmafrun.” *Rig*, 92(2):76–91.
- Marander-Eklund, Lena 2016. ””Jag glömmer aldrig åskvädret 1960 tror jag det var’ – ovädersberättelser.” *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, 2016:103–118.
- Whitmarsh, Lorraine mfl. 2010. *Engaging the Public with Climate Change: Behaviour Change and Communication*. London: Taylor & Francis.
- Wollin, Elisabeth 2020. ”Flygskam, klass och ändrade resvanor. Nätnarrativ om tågresande.” *Kulturella perspektiv*, 29(1–2):46–51.

Två repliker om Elvis Presley och rasfrågan

I det som bara kan beskrivas som ett mycket omfattande skriftligt och muntligt material om Elvis Presley ingår två repliker som jag i denna text kommer att analysera vad gäller rock'n'roll-kungen Elvis relation till den fortfarande i dag ofta problematiska frågan om rasrelationer i USA. Samtidigt kommer jag också att resonera kring (1) i vilken utsträckning replikerna har format amerikanernas syn på rockartisten och (2) vad synen på Presley säger om rasproblematiken som ett generellt problem vad gäller amerikanernas uppfattning om sin identitet och sin historia.

De två replikerna brukar dateras till år 1954, respektive 1957. Exakt datum när de ska ha framförts kan dock inte bestämmas, eftersom ingetdera av yttrandena finns bevarat i någon inspelning eller ner-skrivet i någon dagbok eller liknande. Det första yttrandet kunde med de tre första orden i repliken kallas ”If I could”-repliken och ska ha yttrats av Elvis skivproducent Sam Phillips någon gång år 1954. Det närmaste man kommit vad gäller en datering av repliken är den datering till våren 1954 som Gilbert D. Rodman gör i sin bok *Elvis After Elvis* (se Rodman 1994: 460ff). Den andra repliken kunde kallas ”The only thing”-repliken. Den ska enligt Elvislevnadstecknaren Peter Guralnick (1994:425ff) ha uttalats av Elvis någon gång år 1957.

Min utgångspunkt här är att de två replikerna utgör en del i en själv-refleksiv rörelse där den amerikanska erfarenheten söker någonting av sin speciella problematik och egenart i skärningspunkten mellan olika hållningar och värdesystem som kapitalism, rasism, jämlikhet och frihet. Victoria Fareld (2009:36f) har påpekat att reflektion även är självreflektion: en reflektion över oss själva som reflekterande varelser. Vi skaffar oss kunskap om världen genom att vara helt och hållet inbegripna i den, vilket gör reflektion till en pågående själv-tolkningsprocess, påpekar hon. Reflektionens rörelse handlar om ett återvändande, förstådd som tillbakablickande självvrannsakan.

Det är speciellt detta drag i berättandet om Elvis Presley som gjort de två replikerna eller citaten så viktiga som en del i en amerikansk självvrannsaktionsprocess. Frågorna gäller: vilka är vi, vilka är våra mest grundläggande värden? När är dessa värden i fara? Frågor som dessa dyker upp när de två citaten från 1950-talet av en skivproducent och en artist hamnar i blickpunkten. Citaten är nämligen starkt reflekterande, de pekar tillbaka mot de personer som formulerat dem, men också i en samtidig rörelse mot dem som spridit citaten och dem som tar del av dessa citat.

Varför får vissa repliker och påståenden en speciell status, blir rentav ikoniska? André Jolles har i sin översikt över det han kallar *Simple Forms* (2017:134–5) i anslutning till de sju enkla litterära former som han analyserar, påpekat att det som på engelska kallas *Saying*, ungefär talessätt eller bevingat ord, kan utgöras av två olika typer av yttranden, ett som härstammar från en viss författare och ett som någon person yttrat i ett speciellt sammanhang.

Som produkter uppkomna ur speciella situationer handlar det enligt Jolles om erfarenheter som empiriskt formuleras i utsagor varpå utsagorna isolerar sig ytterligare vilket innebär att erfarenheten kan isoleras just för att den blivit en utsaga. På det sättet kommer utsagan att frikopplas ifrån det sammanhang där den uppstått eller befunnit sig och signifierar någonting autonomt, självständigt. Ofta kan sådana uttalanden också bli eller vara anonyma, så att vi inte längre vet något om vem som först uttalat dem. I fråga om de här två citaten är det inte så utan person, tid och plats är angivna,

om än angivelserna, som vi kommer att se, kan vara i högsta grad opålitliga. Vad är det då som gör att de blir opålitliga? Det är en av de frågor undersökningen ska försöka besvara.

För att få en samhällelig och idéhistorisk kontext för analysen kommer jag att parallellställa Elvis uppgång som känd artist med andra, samhälleligt viktiga händelser i den komplexa och ofta motstridiga utvecklingen av rasfrågan i det amerikanska samhället på 1950-talet och därefter. Man kan hävda att Elvis den här tiden befann sig i ett läge där rasfrågan indirekt men också direkt och detta då på ett högst intimt sätt kom att avspeglas i hans persona. Varför var det så? För att bättre kunna förstå det kan man dra nytta av den tidsmässiga parallelliseringen av dels Elvis uppgång som populär artist och dels den process som nu inleddes i fråga om en ackumulerande emancipation av de svarta, en rörelse som hade både juridiska, politiska och personliga implikationer.

Två processer, två tidslinjer

En utgångspunkt här är att de två processerna startar ungefär samtidigt. Båda processerna innehåller element av det personliga men samtidigt också av det sociala. Den ena, Elvis Presleys snabba utveckling från okänd hillbilly till superstjärna, kommer framför allt att få en kulturell betydelse. Den andra, medborgarrättsrörelsen, får en uttalat social och politisk betydelse. För att kunna förstå de två processerna är det viktigt att se hur de kan tänkas påverka varandra ömsesidigt, om än på sätt som inte är alldeles enkla att beskriva. En tidslinje för dessa två processer kan speciellt ta fasta på några händelser under den period granskningen här gäller, åren från 1954 till 1958.

Viktiga hållpunkter blir då följande:

Emancipationsprocessen för den svarta befolkningen i USA kan sägas inledas med Högsta domstolens beslut i fallet *Brown versus Board of Education* den 17 maj 1954 som formellt gjorde slut på den statsunderstödda segregeringen i amerikanska skolor. Det handlar

om ett domstolsavgörande (347 U.S. 483) i USA:s högsta domstol som etablerade ett förbud mot separata skolor för svarta och vita i USA. Domen upphävde formellt rasåtskillnaden i det amerikanska utbildningsväsendet. Men det skulle ännu ta ett tag innan reell rasåtskillnad hade upphävts, särskilt vid universiteten. Likväl blev domen mycket viktig för integreringen i grundskolor och på collegenivå, och den banade väg för den svarta medborgarrättsrörelsen i USA.

Elvis allra första inspelning skedde på egen bekostnad i Memphis Recording Service, senare kallad Sun Studio, i Memphis, Tennessee sommaren 1953. Låtarna var *My Happiness* och *That's When Your Heartaches Begin*. Båda låtarna var hitlåtar med den svarta barbershop-gruppen *The Ink Spots*. Resultatet blev en acetatkopia som han gav som gåva åt sin mor Gladys Presley.

Elvis första singel spelades in på skivmärket Sun Records den 19 juli 1954. Den består av låtarna *That's Alright Mama* och *Blue Moon of Kentucky*. A-sidan kommer från den svarta rhythm & blues-traditionen och B-sidan från den vita bluegrass-traditionen.

Mordet på Emmett Till skedde den 28 augusti 1955. Händelserna i Money, Mississippi kom för många att bli en ögonöppnare vad gällde segregeringen i de amerikanska sydstaterna. Michael T. Bertrand vid Tennessee State University i Nashville, författare till boken *Race, Rock and Elvis* (2004), har beskrivit den betydelse mordet på Till fick för honom personligen och för hans forskning i amerikansk historia. Han säger att när han skulle inleda sin forskning om Elvis och rock'n'rollens historia och förberedde en föreläsning om medborgarrättsrörelsens rötter såg han ett videoavsnitt kallat "Uppvaknanden" som kom att bli vad han kallar en epifani för honom. I videon ingick en beskrivning av lynchningen av Emmet Till, en ung svart grabb från Chicago, på besök hos sin släkt i Mississippi. Lemlästningen av Till som visades i videon fick Bertrand att fråga sig hur någon kunde göra något sådant åt en mänsklig varelse.

Närheten mellan platsen för lynchningen och staden Memphis där en ung Elvis Presley vid ungefär samma tid spelade in musik i skivproducenten Sam Phillips Sun Records studio föreföll överklig, skriver Bertrand. Hur kunde, frågade han sig, en musik som såg ut att bryta mot alla regler för rasismen i Sydstaterna uppkomma samtidigt och på praktiskt taget samma ställe som lynchningen av Till? Frågorna ledde Bertrand som själv är en produkt av samma miljö vidare i sin forskning gällande rasrelationerna i den amerikanska Södern.

Bussincidenten med Rosa Parks inträffade den 1 december 1955. Den svarta sömmerskan Parks blev känd för att hon vägrade lämna sin sittplats i en buss till en vit man, vilket busschauffören krävde att hon skulle göra. Den dåvarande lagen föreskrev nämligen att svarta skulle ge sin sittplats åt vita. Händelsen utlöste bussbojkotten i Montgomery, Alabama som brukar ses som starten för den moderna amerikanska medborgarrättsrörelsen.

Elvis första album, *Elvis Presley*, spelas in i New York på skivmärket RCA Victor 23 mars 1956. Den första TV-showen som Elvis deltar i var *Stage Show* med entertainern Jackie Gleason år 1956. Elvis deltog vid sex olika tillfällen i showen mellan den 28 januari och den 24 mars. Samma år dominerar Elvis försäljningslistorna i USA vad gäller singlar inom både country pop, vit pop och svart pop (eller rhythm & blues) i USA.

Den första filmen där Elvis finns med, dock ännu inte i huvudrollen, var Hollywoodfilmen *Love Me Tender* som hade premiär den 15 november 1956. Den första filmen där han hade en ledande roll var *Loving You* som hade premiär den 9 juli 1957.

Little Rock Nine, eller avsegregeringen av Central High School i Little Rock, Arkansas inträffade i september 1957. De nio från Little Rock var en grupp afroamerikanska elever som började studera vid den då rassegregerade skolan Little Rock Central High School i Little Rock, Arkansas. De nio var de första afroamerikanska eleverna vid skolan, och deras skolgång utvecklades till en maktkamp mellan USA:s federala regering och delstaten Arkansas.

Händelserna bidrog till avskaffandet av rassegregationen inom skolsystemet i hela den amerikanska södern.

Den 24 mars 1958 ryckte Elvis in i armén. Han är vid den här tidpunkten världens mest kända artist inom showbusiness.¹

De två replikerna

Efter att i januari 1954 ha återvänt till Memphis Recording Service, den som senare kallades Sun Studio, och denna gång ha spelat in "Casual Love Affair" och "I'll Never Stand In Your Way", erbjöd Sam Phillips senare på våren samma år sången "Without You" åt Elvis. Men denne misslyckades med sin tolkning, trots ett flertal försök med att få till det (Guralnick 1994:84f). Därpå ska Sam Phillips ha gett Elvis fria händer i studion och det Phillips då hörde tycks ha passat in i det som enligt olika uppgifter och versioner ska ha varit Sam Phillips stora dröm, nämligen att hitta "a white man with a Negro sound and the Negro feel".

Beträffande autenticiteten i det levnadstecknaren Peter Guralnick beskriver gällande Sam Phillips "If I only could"-replik måste man konstatera att det inte existerar några säkra uppgifter om uttalandets äkthet. Det hela kompliceras ytterligare av det faktum att uttalandet går tillbaka på uppgifter som getts av inspelningsstudions sekreterare och allt i allo Marion Keisker, medan skivbolagsägaren och producenten Sam Phillips, som ska ha fällt uttalandet, själv förnekar att han någonsin skulle ha uttryckt sig på det viset (Klinkmann 1998:113, n 131).

1 Uppgifterna är hämtade från Wikipedia den 28.9.2022

De viktigaste varianterna av Phillips uttalande är följande:

1. "Over and over I remember Sam [Phillips] saying, 'If i could find a white man who had the Negro sound and the Negro feel, I could make a billion dollars.'" (Sun Records co-manager Marion Keisker, citerad i Hopkins 1971:66).
2. "Marion Keisker ... recalled Sam Phillips saying repeatedly, 'If I could find a white boy who could sing like a nigger, I could make a million dollars.'" (Goldman 1981:129).
3. "If I could find a white man who had the Negro sound and the Negro feel, I could make a million dollars". (Sam Phillips, citerad i Choron & Oskam 1991:7).

Peter Guralnick citerar i en not (Guralnick 1994:500) den första av dessa versioner som den mest korrekta, men tillägger att Marion Keisker i sin redogörelse över det sammanhang där uttalandet gjordes har satt ihop två olika historier. Och trots att hon har citerat Sam mer eller mindre korrekt missar citatet Sams underliggande vision och ironi, anser Guralnick.

Man bör också lägga märke till uttalandets karaktär av önskning eller önsketänkande. Edward Westermarck (1906) har talat om något han kallar en överförings- och förvandlingsprocess grundad på det nära sambandet mellan en önskan och föreställningen om dess uppfyllelse. Önsksningen betraktas som ett verklighetens frö, vilket endast behöver ett tillskott av magisk kraft för att utveckla sig. Sådan kraft kan tillföras önsksningen på mångahanda sätt, skriver Westermarck. Citatet antyder att det för Phillips ska ha varit viktigt att sammanföra en vit sångare med en svart sångtradition för kunna åstadkomma den åsyftade magiska effekten som citatet målar upp.

Gilbert B. Rodman, som har detaljgranskat uttalandet (Rodman 1996:31ff), konstaterar att detta "If I could"-citat, när det förs fram, ofta dyker upp i den version som Choron & Oskam anför, alltså utan att Marion Keiskers förmedlande roll alls finns medtagen. Ett sådant uteslutande vore betydelselöst ifall Phillips kommentar

skulle finnas bandad eller om han själv skulle ha bestyrkt det. Men Phillips själv har vid flera tillfällen dementerat att han skulle ha gjort något sådant specifikt uttalande (Marcus 1981:16n, Worth & Tamerius 1988:153n) och Keisker är den enda källa som kan sägas bevisa motsatsen.

Som jag skriver i min avhandling om Elvis (Klinkmann 1998:265ff) betonar Peter Guralnick i flera sammanhang sångarens dokumenterade brist på rasfördomar. Enligt Guralnick skulle Elvis av sina föräldrar ha fått en uppfostran som underströk alla människors lika värde:

“There were times we had nothing to eat but corn bread and water”, recalled Vernon not long before he died, “but we always had compassion for people. Poor we were, I’ll never deny that. But trash we weren’t.... We never had any prejudice. We never put anybody down. Neither did Elvis”. (Vernon Presley, citerad av Guralnick 1994:29)

Guralnick låter även Sam Phillips vittna om Elvis brist på rasfördomar:

The lack of prejudice on the part of Elvis Presley had to be one of the biggest things that ever had happened to us, though. It was almost subversive, sneaking around through the music - but we hit things a little bit, don’t you think? I went out into this no-man’s-land, and I knocked the shit out of the color line. (Ibid.:134)

Men trots detta sprids det ganska tidigt i Elvis karriär, enligt Guralnick redan våren och sommaren 1957, ett rykte i svarta bostadsområden i USA i vilket det påstås att Elvis skulle ha sagt: “The only thing Negroes can do for me is to buy my records and shine my shoes.”

Guralnick (ibid.:425f) låter den svarta rhythm & blues-artisten Ivory Joe Hunter, som vid denna tid besökte Elvis i dennes hem i

Graceland, dementera ryktet. Också tidningen *Jet*² bad om besked av sångaren. På reporterns fråga om han någonsin sagt detta svarade Elvis: "I never said anything like that, and people who know me know I wouldn't have said it".

Guralnick säger att försöken att hitta en källa till detta rykte är som att försöka fånga en jordekorre. Yttrandet skulle ha fällt antingen i Boston som Elvis vid denna tidpunkt aldrig hade besökt eller i Edward R. Murrows landsomfattande TV-show som han aldrig hade uppträtt i (ibid.:426). Tidningens reporter Louie Robinson hade också frågat människor som kommit i kontakt med Elvis om dennes eventuella rasfördomar. Dr W. A. Zuber, en svart läkare i Elvis födelsestad Tupelo, Mississippi, berättade att Elvis under sin tid i Tupelo brukade umgås med gospelkvartetter och besöka svarta *sanctified*-möten. Själv påpekade Elvis för *Jets* reporter att han som barn besökte de färgades kyrkor, bland annat pastor Brewsters, och att han aldrig i ärlighetens namn kunde hoppas på att nå upp till Fats Dominos och Ink Spots-sångaren Bill Kennys musikaliska nivå (ibid.:426).

Utmärkande för ryktets ovederhäftiga karaktär är att det, varje gång det dyker upp, tycks göra detta i en ny, lätt förändrad form. Några exempel på ryktets verbala utformning är följande, hämtade från Rodman (1996:34ff, 43, 54, 56): "All I want from blacks is for them to buy my records and shine my shoes" (källa V. S. Naipaul), "The only thing niggers are good for is to shine my shoes" (källa Greil Marcus), "The only thing niggers can do for me is shine my shoes and buy my records" (källa N. M. Zuberi), "The only thing they [blacks] can do is shine my shoes and buy my records" (källa Eddie Murphy), "The only thing a nigger is good for is to shine my shoes" (källa Dave Marsh). Rodman sammanfattar citatsamlingen med att säga att medan uttalandets starkt fördomsfulla karaktär bibehålls i de olika versionerna varierar de exakta ord Elvis ska ha använt i

2 *Jet Magazine* är en amerikansk veckotidning, grundad år 1951, som riktar sig till den afroamerikanska målgruppen och innehåller artiklar om politik, religion och musik. Tidningen är känd för att ha följt medborgarrättsrörelsen i USA.

mycket hög grad för att vara ett uttalande som man tror ska ha ägt rum i verkligheten.

Men trots den obefintliga akribin tycks ryktet ha fortsatt att florerat i afroamerikanska kretsar. Rodman (1994:465f) citerar Dan Heilman som berättat att svarta kulturarbetare som Vernon Reid (från rockbandet *Living Colour*), Chuck D (Carlton Ridenhour) från rapgruppen *Public Enemy* och filmregissören Spike Lee alla har hört detta rykte och satt tilltro till det.³

Som Michael T. Bertrand (2007:81) påpekat påminner oss ryktet om Elvis-citatet, även i ett specifikt afroamerikanskt sammanhang, om att historien ofta handlar om vad människor väljer att minnas i det som passerat. Historien om Presley visar därmed att gränslinjen mellan historieskrivning och minnen, också opålitliga sådana, inte alltid är lätt att dra. Det faktum att gränslinjen är otydlig innebär att den skapar en konkurrenssituation mellan olika sätt att förhålla sig till gårdagen.

För att sammanfatta: det går uppenbarligen inte, med den information som är tillgänglig i dag, att kunna fastslå den exakta ordalydelsen vad gäller Sam Phillips påstådda ”If I could”-replik. Det som finns är olika varianter där nyckelvittnet Marian Keiskers roll varierar, så att hon är ibland fungerar som källa och ibland lyser med sin frånvaro. Vad gäller ryktet om det rasistiska uttalandet av Elvis förblir det ett rykte där frågan om ryktets relevans tycks hänga samman med den position den person som för ryktet vidare själv innehar i relation till den komplexa rasfrågan.

Elvis första framträdande i etern

”If I could”-repliken kan sägas ingå i ett tids- och platsmässigt sammanhang där frågan om relationen mellan det svarta och vita Amerika befinner sig i början av en mer omfattande re-orientering, en förnyelse av samhällskontraktet och ett återvändande till de

3 Heilmans text, ”Trying to get to you: Greil Marcus chases the ghost of Elvis Presley”, ingår i *Rock & Roll Disc*, mars 1992:9ff.

idéer om alla människors lika värde som låg till grund för den amerikanska konstitutionen från år 1789. Men utvecklingen i den amerikanska Södern hade tagit en mer aggressivt segregationistisk väg i och med slavhandeln och etableringen av ett ras/kast-samhälle där, beskrivet i detalj av Calvin Hernton i boken *Sex and Racism in America* (1965). Elvis Presley hade växt upp i fattiga förhållanden i Tupelo, Mississippi där den svarta och den vita befolkningen levde nära varandra. Han tillhörde den första generation av vita amerikaner som mer aktivt intresserade sig för musik gjord av afroamerikanska musiker, genrer som blues, rhythm & blues, gospel och popmusik. Utvecklingen av radiomediet var en viktig faktor vad gällde denna ökade kommunikation som skedde så att säga över rasgränsen.

När Elvis gjorde sina första inspelningar för Sam Phillips i Memphis-studion och skivorna sedan spelades i radion av den lokala disc jockeyn Dewey "Daddy O" Phillips (inte släkt med Sam Phillips) sommaren 1954 var det speciellt Elvis version av den svarta bluesmannen Arthur "Big Boy" Crudups jump blues-låt "That's All Right Mama" som blev en sensation i Phillips radioshow "Red Hot And Blue" på radiostationen WHBQ. Uppgifterna om det antal gånger som Dewey Phillips spelade låten en sommarkväll varierar ("he played the record seven times in a row, eleven times, seven times over the course of the rest of the program ..."; Guralnick 1994:100), liksom också antalet telefonsamtal och telegram som skivan resulterade i. Guralnick nämner både antalet 47 och 114 telefonsamtal och 14 och 47 telegram. De exakta siffrorna är i sammanhanget mindre viktiga. Det centrala var att skivan väckte mycket stark genklang både hos disc jockeyn Dewey Phillips och hos radiostationen WHBQ:s lyssnare (Klinkmann 1998:113f). Det som framför allt väckte förundran hos lyssnarna tycks ha varit frågan om sångarens etnicitet.

Dewey Phillips gjorde snabbt en improviserad intervju med den unge sångaren i vilken det klargjordes för lyssnarna att Elvis gått i Humes High School i Memphis (familjen Presley hade flyttat till Memphis år 1948 när Elvis var 13 år gammal). Det betydde i klartext

att han var vit, eftersom skolväsendet i Memphis och överallt i den amerikanska Södern vid denna tid var helt segregerat (Guralnick 1994:101). Men trots detta ledde Elvis lokala och regionala framgångar snabbt till ett oroligt muttrande inom countrymusikindustrin: "It's not country, it's Negro music, it's pop. It's something, but it's not country." Och i och med att det visade sig att Elvis och rockabilly-stilen var det hetaste som fanns på försäljningslistorna över nya countryskivor blev protesterna allt mer upprörda (se *Country, The Music and the Musicians. Pickers, Slickers, Cheatin' Hearts & Superstars* 1988:305, även Klinkmann 1998:205).

För Sam Phillips innebar den nya hybridmusikstilen rock'n'roll med artister som Elvis Presley, Jerry Lee Lewis, Carl Perkins, Johnny Cash, Roy Orbison, Charlie Rich, samtliga vita hillbillies från den amerikanska Södern, enligt Guralnick (1994:134) ett ständigt vågspel, ett slags lindansaruppgift i den meningen att ett steg för långt i riktning mot det svarta idiomet skulle ha kunnat resultera i en omkategorisering av musiken och artisten som svart. Man kan också notera att disc jockeyn Dewey Phillips och skivproducenten Sam Phillips företer flera karaktäristiska drag som i likhet med vad som kan sägas gälla för Elvis kunde placera in dem i en så kallad "white negro"-kategori⁴. Båda jämför också Elvis med de svarta amerikanerna. Dewey Phillips påpekar:

Elvis had the feel of Beale Street, ... He was probably more at home there than he was on Main. You know, Elvis didn't walk into Lansky Brothers because someone suggested, "Why don't you buy a chartreuse fucking shirt?" (Citerat i *ibid.*: 206)

Citatet fungerar som en markör för Elvis position som hipster, starkt påverkad av svart kultur. Beale Street i Memphis var centrum för den svarta blues- och rhythm & blues-musiken i staden med en

4 Beteckning på en vit nordamerikan som försöker efterlikna en svart amerikan, speciellt en svart jazzmusiker eller så kallad hipster (beträffande uttrycket hipster, se Klinkmann. 1998:137ff). Uttrycket "white negro", som lanserades av författaren Norman Mailer år 1957, användes ofta om Elvis. Uttrycket förekommer också i den amerikanska rasistiska diskursen i den starkt nedsättande formen "white nigger" (se Guralnick 1994:253, Rodman 1996:34ff).

mängd klubbar och danshak längs gatan, detta i kontrast till Main Street som var stadens huvudgata. Lansky Brothers klädbutik som sålde extravaganta hipsterkläder låg vid Beale Street.

Frågan om integration, jämlikhet, jämställdhet mellan olika etniska grupperingar i det amerikanska samhället blir mot den rasistiska bakgrund som ännu rådde när Elvis slog igenom långt mer komplicerad, mångbottnad för de svartas del än att gälla en enkel integreringspolitik i form av en "övergång" från en svart till en all-amerikansk kultur, från en minoritetskultur till en majoritetskultur. På motsvarande sätt kommer vita amerikaner som lagt sig till med svarta kulturmönster och livsideal, att lätt betraktas som svarta. Ett exempel är rytm&bluesartisten Johnny Otis, född John Alexander Veliotis av grekiska föräldrar i Vallejo, Kalifornien. Ur det omgivande samhällets synvinkel blev Johnny Otis, sin ljusa hudfärg till trots, kategoriserad som kulturellt svart. Därmed är han svart i alla relevanta betydelser av ordet (Klinkmann 1998:260).

Enligt den brittiske sociologen Stuart Hall (1992) är frågan om ras i samhället kulturellt bestämd. Man kan alltså säga att Elvis musikaliskt och delvis kulturellt sett överskridit rasgränsen i de amerikanska Sydstaterna men att han inte samtidigt genomfört en motsvarande övergång vad gäller övriga aspekter av den personliga identiteten. Det gör honom till ett slags oroande hybridvarelse i den amerikanska femtiotalsverkligheten.

Elvis sprängde det musikaliska fältet

Symboliskt kan man se staden Memphis i delstaten Tennessee som en bild av mötet mellan den vita och den svarta kulturen i USA, ett möte som i detta fall förverkligas på ett utpräglat lågt socio-kulturellt plan. Judd Phillips, äldre bror och kompanjon till Sam Phillips på skivbolaget Sun Records, har sammanfattat sina erfarenheter av varför detta svart-vita kulturmöte kom till i Memphis av alla ställen:

It was the poor white seeking the soul expression. Not the uptown white, but the poor white. But the Negro could not be accepted as

an *idol*; it was a sin. But what happened, all of that explosion, was because of the poor black trash and the poor white trash, and the only reason it happened in Memphis was that nobody cared here. (Bane 1982/92:125f)

Philip H. Ennis (1992:239, 241) konstaterar att Elvis och rock'n'rollen kom att spränga hela fältet av det Ennis kallar musikaliska strömfåror⁵ i den amerikanska populära musikproduktionen i och med att denne ansågs ha öppnat countrymusikens dörr till den svarta popen med sin crooningstil⁶ vilket ledde till ett förbjudet område. Men, tillägger Ennis, det skedde först efter det att dessa skivor som Elvis och några andra countryartister spelade in validerats genom att dyka upp på poplistorna. Därmed skapas ett nytt fenomen, en trevägs crossover mellan country, vit pop och svart pop. Elvis kom år 1956 att dominera skivförsäljningen på alla dessa tre topplistor, med hela nio av totalt tolv crossover-skivor. Detta ledde förutom till en imitativ reflex där andra artister försökte efterlikna Elvis till att hela systemet med separata musikaliska marknader kollapsade. Och samtidigt hade Elvis blivit en superstjärna, vilket var en helt ny kategori ifråga om sångartister.

Det man också kan notera är att det som ur ett perspektiv kan se ut som en integration, sammanflödet av de tre "stora" populära musikströmmarna, vit pop, svart pop och country pop, ur ett annat perspektiv kan se ut som kulturell appropriering, alltså det faktum att vita artister kopierar svarta artisters musikstilar och sångsätt. Det som gör detta speciellt komplicerat i Elvis fall är att integrationen av de tre musikströmmarna hos honom är så grundlig, så genomgående och därmed också kom att inkludera frågan om det som i det vita Amerika på femtioalet kunde uppfattas som en farlig appropriering av den manliga svarta sexualiteten. Det är återigen

5 Dessa sex så kallade musikaliska strömmar eller strömfåror under tidsperioden 1900 till 1945 var enligt Ennis de tre "stora" strömmarna vit pop, svart pop och country pop samt de tre "mindre" jazz, folk och gospel. Från år 1945 till 1965 dyker crossover-fenomenet upp och på femtioalet kommer Elvis som den ledande artisten inom denna nya, sjunde strömfåra att etablera det Ennis kallar "The King and His Court".

6 Ungefär: en manlig balladsångstil.

Elvis hybridstatus som här blir det kritiska momentet, det som gör honom farlig och svårkontrollerad ur ett förment vitt, rasåtskiljande perspektiv. Motsvarande status kunde aldrig en artist som till exempel Pat Boone, som också hade flera sådana cross-over-hits ungefär samtidigt, ens komma i närheten av.

En analys av replikerna

Varken Sam Phillips eller Elvis har tillstått att de skulle ha uttalat sig så som berättandet om replikerna förtäljer. I Sam Phillips fall kan man ändå med något större säkerhet anta att han, vilket också stöds av den utsaga Marion Keisker gjort, har uttalat en grundtanke som återkommer i samtliga citat av uttalandet. Nämligen att det skulle gå att göra pengar på en vit kille som kunde emulera de svarta musikformer som i början av femtiotalet var på frammarsch, framför allt rhythm & blues.

Vad gäller Elvis-uttalandet är det praktiskt taget omöjligt att bekräfta att han skulle ha sagt någonting sådant som det hävdas att han skulle ha sagt i det jag här har benämnt ”The only thing”-uttalandet.

Gemensamt för båda uttalandena är att de i vissa versioner använder sig av ett rasmässigt invektiv, ordet ”nigger”, som därmed kommer att ge uttalandena en ännu tydligare, aggressivt rasistisk prägel (se ovan not 3).

Guralnick (1994:134) skriver att Sam Phillips i den unge Elvis osäkra uppträdande kunde lägga märke till en social, psykologisk, starkt förnimbar känsla av underlägsenhet, en känsla som Sam Phillips kände igen från de stora svarta artister som han hade sökt upp och spelat in.

I min avhandling om Elvis Presley konstaterar jag att den livssyn Guralnick upptäcker hos Sam Phillips innehåller två olika aspekter: å ena sidan ett risktagande som Phillips talar om som en känsla av att befinna sig vid ”the cutting edge”, vilket kan tolkas som att stå vid randen av en avgrund, med bland annat frågan om

omkategoriseringar av vit och svart i USA vid denna tid. Å andra sidan ett hopp om det man kunde kalla en stor vinst vid det spelbord som utgörs av 1950-talets USA där "The American Dream", drömmen om den stora jackpoten, möjligheten att slå igenom i stor stil, fortfarande var i högsta grad levande.

Man kan också med Rodman (1994:30ff) använda begreppet myt eller mytisk formation för att ange den kontext som här skapas. Det är den kapitalistiska myten, myten om Amerika som de oändliga möjligheternas land som får ett slags förverkligande i mytbildningen om Presley, dennes snabba uppgång och samtidiga förvandling till någonting mer än enbart en enskild persona. Han blir ett emblem, en sammanfattning av vad detta Amerika kan sägas stå för.

En ny kulturell formation

Greil Marcus har i sin bok *Mystery Train. Images of America in Rock 'n' Roll Music*⁷ (1975), i inledningen till kapitlet om Elvis, gjort ett slags "sammanfattning" av Elvis betydelse för den amerikanska identiteten och kulturen Marcus menar att Elvis är en enastående figur i den amerikanska verkligheten. Han uppskattas av både långhåriga rockkritiker, medelålders kvinnor, staden Memphis och till och till och med presidenten (Richard Nixon). Elvis kommer i Marcus version att i praktiken bli liktydig med en rad olika versioner av Amerika. Det kulturella omfånget i hans musik har enligt Marcus expanderat till den punkt där den inkluderar inte enbart dagens hitlåtar utan också patriotiska sånger, ren country gospel och riktigt smutsig blues. Recensionerna av hans konserter av vanligtvis helt trovärdiga kritiker liknar i vissa fall bibliska berättelser om himmelska mirakel, skriver Marcus och sammanfattar Elvis som "a great artist, a great rocker, a great purveyor of schlock, a great heart throb, a great bore, a great symbol of potency, a great ham, a great nice person, and, yes, a great American" (kursiveringarna är gjorda av Marcus).

7 Boktiteln är en referens till en låt som Elvis spelade in 1955. Originalen är skrivet och inspelat av den svarta rhythm & blues-artisten Junior Parker 1953.

Det Marcus retorik understryker är att det sker en sammankoppling mellan individen och representationen Elvis Presley och det amerikanska uppfattat som en speciell kulturell, social, politisk och ekonomisk formation. Elvis blir därmed ett emblem eller en sammanfattning av vad den amerikanska livsformen kan sägas innebära, med sina speciella möjligheter och utmaningar.

Det är detta sammanflöde som skapar den effekt av stark kulturell resonans som de repliker som här har undersökts signifierar. I Sam Phillips-citatet handlar det framför allt om den så att säga omvända, om än inte helt genomförda integrationen från vit till svart som samtidigt också kan tolkas som en form av kulturell appropriering som fäster en speciell vikt vid frågan om ras/rasism som en grundläggande problematik i den amerikanska erfarenhetssfären. I och med att frågeställningen från början framstår som dubblerad i de två kategorierna ras och rasism uppstår här en osäkerhet vad gäller innehållet i dessa kategorier, något som kan sägas vara ett karaktäristiskt drag hos det amerikanska. Gränserna mellan dem kommer att framstå som oklara. Frågan om ras och etnicitet i USA är påverkad av denna paradox, som tycks gå tillbaks på viljan att tillskriva tydliga svarta och vita identiteter i ett samhälle som är kulturellt och rasmässigt blandat i större eller mindre grad.

Detta märks ännu tydligare i det andra citatet, det uttalande som ryktet förtäljer att Elvis själv skulle ha gjort någon gång mot slutet av femtiotalet.

David Pilgrim, kurator vid Jim Crow-museet vid Ferris State University i Big Rapids, Michigan, har påpekat att ryktet började spridas i slutet av 1950-talet men var i omlopp på 1960- och 1970-talen i många afroamerikanska gemenskaper, även i Mobile, Alabama där Pilgrim växte upp. Pilgrim (2006) konstaterar att det finns åtminstone tre olika versioner av ryktet. Enligt en av versionerna handlar det om ett svar Elvis ska ha gett på en fråga om han haft en date med en svart kvinna. En annan version hävdar att han är negativ till vänskap med svarta män och enligt en tredje version förringar han på ett grovt sätt alla svarta amerikaner/människor. I samtliga versioner är ordalydelsen likartad, det vill

säga formaliserad, låt vara att ordningsföljden mellan att köpa skivor och putsa skor kan variera: "The only thing a Black woman/a Black man/a Nigger can do for me is buy my records and shine my shoes." Pilgrim tillägger att trots att ryktet i vida kretsar uppfattades som sant och trovärdigt – och av belackare till Elvis fortsätter att uppfattas så – finns det ingen verklig grund för ryktet.

Bertrand (2007:63f) konstaterar att Elvis som ett ämne för historiker förblir en enigmatisk figur, vilket åtminstone till en del beror på att han tog sig över de rasmässiga gränserna under den tid han var aktiv. Även om Elvis transgressioner var osystematiska och ofullständiga eller "opolitiska" hotade de hur som helst status quo i rasfrågan. Här kommer också ett klassperspektiv in som låter förstå att afroamerikaner och vita ur arbetsklassen hade mer som var gemensamt än vad som skiljde dem åt, vilket kom att underminera de myter och stereotyper som upprätthöll det som kallats en Jim Crow-segregation (se Hernton, 1965).

Bertrand menar att minnesbilderna av Elvis Presley i mainstream Amerika i gemen har varit nedsättande. I en nation som värdesatte och värdesätter rörlighet uppåt i det sociala registret och kulturella framsteg förblev Elvis en proletär och provinsial figur, en exotisk och motbjudande den Andre. Marknadsförd som en Hillbilly Cat som snurrade med höften blev han senare B-filmstjärna och efter det ett spektakel i Las Vegas, vilket innebar att han aldrig kunde övertyga de ledande smakdomarna om att han var någonting annat än en ohyfsad och talanglös långtradarchaufför. Han uppfattades helt enkelt, åtminstone av dem som sysslade med att styra den amerikanska offentliga smaken och opinionen, som oförmögen att uppnå någon historisk betydelse. Men för afroamerikanerna handlade Presleys position, skriver Bertrand, om någonting annat än dennes oförmåga att genomföra en kulturell förnyelseprocess. Hans position var nämligen sammanbunden med ett långlivat och ofta tragiskt förhållande mellan svarta och vita i den västra hemisfären.

Elvis och det kollektiva minnesarbetet

Hur ska alltså ryktets ganska omfattande spridning i speciellt afroamerikanska kretsar förstås? Bertrand påpekar att de minnen av Elvis Presley som är förhärskande i dag i många afroamerikanska gemenskaper kan hjälpa oss att fastställa hur särskilda grupper ser på denna relation. Hågkomster av det slaget visar hur historien uppfattad ryktesvägen fyller i de tomrum som historieberättandet i skolan har erbjudit. En bedömning av den här processen, speciellt när den gäller ett minoritetsperspektiv på Presley, ger en möjlighet att få inblick i den attraktion som myter, konspirationsteorier, urbana legender, rykten och andra inofficiella och icke-sanktionerade hjälpmedel kan erbjuda när det gäller att fastställa det som är tänkt att utgöra en historisk sanning.

Man kan med Bertrand säga att sådana aspekter av ett kollektivt minnesarbete som innehåller rykten, urbana legender och myter inte är irrelevanta vad gäller den historiska processen. Tvärtom kommer de att kunna påverka enskilda personers attityder vad gäller både gårdagen och nuet. Frågan om minnande har ett samband med hur den som minns ser på sin egen position i samhället. Inte minst tycks det populära minnesarbetet vara viktigt för människor som historiskt sett varit marginaliserade, konstaterar Bertrand. Det populära minnandet kan tillhandahålla en alternativ version av historien som kan bidra till att förklara individernas egen marginalisering.

Slutsatsen blir då att ryktet om Elvis-episoden kan placeras in i en tolkningsram som inkluderar både den amerikanska framgångsmyten och de svarta amerikanernas ihållande känsla av att vara mindervärdiga i det amerikanska samhället. Denna känsla kanaliseras i citatet speciellt mot bakgrunden av den enorma framgång som Elvis Presley fick genom att appropriera inte minst svarta musiktraditioner. Speciellt tydligt ställs framgången då i relief till hur så många svarta artister i Amerika genom åren känt sig förfördelade och utnyttjade av de vita.

Greil Marcus sammanfattning av Elvis betydelse jämförd med hur en annan författare, Nelson George, framställer sångarens kulturella status visar också att frågan om etnisk positionering här tycks spela en viktig roll. När Marcus påpekar: "Beside Elvis, the other heroes of this book seem a little small-time" kan det uppfattas som att det också och inte minst berör de svarta artister han diskuterar i boken, artister som bluesartisten Robert Johnson och Sly Stone som på sextio- och sjuttitalen var ledare för en framgångsrik, ras- och könsmissigt integrerad rockgrupp, Sly & The Family Stone.

George (1988:62f) säger att Elvis exponering för svart kultur, både blues och gospel, var så stark som den sedd ur hans vita Mississippiperspektiv någonsin kunde tänkas vara. Elvis lyssnade på de svarta radiostationerna WDIA i Memphis och WLAC i Nashville och han visade i både klädsel och frisyr upp en image med tydlig bakgrund i den svarta kulturen. Han approprierade stilar från de svarta som i sin tur hade lagt sig till med ett vitare utseende, sammanfattar George denna tvärkulturella kollision. George betonar speciellt att det han kallar Elvis omvända integration var så fullständig att han när han stod på scenen hade övertagit en symbolisk sexualitet som svarta artister fört in i den amerikanska underhållningsvärlden. Elvis var sexig, inte på ett prydligt sätt som i Hollywood, utan sexig på ett aggressivt, jordnära sätt som vita associerade med svarta män. Presley kom enligt George som ung man närmare den tuffa sexualitet som många rhythm & blues-vokalister projicerade än vad någon annan rock'n'roll-stjärna hade lyckats med.

George kontrasterar sedan det han kallar denna ytans, det ytligas svarthet, ett slags mimikry-effekt som Elvis i sitt scenuppträdande och i sin sång kunde uppnå, med dennes brist på verklig inlevelse i den svarta kulturen. Hos George blir Elvis ett slags förpackning, en artist med en begränsad musikalisk ambitionsnivå utan någon verklig hängivelse vad gäller den svarta musiken och stilen, något som gjorde honom speciellt farlig. Presley gav sig, menar George, aldrig tid att utveckla sin tolkning av det svarta så som exempelvis Mick Jagger i Rolling Stones gjorde, något Elvis senare karriär tydligt visar.

George kallar Presley för "a damn lazy student" och betecknar honom som en medelmåttig som tolkande artist, under hela sin karriär fastnaglad i sin manager Colonel Parkers hårda grepp. Om Elvis skulle ha hållit sig närmare bluesstilen från sina tidiga Sun-inspelningar skulle han enligt George ha kunnat producera 20 år av musik som kvalitativt skulle ha svarat upp mot det George kallar myten om Elvis Presley.

I min doktorsavhandling om Elvis som karnevalistisk rock-kung blir slutledningen att det är i mindre utsträckning genom rockmusiken och rockstatusen som Elvis lever vidare. Långt mer handlar det om en frikopplad karnevalistisk och grotesk mask, den så kallade Las Vegas-masken, genom vilken han fortsätter att finnas med i dagens samhälle.

Den groteska Elvis-masken, som kan sägas ha överlevt sin bärare, kan enligt avhandlingen (Klinkmann 1998:303ff) ses som ett förkroppsligande av det som inte kan sägas på något annat sätt. I den meningen kan Elvis groteska mask och hans aktualiserande av den liminala tankefiguren "white negro", ses som platsen för en reflektion över rasismen. Man kan med Victoria Farelds terminologi tala om ett återvändande som kan förstås som en tillbakablickande självrannsakan (Fareld 2009:37). Elvis-masken kan då i enlighet med teoribildningen om grotesken (se Haag 1997:44f) ses som "a restless movement toward the unsayable" och som "the struggle to understand the incomprehensible".

Närmare bestämt handlar det om den amerikanska rasism som innebär att de två kategorierna vitt och svart inte får mötas annat än på ett kulturellt och abstrakt plan. Hos Elvis blir den kroppsliga grotesken och karnevaliseringen av positionen som artist en möjlighet att aktualisera något som man i den dominerande diskursen i det amerikanska samhället inte kunnat tala om på ett direkt sätt. Hans öde blir därmed också beseglat: han blir ett offer för den dominerande diskursens ambivalens gentemot det Andra som innebär ett samtidigt avståndstagande och en undermedveten fascination inför det Andra, det Svarta som tecken (jfr Stallybrass & White 1986:25, 193ff). Han blir en hybrid, en anomali genom att med sin

kropp och sin representation uttrycka detta grundläggande ambivalens i sin kultur.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis vill jag hävda att de två citaten som diskuterats här utgör en del i en självreflexiv rörelse där den amerikanska erfarenheten söker någonting av sin speciella problematik och egenart i skärningspunkten mellan olika hållningar och värdesystem som kapitalism, rasism, jämlikhet och frihet. Citaten blir en fokuspunkt för en fortsatt reflektion kring smärtpunkterna i denna erfarenhet.

Som Bertrand (2007:81) har påpekat påminner oss ryktet om Elvis-episoden i ett afroamerikanskt sammanhang om att historien ofta handlar om vad människor väljer att minnas i det som passerat. Historien om Presley visar därmed att linjen mellan historieskrivning och minnen, också opålitliga sådana, inte alltid är lätt att dra. Det faktum att gränslinjen är otydlig innebär att den skapar en konkurrenssituation mellan de här två sätten att förhålla sig till gårdagen, det vill säga historieskrivandet och minnesarbetet.

Sam Phillips, Elvis Presley, Rosa Parks, Emmett Till och många fler ingår alla i den komplexa och ofta motstridiga utveckling av det amerikanska samhället som skedde på 1950-talet och som har fortsatt därefter. Därför kommer också de två citaten som här har analyserats att fortsätta att tala till alla som är intresserade av den amerikanska historien och erfarenheten och av Elvis, rock'n'roll och afroamerikanernas situation.

Käll- och litteraturförteckning

- Bane, Michael 1982/92. *White Boy Singin' the Blues. The Black Roots of White Rock*. New York: Da Capo Press.
- Bertrand, Michael T. 2014. Race, Rock and Elvis. History in Music. <https://www.tnstate.edu/faculty/mbertrand/race.aspx> Hämtat 28.9.2022.
- Bertrand, Michael T. 2004. *Race, Rock and Elvis*. Champaign: University of Illinois Press.
- Bertrand, Michael T. 2007. Elvis Presley and the Politics of Popular Memory. *Southern Cultures*, Vol. 13, No. 3, The Second Annual Music Issue (FALL 2007). Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Choron, Sandra & Bob Oskam 1991. *Elvis!: The Last Word*. New York: Citadel.
- Country, The Music and the Musicians. Pickers, Slickers, Cheatin' Hearts & Superstars* 1988. Utgiven av The Country Music Foundation. New York: Abbeville Press.
- Ennis, Philip H. 1992. *The Seventh Stream. The Emergence of Rocknroll in American Popular Music*. Hanover: Wesleyan University Press.
- Fareld, Victoria 2009. Minneskulturens former. Inverterad monumetalhistoria. Kristina Fjelkestam red. *Reflektionens gestalt*. Huddinge: Södertörns högskola.
- George, Nelson 1988. *The Death of Rhythm & Blues*. New York: Pantheon Books.
- Goldman, Albert 1981. *Elvis*. New York: Avon Books.
- Guralnick, Peter 1994. *Last Train to Memphis. The Rise of Elvis Presley*. London: Abacus.
- Haag, Ingemar 1997. The Modern Grotesque - the Mystery of Body and Language. *The Language of the Grotesque. Interlitteraria* 2. Tartu: Tartu University Press.
- Hall, Stuart 1992. New Ethnicities. James Donald & Ali Rattansi red., *Race, Culture & Difference*. London: Sage.
- Hernton, Calvin 1965. *Sex and Racism in America*. Garden City, New York: Doubleday & Co. På svenska som *Sex och rasism* 1970. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hopkins, Jerry 1971. *Elvis*. New York: Simon & Schuster.
- Jolles, André 2017. *Simple Forms*. London: Verso.

- Klinkmann, Sven-Erik 1998. *Elvis Presley – den karnevalistiske kungen*. Åbo: Åbo Akademi tryckeri.
- Marcus, Greil 1975. *Mystery Train. Images of America in Rock 'n' Roll Music*. New York: E. P Dutton.
- Rodman Gilbert D. 1996. *Elvis After Elvis. The Posthumous Career of a Living Legend*. London & New York: Routledge.
- Pilgrim, David 2006. Elvis Presley and Racism - March 2006. Jim Crow Museum. Big Rapids: Ferris State University. <https://www.ferris.edu/HTMLS/news/jimcrow/question/2006/march.htm>
- Stallybrass, Peter & Allon White 1986. *The Politics and Poetics of Transgression*. London: Methuen.
- Westermarck, Edward 1906. Magins inflytande på sederna och rättsbegreppen”, *Finsk Tidskrift* nr 4 år 1906.
- Wikipedia. Rosa Parks. https://sv.wikipedia.org/wiki/Rosa_Parks
Hämtad 28.9.2022.
- Wikipedia. Little Rock Nine. https://sv.wikipedia.org/wiki/Little_Rock_Nine
Hämtad 28.9.2022.
- Wikipedia. Military career of Elvis Presley. https://en.wikipedia.org/wiki/Military_career_of_Elvis_Presley. Hämtad 28.9.2022
- Worth, Fred & Steve Tamerius 1988. *Elvis Presley: His Life from A to Z*. Chicago: Contemporary Books.

Tove Ingebjørg Fjell

Tradisjonell og trygg, spektakulær og individorientert Debatten om individualiseringstendenser i gravferdsseremonier i Norge

Innledning

Folkloristen Lena Marander-Eklund har brukt mange av sine år på å forske på fødselsnarrativer (Marander-Eklund 2000), en faglig interesse vi har til felles. Denne artikkelen til Lenas festskrift handler ikke om kulturelle forestillinger om fødsel, om begynnelsen av livet, men om noe som er tett tilkoblet, nemlig kulturelle forestillinger om døden, om slutten av livet. Jeg har tidligere forsket på endringer i utforminger av dødsannonser (Fjell 2019), samt forestillinger om den døde kroppen (Fjell 2020), og i denne artikkelen vil jeg se nærmere på noen av de nyere elementer i gravferden, denne siste reisen på livets ferd, og mediedebatten knyttet til denne.

En avslutningsseremoni – begravelse eller bisettelse – er å forstå som del av et overgangsritual med en separasjonsfase (fra status som levende til status som død), en overgangsfase eller liminalfase (fra dødsfall til en eller annen form for avslutningsseremoni), og

en integrasjon eller innlemmelse i de dødes rekker (jf. van Gennep 1960). Et ritual kan ha et religiøst eller sekulært innhold, og følger en noenlunde bestemt struktur, med en begynnelse og en slutt, og bestående av bestemte elementer (Klein 1995:15–17). Ritualer som for eksempel avslutningsseremonier er å forstå som:

[k]ollektiva iscensättningar på offentliga platser [som] existerar för att *göra* något, för att signalera något till omgivningen; de är symboler för någonting utanför dem själva (Klein 1995:20; kursiv i original).

Etnologen Ingeborg Svensson, som har studert begravelser av homoseksuelle som døde i AIDS, peker på at avslutningsseremonien i liminalfasen ikke bare gjentar en akseptert struktur, men at den også har et kreativt potensial, altså muligheter til å gjøre forandringer (Svensson 2013:56–57). Slik spontanitet, kreativitet og improvisering står ikke i motsetning til et ritual, men er del av det, i tillegg til ritualets etablerte handlingssekvenser, ifølge etnologen Hanna Jansson (Jansson 2021:60). Det er slik kreative elementer jeg fokuserer på i min studie, og den mottakelsen disse improviseringene får.

For å sette endringene inn i en større sammenheng, vil jeg vil først kort introdusere de fem fasene i dødens historie, og særlig den femte fase, hvor mitt fokus er. Den franske historikeren Philippe Ariès er kjent for å ha skissert fire faser eller mentaliteter i dødens historiske utvikling, som går over 1000 år i den vestlige verden (Ariès 1974). Disse fire fasene betegnes som «den temmete død», «selvets død», «den andres død» og «den forbudte eller usynlige død». De engelske betegnelsene for de fire fasene er henholdsvis middelalderens «tamed death», renessansens «one's own death», romantikkens «thy death», og modernitetens «forbidden death» (Ariès 1974). Det er helst den fjerde fasen, også omtalt som den forbudte eller usynlige død, som har vært omtalt og behandlet i studier om døden, slik den fremsto på 1900-tallet og nesten frem til vår egen tid. Men ideen om en usynlig død og en forbudt død passer dårlig for vår egen tid. Sosiologen Michael Hviid Jacobsen har derfor skissert en femte fase i dødens historie, som tar for seg

dødens tilbakekomst og synlighet. Han kaller denne fasen for den «spektakulære død», med utgangspunkt i den massemedierte død, der et avgjørende trekk er individorientering eller individualisering (Jacobsen 2009). Sosiologen Tony Walter har studert den samme fasen, altså overgangen fra den forbudte død, til en fase der døden er «pervasive» eller gjennomgripende og tett på i vanlige folks liv, og ikke bare i den massemedierte død, der døden er på god avstand (Walter 2018). Med individualisering, i denne artikkelen også omtalt som individorientering, forstås forestillingen om frie valg og frihet fra gitte strukturer og tvang, til muligheten til og kravet om å skape seg selv (jf. Bauman 2006:46–50). Endringene i dødens historie og overgangen til den femte fase, forklarer Michael Hviid Jacobsen, henger sammen med «... the accelerated and intensified processes of individualization, informalization, re-ritualization, commercialization, professionalization, anesthetization and the complex criss-crossing of these processes that fundamentally impact and alter our encounter with and experience of death, dying and bereavement» (Jacobsen 2013:17). Denne gjenfødelsen av døden «... has been developing contrary or complementary to the medicalization of death, dying and bereavement, and, on the other hand, as a response to political and social changes celebrating individual autonomy» (Jacobsen 2013:27–28). Individorienteringen, eller den personlige tilretteleggingen i avslutningsseremonier, er drøftet i noen forskningsarbeider som angår norske forhold, og jeg vil trekke disse nærmere inn i analysen (Sommer 2019; Utby 2019; Høeg 2023), i tillegg til i noen grad å trekke inn arbeider som angår andre nordiske land (f.eks. Jansson 2021a; 2021b; Svensson 2013).

I denne studien som setter søkelys på trekk i den femte fase i dødens historie, vil jeg diskutere eksempler på ulike individorienterte avslutningsseremonier i Norge. I økende grad forventes at avslutningsseremonien forteller noe om hvem avdøde var som person, eller hvordan denne eller dennes nærmeste ville at omgivelsene skulle huske vedkommende. Hvilke elementer i avslutningsseremonien blir oppfattet å representere akkurat denne personen som nå er i gang med sin siste reise? Og hvordan utspilles debatten om den nye trenden i avslutningsseremonier? Målet med studien er å vise de endringene som skjer i gravferdspraksiser, og hvor konfliktlinjene går.

Metode, materiale og forskningsetikk

For å besvare forskningsspørsmålene har jeg studert et mediemateriale, som er knyttet til både omtaler av utradisjonelle, og i noen grad spektakulære gravferder, og noen debatter som har funnet sted om denne endringen. Jeg har benyttet meg av databasen Atekst, der jeg har søkt på kombinasjoner av ordet «gravferd» i kombinasjon med ord som «personlig», «individuell», «unik», «tilrettelegging», «spektakulær», og navn på ulike stemmer i den pågående debatten om personlig tilrettelegging av gravferder, så som gravferdskonsulentene Kai-Roar Bjerkeengen og Mona Grudt, samt presten Ingeborg Sommer. Søkeperioden er perioden 1. januar 1990 – 31. desember 2022, et tidsrom som dekker det meste av formingen av den femte fase i dødens historie. Datasettet består av 40 artikler og 6 leserinnlegg, hvor sistnevnte kategori er ført i pennen av gravferdskonsulenter på den ene side og på den annen side, representanter for kirken, så som prester. De aller fleste medieklippene er hovedsakelig fra årene 2014–2022 (41 av 46 medieklipp), og den kristne avisen *Vårt Land* hadde flest medieklipp om temaet (7). Publikasjonene dekker hele landet, der noen er riksdekkende, mens andre er region- eller lokalaviser.¹ I materialet er også fire publikasjoner som ikke er fra aviser, men fra magasiner og ukeblad, som har hatt lengre artikler om personlig tilrettelegging av gravferder, og jeg har valgt å ta disse med.² Jeg har også valgt å trekke inn en debatt om temaet, som ble sendt på riksdekkende TV/radio (NRK2022), der to fremtredende debattanter som også opptrer som intervjuobjekter og skribenter av leserinnlegg, deltok. Jeg har gjort en tematisk analyse (Braun og Clarke 2006), der jeg har kodet forskningsmaterialet i to hovedkategorier, for det første beskrivelser av endringer i gravferder, og for det andre problematisering av

1 Medieklippene fra riksdekkende publikasjoner er hentet fra følgende: NTB, NRK, *Aftenposten*, *VG*, *Dagbladet*, *Vårt Land*, *Dagen*, *Kapital*. Medieklippene fra regionale og lokale publikasjoner er hentet fra *Adresseavisen*, *Adressa*, *Romerikes Blad*, *Drammens Tidende*, *Opp.no*, *Østlands-Posten*, *Bergensavisen*, *Telemarksavisa*, *Moss Avis*, *Fredrikstad Blad*, *Akershus Amtstidende*, *Harstad Tidende*, *Gjengangeren*, *Bladet Stjørdal*, *Rana Blad*, *Nidaros*, *Arbeidets Rett*, *Sør-Trøndelag*, *Budstikka*.

2 Disse er *Magasinet Plot*, *Vi.no*, *Fagpressenytt*, *Kvinner og klær*.

endring i disse. Under sistnevnte hovedkategori har jeg delt inn i to temaer, nemlig posisjonering av henholdsvis gravferdskonsulenter og kirkens representanter.

Ulike typer avslutningsseremonier i Norge

Avslutningsseremonier har i lang tid fulgt et bestemt mønster, der en har kunnet ta seg få individuelle friheter. Kulturhistorikeren Bjarne Hodne beskriver ut fra et arkivmateriale, hvordan gravferder i det gamle bondesamfunnet fulgte et noenlunde bestemt mønster, etter hva som var lokale, regionale eller nasjonale skikker (Hodne 1980:80–132). Også i dag følges noen bestemte mønstre, men det er større variasjon, og individorienteringen uttrykker variasjonen.

Hvis en ser bort fra at det er mulig å velge helt bort en avslutningsseremoni, så har en i Norge tre seremonivalg. Disse er religiøs gravferd; humanistisk avskjedsseremoni; og livssynsåpen seremoni. Når jeg refererer til religiøs gravferd menes i denne sammenhengen kristen gravferd, som finner sted i et kirkerom. Det vil finnes andre typer religiøse gravferder, så som muslimske, buddhistiske osv., som jeg ikke vil behandle i denne artikkelen. Den religiøse gravferden følger et bestemt mønster, der f.eks. presten leder seremonien, der religiøse salmer og lesing av bibelvers inngår, men der, i våre dager, familie og venner i økende grad er delaktig, blant annet ved å lese minneord over avdøde, eller fremføre dikt eller sang. En kiste står fremme ved alteret, og når seremonien er over, går presten ut først, fulgt av kisten, båret av seks familiemedlemmer eller venner, og hvor den nærmeste familien går først etter kisten, og andre følger på. Hvis det er en kistebegravelse, føres kisten til gravplassen, hvor den settes i jorden, og presten leser bibelvers og det synges en siste salme. Hvis avdøde skal kremes, og siden urnebegraves eller askespres, senkes enten kisten i gulvet, eller kisten føres ut i en bil og kjøres til krematoriet.

Videre finnes humanistisk avslutningsseremoni, før 2006 kalt borgerlig begravelse eller bisettelse, i regi av Human-etisk forbund (Aas 2021). Her holdes ofte seremonien i et ikke-religiøst rom, eller

i et religiøst rom, der kors og andre religiøse symboler kan, men ikke må være tildekket. Mønsteret i en slik seremoni, hva som kommer først og sist, kan minne om en religiøs gravferd, med unntak av at det liturgiske innholdet byttes ut med en ikke-religiøs innhold, kristne salmer byttes ut med andre musikalske innslag og at en seremonileder fra Human-etisk forbund leder seremonien (Utby 2019:51).

Til sist finnes alternativet livssynsåpen eller personlig avskjedsseremoni, som Kulturdepartementet i 2012 lanserte som en mulighet fri fra bestemte religiøse eller humanistiske retningslinjer (Aas 2021). En livssynsåpen avskjed kan foregå inne eller ute i privat eller offentlig rom, i et religiøst og et ikke-religiøst rom, med religiøse og ikke-religiøse musikalske og andre innslag, og der seremonien kan ledes av en prest, en begravesesagent, et familiemedlem, eller en annen. Det kan være elementer av flere religioner involvert, f.eks. fra kristendommen, fra islam eller andre (Utby 2019).

Det er ikke vanntette skott mellom de ulike seremonitypene, men de er inspirert av hverandre, og gjenkjennbarheten er stor. På den ene side kan det gjenkjennbare gi trygghet og tilhørighet, hvilket kan være viktig for etterlatte som kanskje er med til å arrangere en gravferd for første gang i sitt liv, og på kort varsel. På den annen side kan de kreative elementene gi rom for å kommunisere noe om den søster, far eller barn som er gått bort. Men uansett hvilken seremonitype som velges, kan en slå fast at individorienteringen, det unike, valgfriheten, og i noen tilfeller det mer spektakulære i de senere år har fått en større plass.

Eksempler på individorientering

Søkelyset på individet – den avdøde – kan være til stede både før, etter og under avslutningsseremonien. Dette er en utvikling som har pågått i noen tiår, og som fremdeles pågår for fullt. Etter de fleste dødsfall vil de etterlatte publisere en dødsannonse før selve seremonien. Studier viser en del endringer over tid i utformingen av slike annonser (Wiggen 2000; Fjell 2019). Eksempler på endringer

er symbolbruk og formuleringer i annonsene. Symbol var ikke vanlig i dødsannonser før etter annen verdenskrig, og da var det kun ett symbol som gjaldt, nemlig korset. Ikke før på 2000-tallet, ble det observert andre symboler, som blant annet sykler, kjæledyr og musikkinstrumenter. Når et annet symbol enn det aller vanligste velges, må en anta at det er ment å skulle fortelle noe om den avdøde: Etterlatte etter en avdød som verken likte musikk, eller spilte selv, ville sannsynligvis ikke ha valgt et musikkinstrument i dødsannonseren. Det samme gjelder formuleringer i dødsannonserne: Mens det på 1960-tallet ble konstatert at «min kjære kone døde stille» og «vår kjære bror er død», brukes det 50 år senere et mye mer blomstrende språk, som «min elskede, fantastiske livspartner og beste venn sovnet stille inn, omgitt av sine nærmeste» og «vår rause og morsomme bror døde stille i dag» (jf. Fjell 2019). Noen er enda mer kreative i formuleringene i omtalen av en nærståendes død: Det refereres verken til at en person er død eller sovnet stille inn, men til at vedkommende «parkerte crocsene i campingvognen» (*Finnmark Dagblad* 2022): Her må man anta at det kan gjøres en kobling til at avdøde både hadde en campingvogn, og at han likte å tilbringe tid i denne.

Etter avslutningsseremonien, f.eks. i utformingen av avdødes gravstein, kan en utover fra 1990-tallet finne avdødes signatur, eller fotografi, som begge uttrykker en individorientering (Gustavsson 2003:34–35, 2003:85, 102; 2011:75). Men også her går grensen et sted, og det er lokale bestemmelser. Etterlatte etter et Hells Angels-medlem fikk i Oslo ha hodeskallevinger på gravsteinen, mens på vestkysten fikk ikke etterlatte etter medlem i MC-klubben Nevermind ha klubbens logo på gravsteinen, et dødninghode med en narrehatt. Det lokale kirkelige fellesrådet avgjorde søknaden:

‘Det var rett vondt og ubehagelig å se på dette bildet’ skriver et av fellesrådsmedlem [sic] som frykter de ‘villeste’ symboler dersom Nevermind-logoen blir godtatt. En annen representant synes selve hodeskallen er problematisk. Kanskje bildet av en harley [motorsykel, red. anm.] hadde vært bedre (Friestad 2015, siste parentes i original).

Bispedømmerrådet kom til samme konklusjon, men foreslo en neddempet logo uten farger. Imidlertid ble også dette avslått av det lokale kirkelige fellesrådet. Sistnevnte fant hodeskallen, underlig nok, usømmelig på en kirkegård, og heller ikke stjerneadvokaten John Christian Elden nådde gjennom i ankebehandlingen i retten (ibid.).

Ikke alle velger å ende sine dager på en gravplass, men får asken spredd. Også her ser en at etterlatte i planleggingen av askespredningen søker etter steder som betydde noe spesielt for avdøde, som et fjellområde som avdøde ofte besøkte, eller et skjærgårdsområde, der hen ofte fisket (Fjell 2020:113; Hadders 2014:201; Høeg 2023:62; Jansson 2021a:65; Jansson 2021b: 179). Askespredning ble tillatt i Norge fra 1997, etter en lovendring i Gravplassloven (§20). Kirken reagerte kraftig både før og etter lovendringen. Først i 2012 åpnet Bispemøtet for askespredning i regi av Den norske kirke, men prester kan reservere seg mot å forrette i en bisettelse der det planlegges askespredning (Kalseth-Iversen 2015), på samme måte som leger kan reservere seg mot å utføre abortingrep.

Det er imidlertid særlig i selve avslutningsseremonien at individet – den avdøde – trer klarest frem. Ett eksempel er fra begravelsen til en av de 77 drepte etter 22. juli 2011, Monica Iselin Didriksen, som kalte seg selv for «såpeboblepiken». I programmet, som ble gjengitt i mediene, sto å lese: «Monica Iselin satte stor pris på å blåse såpebobler og sende gode tanker opp i sfæren. Bli med å sende en tankefylt boble med kjærlighet til Monica» (Torheim og Vold 2011). I kirken ble det delt ut såpeboblebeholdere til de sørgende, og «kisten ble båret ut gjennom en himmel fylt med såpebobler» (Bajoghli og Kultorp 2011).

Det finnes flere eksempler. Da den motocross-interesserte ungdommen døde av sykdom, ble motorsykkelen med inn i kirken den dagen gravferden fant sted, sammen med drakt, hjelm, støvler og briller. Kameratene fra motocross-miljøet sto klar med motorsyklene utenfor kirken, og startet dem opp da kisten ble båret ut. Faren sa det slik: «Motocross var livet hans og vi ville at han skulle få en begravelse han selv ville likt og en seremoni der alle vennene fra motocrossmiljøet kunne få delta» (Barth-Nilsen og Gauteplass

2014). Den samme lenken mellom den avdøde og elementer i avslutningsseremonien finner vi i friluftsmannen som fikk sekken, kompasset og en halefjær av en tiur på kisten (Afret 2021); den avdøde ungdommens kiste som ble tagget av kameratene (Mathisen 2012); Liverpool-tilhengeren som fikk Liverpool-rød kiste og kistebærere ikledd Liverpool-drakter (Strømnes 2022), eller muligheten til å begraves i den lokale fotballklubbens farger (Stoksvik og Elgaaen 2022); eller den eldre kvinnen, som da hun levde, elsket tu-rene til Det karibiske hav, og som fikk sambamusikk i avslutnings-seremonien i kapellet:

Da sambarytmene bredte seg i kapellet, var det som om både mamma og pappa befant seg i Karibien, forteller Agnete om stemningen som musikken skapte i Vestre gravlund kapell i Oslo. Foreldrene hennes hadde reist på cruise i Karibien flere ganger, og hadde fantastiske minner derfra, noe de fortalte entusiastisk om til familien. -Derfor var det riktig for oss å ta avskjed med mamma på denne måten. Hun elsket en fest, og var opptatt av at vi ikke skulle sørge over henne, men fortsette å leve livet (Afret 2021).

Den samme tydelige koblingen mellom det avdødes individet og dennes interesser på den ene side, og på den annen side, elementer i avskjedsseremonien, beskriver kulturviteren Vilde Ørsje Utby (2019). I dette tilfellet hadde avdøde tidligere vært mye involvert i friidrett:

En person som satt på fremste benken til venstre hadde på seg en jakke i sterk farge. Inngangsmusikken ble stoppet, og vi som var til stede forsto at seremonien var i ferd med å starte. Personen i den knallfargede jakken gikk opp og stilte seg bak kisten. Det var helt stille i salen. Personen løftet den ene armen opp mot taket og sa med hevet stemme: «Innta plassene, klar» og et startskudd ble fyrt av (Utby 2019:60).

Her skapes en veldig tydelig kobling mellom den avdøde og mellom elementer i avslutningsseremonien. Ingeborg Svenssons studie gir også en rekke eksempler på hvordan elementer i

avslutningsseremonien søker å kommunisere noe om hvem avdøde var som person (se f.eks. 2013:179 ff). Etterlatte ønsker å være ærlig og tro overfor den avdøde, slik hen var, da hen levde. Men denne type koblinger kritiseres også, og noen påpeker at det er «mer 'stæs' og at folk legger mer status i gjennomføringen av begravelsen enn tidligere» (Skogvang 2017). Hvordan foregår så debatten om individorienteringen av avslutningsseremonier i Norge?

Debatten om individorienteringen

Det har vært noe, men ikke veldig mye offentlig debatt om denne endringen. Posisjonene er følgende: På den ene side står etterlatte, i tillegg til gravferdsbyråer som tilbyr tjenester som muliggjør en sterkere individorientering, så som for eksempel gravferdsfirmaet «Personlig gravferd». Det nevnte gravferdsfirmaet understreker at det ikke er noe galt med tradisjonelle gravferder, men formidler på egen hjemmeside: «Det kan ikke være sanna at alle seremonier skal være like. Gjennom et helt liv tar vi mennesker forskjellige valg, og når vi dør, bør det også være rom for å kunne ta egne personlige valg» (Personlig gravferd 2023). På den annen side står særlig representanter for kirken (prester og organister), men også seremoniledere utenfor kirken.

I debattene har hovedsakelig tidspunkt for avslutningsseremoni, samt bruk av bilder og valg av musikk vært diskutert. Når det gjelder tidspunkt for avslutningsseremonien, er det i all hovedsak gravferdsbyrået «Personlig gravferd» som har frontet dette, både i debatter og på sine nettsider:

Vi har erfart at det for mange er utfordrende å kunne stille opp i seremonier når disse tradisjonelt avholdes på dagtid på hverdager, på tidspunkter da folk flest er på jobb. Vi ønsker å fremme muligheten for seremonier på ettermiddag og kveld, i tillegg til å kunne bruke lørdager og søndager. Vi tror at dette vil ha stor betydning og gi mange flere muligheten for å kunne delta og ta et siste farvel. Seremoni på kveldstid vil også kunne gi en helt annen stemning ved bruk av levende lys (Personlig gravferd 2023).

I en debatt hevder gravferdsbyråets leder at hans byrå tilbyr dette, fordi det finnes et visst behov for denne type individuelle tilrettelegging. Gravferdsbyråets leder presiserer at det vil bli «en utfordring» å få prester og organister til å stille opp utenom ordinær arbeidstid (Johansen 2022).

Diskusjonen om bruken av bilder handler om at noen etterlatte ønsker å vise video eller bilder av avdøde på storskjerm i avslutningsseremonien. Enkelte prester og biskoper ønsker ikke dette, og argumenterer med at det ikke passer inn, at det kan virke distraherende og at særlig video kan gi sterke inntrykk på gravferdsfølget (Utby 2019:64).

Presten Ingeborg Sommer, som både har deltatt i debatter om valgfrihet i kirkens avslutningsseremonier, har også adressert temaet i et forskningsarbeid om personlig tilrettelegging av gravferder (Sommer 2019). Her problematiserer hun at den første etterlatte møter oftest er representanten for gravferdsbyrået og ikke presten, og at det derfor kan dannes noen feile inntrykk av hva prester aksepterer og ikke aksepterer: «Det ble henvist til at prestene hadde det overordnede ansvaret. Dette stemmer jo, men i verste fall kan dette få prestene til å fremstå mer som makt- og myndighetspersoner enn som fagpersoner» (Sommer 2019:12). I ett av Sommers caser, satt etterlatte på prestens kontor i samtale med gravferdskonsulent og prest. Det ble her gjort avtaler med gravferdskonsulenten, mens presten ble oversett: «Videre fulgte en drøfting mellom de pårørende om musikk, sanger, salmer og antall vers osv. Presten ble ikke inkludert i samtalen, hverken som fagperson eller i kraft av sitt ansvar for gravferden, til tross for at de satt på prestens kontor» (Sommer 2019:14). Sommer refererer videre til ett tilfelle der uttrykket «å kjøpslå med prestene» ble brukt. I en samtale mellom etterlatte og gravferdskonsulent, der Sommer var observatør, spurte etterlatte om det *måtte* være tre salmer i en kirkelig begravelse, eller om det gikk an å redusere fra tre salmer til færre, hvorpå gravferdskonsulenten svarte: «Nei, det må det faktisk ikke [det må ikke være tre salmer], vi kjøpslår ofte med prestene om – nei huff da [gravferdskonsulenten ser bort på forskeren, som også er prest] – om å

droppe salme to til fordel for solonummer, så det går an» (Sommer 2019:12). Sommer opplever at gravferdsbyråer i noen tilfeller presenterer kirkens avskjedsseremonier som en «tvangstrøye» som en kan komme seg ut av med litt forhandling, snarere enn en trygg ramme (Sommer 2019:12), og ifølge henne synes prestens rolle i økende grad å ha blitt underordnet gravferdsbyråenes. Likevel kommer det frem i Sommers forskningsarbeid at prestene i noen grad tilpasser seg en ny tid og nye krav fra sørgende etterlatte:

I gravferdskonferansen gikk de pårørende gjennom salmene som deres mor hadde ønsket til gravferden og strøk alle versene som handlet om synd. Og da presten i samtalen senere sa at talen ville handle om «livet og døden og håpet», uttrykte de pårørende at dette passet godt. De var ikke «keen» på å høre om synden (Sommer 2019:41).

Det samme engasjementet viser Ingeborg Svensson til i studien av begravelser av homoseksuelle etter HIV-epidemien på 1980-tallet (2013). Her er venner av avdøde særlig opptatt av ordet «synd» i en salme ble benyttet i deres venns begravelse, og en av dem kommenterte: «Vad var det för djävla psalmer?» (Svensson 2013:192). Den aktuelle salmen som ble diskutert i vennegruppen, *Amazing grace*, har strofer som «Jag kommit hem, jag vilsen var / var blind, men nu jag ser» og «Jag kom ur tvivel, mörka djup / ur vanmakt och ur skam» (Svensson 2013:192-193), og ble oppfattet som en understreking og en sementering av stigmatisering av homoseksualitet, og at den derfor ikke passet til å formidle noe om avdødes levde liv.

Etterlatte tar altså en langt mer aktiv rolle i planleggingen av avslutningsseremonier, enn hva var tilfelle for noen tiår tilbake. Særlig kommer dette til uttrykk når det gjelder valg av musikk, og her er forventningene store til selv å kunne få velge (jf. Sommer 2019:44).

Musikk er sentralt i avslutningsseremonier, og ifølge Sommer er valget av musikk noe av det viktigste, og det som etterlatte har størst forventninger til (Sommer 2019:44). For noen tiår siden besto musikalske innslag av kristne salmer, men i økende grad er annen type musikk kommet inn. Det er flere reaksjoner på den endringen som

skjer, og konflikter kan oppstå ved nettopp valg av musikk, i tillegg til at det er store lokale variasjoner: Det som én sogneprest eller organist ikke godtar, kan en annen sogneprest eller organist i nabokommunen godta (NRK 2022). Etterlatte, kanskje på vegne av avdøde, ønsker musikk som avdøde likte, eller som de mener forteller noe om avdøde. Tilbake i 2003 ble det rapportert det om presters og særlig organisters motstand mot bruk av cd-spillere og stereoanlegg, og «svært moderne» musikkinnslag, som Beatles, Dire Straits og Elvis (Borrevik 2003). I andre tilfeller har etterlatte valgt ut musikk, der teksten eller bolker av teksten oppfattes som upassende. Det kan være dreie seg om upassende ord i teksten, som prest, organist eller en seremonileder i en livssynsåpen seremoni mener bryter med en oppfattelse av verdighet i avslutningsseremonien (jf. Utby 2019:64). Utby refererer i sin forskning til en seremonileder som understreker at han alltid sjekker musikken som etterlatte har valgt, for å luke ut upassende tekster, knyttet til sex, vold og drap, eksempelvis AC/DCs «Highway to hell». Men han påpeker også at «det skal være ganske langt ut på jorden, før jeg sier nei» (Utby 2019:64). Noen ganger glemmer seremonileder å sjekke teksten i den utvalgte musikken, noe som skjedde i en humanistisk gravferd, der Frank Zappas «Bobby Brown» ble avspilt, med fraser som «Eventually me and a friend / sort of drifted along into S&M / I can take about an hour on the tower of power / as long as I get my little golden shower» (Zappa 1979). Ifølge seremonilederen reagerte ingen av de etterlatte, men hun selv opplevde det krevende (Utby 2019:65).

Individuelle ønsker kan innbefatte ønske om fravær av prest og kristne salmer, eller ønsker om musikktekster med banneord, eller innslag som bare få år tidligere var utenkelige; ballongslipp, fargerike kister, champagneskål og fyrverkeri, eller det å ha med motorsykelstøvler inn i kirkerommet i bisettelsen til en motorsykkellinteressert ungdom, eller det å holde gravferden på kvelden eller i helgen, slik at flere kan delta i seremonien.

Kritikken mot endringene begrunnes også i en bekymring for at begravelser skal bli de nye statusmarkørene. En gravferdskonsulent

understreker at ikke alle har råd til den kjente fiolinisten Arve Tellefsen, eller et jazzband: «Og se på begravelser på statens regning. Det er jo ikke måte på, det kan koste nær sagt hva som helst» (Borrevik 2003.) Sosiolog Per Tanggaard, som både har forsket på temaet døden og har erfaring fra Kirkerådet og Gravferdsrådet, er ikke bekymret for utviklingen, men har likevel noen kritiske tanker:

Per Tanggaard advarer mot «feinschmecker-begravelser», og håper at det ikke oppstår klasseskiller mellom ulike typer begravelser. – Det er viktig at alle får en fullverdig begravelse. Jeg har vært i noen spektakulære begravelser, men da mister jeg følelsen av trygghet. Man kan glemme sorgen om en begravelse ligner for mye på et vanlig *event*. I stedet for å sørge, kan regien få for mye fokus (Skogvang 2017, kursiv i original).

Det samme argumentet fremføres av prest Ingeborg Sommer, som mener at mye har endret seg de senere år, og at det i dag er stort spillerom for å imøtekomme de fleste ønsker innenfor de rammene som kirken kan tilby. Men det viktigste for denne presten er at det bør være en ramme som er lik fra gang til gang, at det er gjenkjennbart og dermed trygt, og at en seremoni ikke skal avhenge av hvilke ressurser familien har, eller hvem avdøde var: «Det er ikke slik at vi alle har hatt fantastiske liv som kan feires i en gravferds-seremoni», uttalte presten Ingeborg Sommer i en debatt om personlig tilrettelegging av avskjedsseremonier, og fortsatte med å peke på at vi alle ikke er ressurssterke og kreative (NRK 2022). I døden må det også være plass til vanlige, kjedelige liv, «og til de livene der mye har gått i stykker», og det kan ikke være sånn at «prestasjonskulturen, der mennesker jobber livet av seg for å få til livet, nå ikke en gang [tar] slutt ved døden. For å være et vellykket menneske må du kline til med en skikkelig god begravelse også» (Bergheim og Pecori 2020). I forskningsarbeidet er Sommer enda tydeligere på at de fleste liv ikke er ekstraordinære liv, og innbakt i dette ligger også en kritikk av gravferdsbransjen:

I det meste av gravferdsbyråenes kommunikasjon, blir fokuset på avdødes liv løftet frem på en måte som gir inntrykk av at dette er et pluss. Det er selve byråets oppdrag å designe gravferder i avdødes

ånd. Det er likevel en opplagt svakhet ved dette utgangspunktet: Det bygger på forestillingen om at avdøde var et spennende menneske som vi kan samles rundt og hedres i fellesskap. Realiteten er imidlertid at avdøde stort sett var et alminnelig menneske – med gode og dårlige sider. Og et vesentlig problem er at de ulike pårørende kan ha svært ulik relasjon til avdøde. Kanskje var «Per» en fantastisk ektemann, men en dårlig far? Noen har hatt yrkeskarrierer som har vært med å gi livet identitet og innhold. Andre har virket i det stille og det er ikke så mye å spinne rundt. Atter andre igjen har strevd gjennom hele livet, med f.eks. rus, og alle relasjoner er borte eller brutt (Sommer 2019:58).

Individorienteringen stiller nye krav til oss: Nå skal vi finne ut av gravferden selv, vi skal alle finne ut av døden selv, og kanskje er ikke alle i stand til det, er prestens budskap (NRK 2022). I den moderne tidsalder der mye mer flyter nå enn det gjorde tidligere, går man ikke inn i noen mønstre fasttømret av tidligere generasjoner (Sommer 2019:49). I dag er vi alle ansvarlig for presentasjonen av oss selv, i livet og også i døden.

Avslutning

I den femte fase i dødens historie, er individualisering sentralt. Individorientering har en sett lenge i andre ritualer som for eksempel bryllup, og nå er tiden kommet til gravferdene. Gravferdspraksisene liberaliseres og individualiseres som veldig mye annet i vårt samfunn. Særlig viktig synes valget av musikk å være, samt gjenstander som benyttes i seremonien, og når det gjelder askespredning, synes valget av sted å være viktig. De etterlatte, eller den avdøde selv, har fått større innflytelse over seremonien enn hva tidligere var tilfelle. Debatten om denne endringen foregår først og fremst mellom gravferdsbyråene på den ene siden, og på den annen side, prester og organister. Mens sistnevnte synes at den like strukturen og det gjenkjennbare avslutningsritualet inngir trygghet og styrke, og at individualiseringen av avslutningsseremonier kan ha gått for langt, understreker førstnevnte viktigheten av at individuelle

ønsker i større grad må høres. Det ser ut til at særlig representanter for kirken ser ut til å trekke i nødbremsen, ved å understreke at en avslutningsseremoni med et noenlunde fast mønster gir trygghet i en vanskelig situasjon, og at i døden er vi alle like, og at alle statusforskjeller og klasseskiller opphører da. Gravferdsbyråene hevder på sin side at det absolutt skal være plass til de faste mønstrene, som gjenkjennes som trygt, men at det også skal være plass til noe annet, for dem som ønsker det, for i livet har vi aldri vært like, så hvorfor skal vi være det i døden.

Kilde- og litteraturhenvisninger

- Ariès, Philippe 1974. *Western attitudes toward death. From the Middle Ages to the present*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Bauman, Zygmunt 2006. *Flytende modernitet*. Oslo: Vidarforlaget.
- Braun, Virginia og Victoria Clarke 2006. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 377–101.
- Fjell, Tove Ingebjørg 2019. Continuities and Changes in Death Notices, the 1960s and 2010s. *Arv – Nordic Yearbook of Folklore*, 75:35–53.
- Fjell, Tove Ingebjørg 2020. The Coffin, the Urn and the Ashes. Conceptions of Death. *Ethnologia Scandinavica*, 50:103–120.
- Gennep, Arnold van 1960. *The rites of passage*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Gustavsson, Anders 2003. *Gravstenar i Norge och Sverige som symboler för känslor, tankar och idéer i vår egen tid*. Oslo: Novus forlag.
- Gustavsson, Anders 2011. *Cultural studies on death and dying in Scandinavia*. Oslo: Novus Press.
- Hadders, Hans 2014. Cremation in Norway: regulation, changes and challenges. *Mortality*, 18(2):195–213. DOI: 10.1080/13576275.2013.786033
- Hodne, Bjarne 1980. *Å leve med døden. Folkelige forestillinger om døden og de døde*. Oslo: Aschehoug.
- Høeg, Ida Marie 2023. Accomodation of ash scattering in contemporary Norwegian governance of death and religion/worldview. *Approaching Religion*, 1:54–72. DOI: <https://doi.org/10.30664/ar.121699>
- Jacobsen, Michael Hviid 2009. Den femte fase – med Philippe Ariès ind i det 21. århundrede. Anders Gustavsson (red.): *Døden speglad i aktuell kulturforskning*, Uppsala: Acta Academicae Regiae Gustavi Adolphi CVII. s. 15–40.
- Jacobsen, Michael Hviid (red.) 2013. *Deconstructing Death. Changing Cultures of Death, Dying, Bereavement and Care in the Nordic Countries*. Aarhus: University Press of Southern Denmark.
- Jansson, Hanna 2021a. Grankvistar, äppelkaka och improvisation: Erfarenheter av arbetet bakom personliga begravningsritualer. *Tidskrift för kulturforskning*, 2:59–77. <https://ojs.novus.no/index.php/TFK/article/view/2044/2018> (19.03.2023).

- Jansson, Hanna 2021b. Ashes, Law and (Dis)Order. Negotiations on Authority in Ash Scattering Riuals. *Ethnologia Scandinavica*, 51:171–187.
- Klein, Barbro (red.) 1995. *Gatan är vår! Ritualer på offentliga platser*. Stockholm: Carlssons.
- Lov om gravplasser, kremasjon og gravferd (gravplassloven) 1997. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1996-06-07-32?q=gravferdsloven#shareModal> (30.03.2023).
- Marander-Eklund, Lena 2000. *Berättelser om barnafödande. Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Doktoravhandling. Åbo: Åbo Akademi.
- Sommer, Ingeborg 2019. Har Gud alle tider i sin hånd? Om personlig tilrettelegging av gravferder i det 21. århundre. Kirken.no. https://www.kirken.no/contentassets/7d3e010607904d1f99600d5c66efa551/rapport_bispem%C3%B8tet.pdf (27.03.2023)
- Svensson, Ingeborg 2013. *Liket i garderoben. Bögar, begravningar och 80-talets hivepidemi*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Utby, Vilde Ørsje 2019. «I avdødes ånd.» En kulturvitenskapelig analyse av livssynsåpen seremoni ved gravferd. Masteroppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Walter, Tony 2018. The pervasive death. *Mortality*, s. 1–16. DOI:10.1080/13576275.2017.1415317
- Wiggen, Geirr 2000. *Quando corpus morietur... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. hundreåret*. Oslo: Novus forlag.
- Aas, Per Anders 2021. Borgerlig begravelse i Store norske leksikon på snl.no. https://snl.no/borgerlig_begravelse (21.12.2022)

Kilder

- Afret, Bjørg 2021. Ballongslipp, sambarytmer, fargerike klær og personlig dekorerte kister. Vi.no. 21. mars. <https://www.vi.no/familie/ballongslipp-sambarytmer-fargerike-klaer-og-personlig-dekorerte-kister/73544455> (05.01.2023)
- Bajoghli, Sæba og Heidi Kultorp 2011. Mintes Monica med såpebobler. *Bergens Tidende* 21. august. <https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/VQxo6/mintes-monica-med-saapebobler> (04.01.2023]

- Barth-Nilsen Kate og Tordis Gauteplass 2014. Flere vil ha spesielle begravelser. NRK.no 24. mars. <https://www.nrk.no/osloogviken/onsker-spesielle-begravelser-1.11622686> (04.01.2023)
- Bergheim, Ingeborg Misje og Evelyn Pecori 2020. I avdødes ånd. *Vårt Land*, 29. februar.
- Finnmark Dagblad* 2022. Dødsannonse 22.juni.
- Friestad, Erlend 2015. Får ikke ha hodeskalle på graven. *Vårt Land*, 5. november.
- Johansen, Elias Bakken 2022. Vil utfordre de tradisjonelle begravelsene. *Vårt Land*, 24. mai.
- Kalseth-Iversen, Randi Grete 2015. Prester avviste begravelse. *Opp*, 6. mars.
- Mathisen, Olav Brekke 2012. Dødstrendy. *VG Helg*. 10. november.
- NRK 2022. Dagsnytt 18. 24. mai. <https://tv.nrk.no/serie/dagsnytt-atten-tv/202205/NNFA56052422/avspiller> (23. februar 2023)
- Personlig gravferd 2023. Nettside for gravferdsbyrå. <https://personliggravferd.no/> (20. januar 2023)
- Skogvang, Hanne Linn 2017. Begravelsen – nok en arena for personlig valg. *Magasinet Plot*, november.
- Stoknes, Marthe og Vilde Elgaaen 2022. Rykket opp – senkes ned. Moss FK-farger både på tribunen og kirkegården. *VG*, 5. november.
- Strømnes, André 2022. Nå kan fasen begraves med klubben i sitt hjerte. *Budstikka*, 13. november.
- Torheim, Ørjan og Jan Stian Vold 2011. Tok farvel med såpebøler. *Aftenposten* 10. august. <https://www.aftenposten.no/norge/i/d45Lw/tok-farvel-med-saapeboer> (04.01.2023)
- Zappa, Frank 1979. Bobby Brown. Album: Sheik Yerbouti.

"Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!"

Dröm och verklighet i en brevsamling
från 1950-talet

”Ett brev betyder så mycket” löd en reklamslogan från det svenska postverket på 1960-talet. Ja, det gäller åtminstone vissa brev och dem sparar vi gärna. Själv fann jag efter min fars död ett anspråkslöst träskrin, som visade sig innehålla sexton brev skrivna till honom i början av 1950-talet.¹ Handstilen var driven, närmast minimalistisk och det tog ett tag innan jag lärde mig tyda den. När jag väl gjort det öppnade sig ett fönster, eller kanske en dörr, mot en del av min fars liv som varit mig totalt obekant. Full i skratt blev jag och gripen, ty i breven finns stråk av både ljus och mörker. Skribenten, som jag kallar Mimmi, visade sig vara en kvinna som med humor och självironi svingade reservoarpennan.² Den 5 december 1953 bjöd hon på följande lilla interiörbild:

Har du lyckats tyda min stil så här långt – jag har skurat köket så
fingerarna är stela – så kan du få lite bygdeskvaller som vispgrädd

1 Min pappa Hans var född 1918 och dog 1997.

2 Alla namn utom min fars är fingerade, liksom de flesta platsnamn, namn på gårdar och församlingar.

på begravningsstårtan. På Tösterum var där igår stor middag med biskopen o. Ahlström (eller vad karln heter). Rissenschölds är ju inte salongsfäliga, så de var så klart inte med, men min mor, som ju gör vad hon kan för att förkorta sitt liv medels en röda korsbasar, berättade att nye kyrkoherrn bara drack vichyvatten, och av skildringen av frun drog jag den slutsatsen att hon bara drack vatten – kolsyran fattades totalt. Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!

Nej, min pappa Hans skulle inte komma att gifta sig med en traditionell prästfru, åtminstone inte i den bemärkelse som Mimmi åsyftar. Men jag återkommer till våra huvudpersoner. Låt mig först säga något om denna artikel och dess uppläggning.

Syftet är att undersöka vilka normer och ideal som synliggörs i breven samt hur Mimmi bjuder in den tilltänkte läsaren, det vill säga Hans, i texten. Som den ordets vinjettmålare hon är har hon sinne för såväl dramatik som detaljer. Utdragen ur hennes brev behandlas därför som berättelser, som jag tolkar med hjälp en analysmodell utarbetad av den amerikanska folkloristen Katharine G. Young (1987). Utgångspunkten är att berättare och lyssnare rör sig mellan olika tänkta världar: vardagsvärlden (*the realm of the ordinary*), konversationens rike eller det vardagliga samtalet (*the realm of conversation*), berättandets rike (*the storyrealm*) och den berättade världen (*the taleworld*). De olika världarna, rikena eller områdena (de engelska begreppen låter sig inte helt enkelt översättas till svenska) kan beskrivas som avgränsade fält innanför varandra, ungefär som ringarna på en piltavla med den berättade världen i mitten och vardagsvärlden som det yttersta fältet (Palmenfelt 2017:61).

Jag har även inspirerats av Lena Marander-Eklunds tillämpning av begreppen *form* och *norm* (Marander-Eklund 2013, 2014). Formbegreppet har använts av folklorister för att genrebestämma olika typer av berättelser, men också för att inom performansforskningen studera hur något sägs eller framförs. De berättelser som framförs ger uttryck för normer, värderingar och ideal, vilka i sin tur förstärks – alternativt ifrågasätts – genom att de artikuleras i tal eller skrift (Marander Eklund 2013:154f).

”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!”

Källmaterialet består av Mimmis sexton brev, skrivna under perioden augusti 1953 till och med september 1954. Om de brev som Hans eventuellt skrev till Mimmi finns bevarade, vet jag inte. I så fall finns de sannolikt i privat ägo. Eftersom den etiska aspekten är viktig när man arbetar med personliga brev är alla namn utom min fars fingerade, liksom namn på mindre orter och församlingar. Att Hans inte anonymiserats beror på att mycket av den kontextuella kunskap jag har om Mimmi och hennes livssammanhang skulle vara omöjlig att hänvisa till, om jag gav honom ett fiktivt namn (se diskussion i Hagelstam 2014 och Meurling 2016).

Brev utgör en typ av källmaterial, som kan delas in i flera underavdelningar. Mimmis brev tillhör kategorin personliga brev (kallas också privatbrev eller familjära brev) och är tänkta att överbrygga avståndet mellan brevskrivaren och mottagaren (Haettner Aurelius 2004). Ofta avhandlas vardagliga ting, rapporter om familj och vänner är vanliga. Men breven kan också handla om ting bortom den egna vardagen såsom politik, religion eller den aktuella samhällssituationen. Språkligt ligger personliga brev nära vardagsspråket och i Mimmis fall skulle jag tro att hennes ofta drastiska formuleringskonst ligger nära hennes muntliga uttryckssätt, vilket man kan bilda sig en viss uppfattning om när man studerar hela brevsamlingen (Meurling 2016).

Innan vi fördjupar oss i breven presenterar jag kortfattat vår brevskriverska och hennes bakgrund.

Mimmis värld

Mimmi föddes 1918 och växte upp i en borgerlig familj. Efter studentexamen studerade hon vid universitetet, avlade examen och arbetade därefter på ett bokförlag. Hon var ingift i den adliga familjen Rissenschöld och maken Anders, årsbarn med henne, nämns ofta i breven. Hans profession framgår inte, men paret verkar ha haft det relativt gott ställt och Anders tycks ha haft en flexibel arbetssituation. Kanske var han egen företagare. Äktenskapet var barnlöst och

makarna tycks ha delat sin tid mellan boende i Stockholm och hos släktingar på landet. Det fanns nämligen flera gårdar i släkten.

Det var i den lantliga miljön som Mimmi och Hans träffades, närmare bestämt i den landsortsförsamling där Hans var pastorsadjunkt i början av 1950-talet. Det var som själasörjare hon först kontaktade honom, men de träffades också i andra sammanhang eftersom Hans umgicks med hennes släktingar. Det blev inledningen till en vänskapsrelation, som utvecklades till förälskelse, åtminstone från Mimmis sida. Eftersom Mimmi var gift var det naturligtvis inte oproblemiskt och breven kretsar i hög grad kring detta dilemma. Ibland funderar hon på om inte ett menage à trois vore möjligt: ”Jag tror inte Gud skulle opponera sig, men väl församlingsborna” (17.3 1954).

Som många nyutexaminerade präster vid den här tiden fick Hans rycka in där det behövdes arbetskraft, vilket innebar att församlingsbytena kunde bli täta. Det är förmodligen ett av skälen till att Mimmi skrev brev till honom, ett annat var att hon själv ofta befann sig i Stockholm och ibland på resande fot.

Sexton brev

De flesta av de sexton breven, mestadels ganska kortfattade, är skrivna på ordinärt brevpapper och kuverten är med några få undantag tämligen anonyma. Ett kuvert är litet och blekblått, ett ”Tummelisakuvert” som Mimmi kallar det. Hon har vid skrivtillfället inga vanliga kuvert till hands utan endast sådana med adelsvapen och dessa är alltför avslöjande. En annan gång väjer hon dock inte för att använda just ett sådant kuvert. Ett av breven innehåller ett tidningsurklipp, ett annat en pressad snödroppe.

Så vad handlar då breven om? Ofta avhandlas vardagliga ting såsom information om släkt, vänner och bekanta. Här finns även redogörelser för dagliga göromål och specifika händelser, men också dagdrömmar nedtecknas. Fem av breven utgör en skildring av en drygt två månader lång resa som Mimmi och Anders företog

”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!”

i sportbil söderut på kontinenten, ett intressant tidsdokument från ett efterkrigstida Europa (Meurling 2016). Breven berör också i viss utsträckning Mimmis kluvna inställning till den kristna tron, men i centrum står hennes förälskelse i Hans. Låt oss nu se närmare på några teman i breven.

Kyrkans män och kvinnor

Mimmi må ha varit en sökare när det gäller andliga ting, men hon betraktade Svenska kyrkans prästerskap med kritisk blick. Hon beskriver ofta Herrens tjänare och deras närstående med ironi, som i denna artikels inledande citat. Här befinner vi oss inledningsvis i det vardagliga samtalet, the realm of conversation, där Mimmi kortfattat nämner att hon skurat köket – varigenom hon uppfyller (en del av) samtidens husmorsideal. Därefter bjuder hon per korrespondens in till en pratstund, där grädden på moset målande förvandlas till vispgrädde på begravningsstårtan. Det bygdeskvaller som utlovas fungerar som en inledningsmarkör till det hon vill berätta och förhoppningsvis är nu läsarens, det vill säga Hans, nyfikenhet väckt. Som krönikör har Mimmi inträtt i berättandets rike, varefter hon snabbt för läsaren in i den berättade världen (Young 1987).

Kanske anas en viss besvikelse över att Rissenschölds inte var bjudna till den celebra tillställningen med biskopen och andra prominenta gäster, men genom sin mor har Mimmi fått ett referat. Modern tycks för övrigt ägna sig åt välgörenhet, något som ansågs lämpligt för kvinnor med borgerlig bakgrund, ett i Mimmis ögon förlegat kvinnoideal som hon driver en smula med. Sedan följer själva poängen: den nye prästen och hans hustru är nykterister. Som läsare förstår vi att det är uppseendeväckande i de kretsar makarna Rissenschöld rör sig i. Värst drabbad av den vassa pennan blir prästfrun, som tycks vara så tråkig att Mimmi förmodar att hon inte ens drack kolsyrat vatten. Prästparets dryckesvanor tydliggör alltså att det vid en finare middagsbjudning är kutym att åtminstone dricka ett glas vin till maten, annars är man snudd på oartig eller obekant med den gällande umgängeskoden. Genom Mimmis

redogörelse förstärks alltså normen att alkohol och bättre middagar hör ihop i de övre sociala skikten.

Genom slutklämmen ”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!” förs så läsaren från den berättade världen tillbaka till berättandets rike. Hans lockas (förmodligen) till skratt, eftersom fru Ahlström framstår som oerhört trist och präktig. Själv skulle Mimmi, får man anta, vara en betydligt färgstarkare prästfru om hon bara fick chansen. Här ställs olika kvinnoideal mot varandra: prästfruidealet, som föreskriver återhållsamhet i både livsstil och framtoning kontra överklassens kvinnoideal, som föreskriver att en kvinna av värld kan föra sig och känner till de sociala koder som gäller i de övre samhällsskikten.

En annan episod utspelar sig i Söderby kyrka och beskrivs så här: ”På påskdagen var vi i Söderby. Påskaftonsfirandet tycks ha varit kraftigt i prästgården – Skoglund tilltrorde sig inte ens att kunna läsa välsignelsen utantill, och predikan var en med rutinmässigt modulerad stämma framräckt bukett vissna stillblommor med vidhängande litet synonymlexikon.” (Brev daterat 21.4 1953; skall troligen vara 1954, min anm.)

Platsbeskrivningen är kort och koncis. Sedan följer en målande beskrivning, där det med all önskvärd tydlighet framgår att pastor Skoglund höll en tråkig och föga inspirerande predikan, inte läste välsignelsen utantill (vilket förväntas av en präst) samt att han inte är någon särskilt karismatisk person. Man ser framför sig hur gudstjänstbesökarna gäspar i bänkarna. Att det misslyckade framförandet förmodas bero på ett våldsamt kalasande i prästgården kvällen innan, får nog ses som ren och skär ironi. Skoglund framstår snarare som en förbaskat trist karl, förmodligen oförmögen att kasta loss ens i festliga sammanhang. Här ges alltså ytterligare ett exempel på hur tråkigt prästerskapet är.

Det händer också att församlingens kvinnor får sig en släng av slevven, inte minst Mimmi själv: ”Men du lär väl ha ett arkiv av liknande utgjutelser [som Mimmis] – när fan blir gammal blir han religiös o. när hans kvinnliga barn blir halvgamla slår de sig följdriktigt på

”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!”

präster. Punkt!” (5.12 1953). Uttrycket ”när fan blir gammal blir han religiös” är av ordspråksliknande karaktär med innebörden att en person förändras till det bättre, ibland på ett dramatiskt och oväntat sätt. Mimmi transponerar uttrycket till att gälla Hin Håles döttrar, som med stigande ålder sägs bli begivna på präster. Hon åsyftar här det faktum att kvinnor uppsöker prästen för enskilda samtal. Själavård är förvisso en del av hans arbetsuppgifter, men ibland dyker frågan om konfidentens uppsåt upp.³ Somliga kvinnor har haft rykte om sig att vilja samtala med en lyssnande och förstående präst utan att själanöden varit påtaglig, men behovet av en samtalspartner desto större (Meurling 1993, 1996). Mimmi skriver syrligt: ”[...] du sitter som en giftspindel i ditt ämbetsnät o. håvar in förtroenden, som du inte vill ha” (7.9 1953). Hur Hans såg på saken förmåler inte historien, men bilden av prästen som giftspindeln i nätet kan uppfattas som både rolig och elak.

Ett litet vitt hus vid havet

Det händer, som nämnts, att Mimmi också ägnar sig åt dagdrömmar, som i det första av de sexton breven. Inledningsvis skriver hon: ”Förväntan är liv och fantasiförväntan är drömliv, men som jag ofta lever intensivare i dröm än i verklighet, ska jag vakendrömma en liten rosengård åt oss båda på mitt sätt – innan hissen går ner i helvetet och jag nyktrar till.” Här görs ett slags genremarkering, det som beskrivs i det följande är en dröm och alltså inte ”på riktigt”. Sedan tar Mimmi (i överförd bemärkelse) Hans vid handen och för honom in i den berättade drömvärlden – och där är det fart och fläkt:

Det är höst nere i en fransk hamnstad. Ute mot ett litet vitt hus alldeles vid havet rullar en MG för det är självklart [?] att svenska sjömansprästen har en MG. Hans har tröstat sjömän och äncor på löpande band, blandat fariséer o. publikaner till en hetär [?]

3 Först 1958 fattar kyrkomötet (Svenska kyrkans högsta beslutande organ) beslut om kvinnors rätt att vigas till prästämbetet och de första kvinnorna prästvigs 1960. I början av 1950-talet är prästen således alltid en man.

cocktail, sluppit Röda Korsbasarer o. kaffedrickning och vetenskapat litet. Mimmi har dövat sitt sociala samvete lite i slummen – oklart hur – o. vetenskapat litet. Herrskapet är hungriga, törstiga och glada att ha fått verka som människor en hel dag, och att ha en lång varm o. lite dimmig kväll framför sig. – Välkommen hem! Puss! Och så ett varmbad, en cocktail o. en fenedrin.⁴ Medan hjärtklappningen tilltar äter de krabba o. kronärtskockor – med åldern har de börjat uppskatta god mat de små feta förändligade sybariterna. Och så pratar de, o. retas och skrattar – på samma ställe i historien – och eldar upp sig med en rumba o. tonar ned med en tango innan de går till kudds framför brasan. Men ingen kan se dem, för det hemmet har inga vita gardiner, och ingen kan höra dem, för stormen tjuver omkring pastorns, och ingen kan tala om dem, för de har aldrig funnits. (Poststämplat 20.8 1953)

Läsaren inbjuds här till en avkopplande kväll i ett vitt hus vid havet, dit sjömanspastorn kommit inglidande i sin MG (sannolikt av sportmodell) efter arbetsdagens slut, en arbetsdag som beskrivs med glimten i ögat. Även kvällen och dess aktiviteter beskrivs humoristiskt. Efter ett preludium med bad, drink och fenedrin (!) vidtar en läcker måltid under glatt prat. Askes och nykterism är inget för prästparet, som till och med tar sig en svängom innan de kopplar av framför brasan. Och så kommer slutklämmen: ingen kan se dem, ingen kan höra dem och ingen kan tala (läs: skvallra) om dem, ty de har aldrig funnits. Därmed har Mimmi återfört läsaren till berättandets rike och markerat att det här är dröm och fantasi.

Att det här är en önskedröm står alltså klart, men även sådana hämtar stoff från det levda livet och Mimmi är, som vi vet, inte obekant med goda middagar och alkoholhaltiga drycker, ej heller, vet den som läst alla hennes brev, med fenedrin, dans och snabba bilar. I ett av breven beskriver hon till och med sig själv som en ”överklassböna”. Denna drömda kväll är visserligen en fantasi, men också något

4 Enligt *Nationalencyklopedin* är Fenedrin det svenska handelsnamnet på amfetamintabletter som under 1940-talet kunde köpas receptfritt på apotek som uppbyggande medel.

”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!”

av ett ironiskt självporträtt och en lätt drift med den livsstil som är hennes och som i sina bästa stunder är bekymmerslös och glattig.

Utomlands och hemma

I vissa brev för Mimmi en dialog med Hans och verkliga händelser får, som nedan, en fortsättning i fantasin:

Jag har talat med dig oavbrutet sedan du reste, så jag tror hela tiden att du vet vad jag tänker. När jag försöker nå dig, har jag så svårt, därför att jag inte kan se din yttre ram. Bara predikstolen kan jag föreställa mig och under din första gudstjänst i Trastboda stod jag bredvid dig under hela predikan – från halv tolv till tolv för jag tyckte du gott kunde kosta på dig att tala länge. (25.8 1953)

Här lever sig Mimmi in i Hans göromål en vanlig söndag och ger honom generöst med predikoutrymme. I de följande breven, som skrivs under Europaresan, är han hennes följeslagare i fantasin:

Så avverkade vi ett stycke autostrada – ett gott Hitlerarv – och nattade så i en liten by, där jag ville bo för att krogen låg alldeles intill kyrkan. Där vaknade jag o. du till en frostig höstmorgon, lyckliga över att ha en lugn harmonisk arbetsdag i det enkla livet framför oss. Men det lille bilfanstyget tog mig därifrån, o. med en medelhastighet av 120 km o. en några gånger uppnådd toppfart på 165 susade vi mot München – jag trodde att posten stängde kl. 6 o. väntade ju brev från dig. (19.9 1953)

Här ironiseras över ”ett gott Hitlerarv”⁵ och uppskattas krogens närhet till kyrkan, något som får Mimmi att drömma om en vardagstillvaro med Hans i den tyska byn. Men hon får inte vila länge i denna fantasi. ”Det lille bilfanstyget” tar henne snabbt därifrån till München och via Österrike vidare till Venedig, en stad som gör ett starkt intryck. Hit kan Mimmi tänka sig att återvända. Från Positano

5 Rissenschölds reser genom ett krigshärjat Europa och det framgår av breven att Mimmi knappast beundrar det fallna Nazityskland, varför ”ett gott Hitlerarv” är uppenbar ironi.

skriver hon: ”Nästa gång Hans, när livet blir grått i Sweden, flyger vi en lördag ner till Venedig o. upplever en annan värld! På söndagen var jag hos dig som vanligt under gudstjänsterna, o. det påminde mig bl.a. om snön” (5.10 1953). Här kombineras drömmen om den (för tiden) moderna flygresan till Venedig med kommentaren att Mimmi funnits vid Hans sida i tanken under söndagens ämbetsgöromål. Det finns alltså flera dröm- och fantasinivåer, de mer eskapistiska och de något mer vardagsnära.

Sakta vi gå genom stan

Venedig och franska kuststäder i all ära, men Mimmi drömmer också mer realistiska drömmar. Att vandra genom Stockholm tillsammans med Hans är något hon gör i dröm och tanke: ”När jag igår kväll for ner till Centralen med ditt brev, mötte jag dig i fantasin och tillsammans gick vi utefter strömmen. Kvällsdrömmar.” (17.3 1954). Och i ett odaterat brev fortsätter hon på samma tema:

Föraktar du när jag vandrar hem igenom nattstaden. Då går jag med dig o. njuter av grönskimret på Jakobs kyrka, de små belysta o. vattenreflekterande planteringarna i Kungsträdgården, tårglitteret kring gatlyktorna. Och tillsammans känner vi gemenskapen med människorna på spårvagnen. Men när den kompakta borgerligheten slår igen över mig här ute, då försvinner arbetets stimulans o. din närhet, och där finns bara plikt att ”verka där man blivit satt”.

Den vackra staden Stockholm, promenaderna (i fantasi och verklighet) och arbetet tycks här stå i kontrast till det liv Mimmi lever privat, pressad av pliktens ok och ”den kompakta borgerligheten”. En annan gång, efter ett telefonsamtal med Hans, går hon ut på balkongen och vädrar sin besvikelse:

Det var varmt och ljuvligt ute o. min fantasi började arbeta bums. Jag är nog i alla fall avgjort den barnsligare av oss två! Jag gick alltså på måndag kväll ner och mötte dig vid tåget och hand i hand vandrade vi genom gamla stan till Djurgårdsfjärn o. åkte

”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!”

över. På Djurgården uppsökte vi en vacker plats o. jag tog fram vår supé ur väskan. Där satt vi i lyktskenet vid stranden o. drack nektar o. åt ambrosia och talade som barn. Så småningom drog vi oss inåt stan, tittade i skyltfönster o. på människor och var i varandras närhet. Och när det började gry följde jag dig tillbaka till tåget. Den drömmen var så verklig, att jag var tvungen att ringa i förmiddags. (4.9 1954)

Som sentida läsare associerar jag till ”Sakta vi gå genom stan”, men detta Monica Zetterlund-örhänge framfördes först några år senare. På fri hand målar Mimmi upp en närmast poetisk bild av det förälskade paret som vandrar genom staden, intar picknick på Djurgården och strosar tillbaka ned mot järnvägsstationen. Sekvensen avgränsas tydligt i inledning och avslutning. Vi får veta att Mimmi börjar fantisera där ute på balkongen. Sedan följer fantasipromenaden och i sista meningen är vi tillbaka i vardagsverkligheten igen, när hon berättar att drömmen var så påtaglig att hon kände behov av att ringa upp Hans.

Kärleksbrev – en genre?

Kärleksbrev är en underavdelning till kategorin personliga brev. Men vilka ”genrekriterier” skall ett brev uppfylla för att kallas kärleksbrev? Jo, känslor som kärlek, förälskelse, ömhet och starka känslomässiga band bör på något vis uttryckas i förhållande till adressaten. Tilltalet bör vara personligt och tänkt att läsas enbart av brevets mottagare. Om en utomstående person läser ett kärleksbrev, kan språket uppfattas som besvärande ”kärlekskuttrigt”, ja, rent av larvigt. I övrigt kan naturligtvis sådana här brev vara formulerade och utformade på många olika sätt. Formen är alltså ganska fri men ofta finns en dialogisk ansats, vilket innebär att brevskrivaren riktar sig direkt till föremålet för den ömma lågan (Douglas 2011).

Kärleksbrev som kategori har alltså några kriterier som är normerande. Följer då Mimmi normen? Ja, i huvudsak. Breven vänder sig enbart till Hans och antyder en nära relation dem emellan. ”Helst skulle jag vilja gömma dig vid mitt hjärta!”, skriver hon luciadagen 1953.

Visst finns det uttryck som är typiska för förälskade människor och som är mycket tydligt riktade till Hans, men minst lika tydlig är den humoristiska, raljanta stilen och ett ironiskt, ibland självvironiskt drag, som även en utomstående läsare kan uppskatta. Det finns också exempel på sarkasm och cynism. Dessa stildrag kan vara ett sätt att skapa distans för att försöka hantera en besvärlig situation – det faktum att Mimmi är gift. Dessutom kryddas hennes språk då och då med en och annan svordom. Eftersom hon är välutbildad, språktintresserad och tillhör överklassen, så kan man anta att detta språkbruk är mycket medvetet använt i vissa privata sammanhang för den drastiska effektens skull.

Brevens funktion är primärt att sätta Mimmi i förbindelse med Hans, den dialogiska ansatsen har redan nämnts. Om det fungerar är svårt att veta, det vill säga huruvida Hans svarar. Mitt intryck är att han skriver brev emellanåt, men inte så många och så ofta som Mimmi önskar. Men de talar också med varandra i telefon, så kontakten upprätthålls. En annan funktion som breven har är gissningsvis terapeutisk. Mimmi bearbetar problem och frustrationer genom att ”skriva av sig”.

Förälskelsens rike – avslutande diskussion

Det är dags att dra ihop trådarna och reflektera över den brevsamling om sexton brev, som den här artikeln handlar om. Till att börja med kan vi konstatera att Mimmi talar (skriver) utifrån olika berättarpositioner. I det första längre citatet redogör hon för ett tillfälle när hon själv inte var närvarande, men som hon har fått beskrivet för sig; det är alltså ett utifrånperspektiv som förmedlas. Redogörelsen för pastor Skoglunds tråkiga påskdagspredikan är däremot baserad på egna erfarenheter och Mimmi ger läsaren ett inifrånperspektiv. Ytterligare en berättarposition är den eskapistiska och kreativa, alltså när hon formulerar dagdrömmar och fantasier i skrift såsom berättelsen om den lilla vita villan vid havet och promenaderna i Stockholm. I några fall är det händelser som hon just har upplevt eller upplever i stunden, som bildar en bro över

”Fan skone dig min kaplan för en traditionell prästfru!”

till fantasin. De verkliga promenaderna i Stockholm är ett exempel, resan genom Tyskland och uppehållet i byn med krogen nära kyrkan ett annat. På söndagarna fantiserar Mimmi också om att vara i Hans närhet i samband med hans förrättningar.

Mitt syfte var att undersöka vilka normer och ideal som synliggörs i breven samt hur Mimmi bjuder in läsaren i texten. Det visade sig att de normer och ideal som tydligast utkristalliseras i mina exempel handlar om genus, klass och kyrkans tjänare.

Mimmi företräder i egenskap av välutbildad yrkeskvinna ”den moderna kvinnan”, som inte är beroende av en man. Samtidigt står hon med ena benet kvar i en mer traditionell kvinnoroll, vilket bland annat framgår av hennes beskrivningar av olika hushållssysslor. Även om hon tillhör en privilegierad grupp i samhället har hon alltså inte tjänstefolk och Anders tycks inte hjälpa till med hushållsgöromålen i någon större omfattning. Att hon tillhör samhällets övre sociala skikt och är väl medveten om det framgår på flera sätt, exempelvis när hon ironiskt kallar sig själv för överklassböna. Hon ger också uttryck för den sociala positionens för- och nackdelar. De förhållandevis goda ekonomiska förutsättningarna innebär att hon kan leva ett gott liv med resor, kulturevenemang och umgänge med likar. Men till de negativa aspekterna hör de strikta ramar som hon förknippar med ”den kompakta borgerligheten”. Hon har på många sätt stor frihet, men upplever också begränsande konventioner.

Tillhörigheten till den egna socialgruppen framgår tydligt när den kontrasteras mot den prästerliga livsformen, som visserligen också kan inräknas i den borgerliga vid den här tiden, men som företräder en mer asketisk livsföring. Samtidigt som Mimmi driver med överklassens behagliga tillvaro är hon djupt präglad av den, vilket får prästerskapet att framstå som både trist, föga spirituellt och kanske inte riktigt salongsfärdigt. Särskilt påtagligt är det när det gäller synen på alkohol. Här utgör Hans ett undantag, pigg som han är på att röra sig i salongerna, äta och dricka gott samt tråda dansen.

I tolkningen av Mimmis brev har jag använt mig av den analysmodell för berättande som utarbetats av Katahrine G. Young och

som inspirerat många forskare (t.ex. Marander-Eklund 2000 och Palmenfelt 2017). Jag har visat att den kan användas även när det gäller skriftliga källor såsom brev, om än med vissa förbehåll. Framförandesituationen blir naturligtvis en annan än när det är fråga om muntliga berättelser. Brevskrivaren författar sitt brev i ett sammanhang, mottagaren läser det i ett helt annat och forskaren har inte möjlighet att bedriva deltagande observation i någon av dessa situationer. I Mimmis brev kan dock rörelsen från vardagsvärlden till berättandets rike, där skribenten gör ett rollpåtagande och förbereder läsaren på vad som komma skall, och in i den berättade världen studeras, liksom den omvända rörelsen från den berättade världen till vardagsvärlden.

Det är intressant att studera Mimmis brev av flera skäl, dels för att förbjuden kärlek kittlar nyfikenheten, dels för att hon är en flyhänt skribent som ger oss inblick i en viss social miljö i en viss tid. Och hur slutade historien? Fick Mimmi och Hans varandra? Nej, Mimmi blev kvar i sitt äktenskap i flera decennier och Hans gifte sig i början av 1960-talet med den kvinna som blev min mor. Att breven sparades säger dock något om deras betydelse för min pappa. Själv bevarar jag dem tillsammans med andra familjedokument på en säker plats.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Brev

Sexton brev från Mimmi till Hans under perioden 20.8 1953–4.9 1954.
I författarens ägo.

Litteratur

Douglas, Christina 2011. *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*. Stockholm: Carlsson.

Hagelstam, Sonja 2014. *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Hættner Aurelius, Eva 2004. ”Brev som liv och konst. Brevväxlingen mellan Lilli Jahn och hennes barn”. I: Jonsson, Bibbi, Nykvist, Karin & Sjöberg, Birthe (red.): *Från Eden till Damavdelningen. Studier om kvinnan i litteraturen. En vänbok till Christina Sjöblad*. Lund: Absalon.

Marander-Eklund, Lena 2000. *Berättelser om barnafödande. Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Åbo: Åbo Akademi.

Marander-Eklund, Lena 2013. ”Det var så vanligt med hemmafruar då, det var så på *den tiden*’ – motstånd och anpassning som narrativa strategier”. I: Ronström, O., Drakos, G. & Engman, J. (red.): *Folkloristikens aktuella utmaningar. Vänbok till Ulf Palménfelt*. Gotland University Press 19. Visby: Högskolan på Gotland.

Marander-Eklund, Lena 2014. *Att vara hemma och fru. En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: SLF.

Meurling, Birgitta 1993. ”Drömmen om den förstående mannen. Två prästfruars syn på prästers själavård av kvinnor”. *Nord Nytt* 50:19–29.

Meurling, Birgitta 1996. *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*. Stockholm: Carlsson.

Meurling, Birgitta 2016. ”Med sportbil genom Europa. En förälskad kvinnas resebrev från 1950-talet”. *RIG* 99 (3):129–156.

Palménfelt, Ulf 2017. *Berättade gemenskaper. Individuella livshistorier och kollektiva tankefigurer*. Stockholm: Carlsson.

Meurling

Young, Katharine Galloway 1987. *Taleworlds and Storyrealms. The Phenomenology of Narrative*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

Lars Kaijser

Beatles, Linné och Hajen

Kraftfyllda minnesikoner i kosmopolitiska rum

Inledning

På friluftsmuseet Skansen i Stockholm visas svensk och nordisk historia upp, med exempel på gårdar och boenden från olika landsdelar och tider. Naturen med de nordiska djuren är också viktig. På Skansen finns Sollidenscenen, det närmsta Sverige har av nationalscen. Från den platsen direktsänder Sveriges television nyårsfirande och allsångskvällar, och där brukar den svenska kungafamiljen fira sin Nationaldag. I närheten av Sollidenscenen finns en skylt som visar fotografier av ett urval artister som uppträtt på scenen under åren. Det är framförallt svenska artister, med Frank Sinatra, Beatles och Frank Zappa som internationella undantag. De internationella artisterna är centralt placerade på skylten och med något undantag är fotografierna till omfånget också större än övriga bilder. De utgör skyltens punctum, alltså ett blickfång som pockar på betraktarens uppmärksamhet (Barthes 1989). På bilden sitter Beatles på en kanon med Sollidenscenen i bakgrunden, det är 1963 och gruppen är på sin första turné utanför England. Intressant i sammanhanget är att Beatles – till skillnad från Frank Zappa och

Frank Sinatra – aldrig spelade på Skansen.¹ Samtidigt är det inte förvånande att Beatles återfinns bland bilderna. Gruppen hör till de samtidshistoriska fenomen vars mer eller mindre tillfälliga närvaro på olika platser ofta uppmärksammas i lokalhistoriska skildringar. I det här kapitlet kommer jag pröva begreppet *minnesikoner* för att diskutera hur detta kan komma sig och samtidigt undersöka vad ett sådant begrepp kan tillföra studier av populärkultur och kulturarv.

Minnesikoner

När jag under senare år besökt platser som kan beskrivas i termer av kulturarv eller naturhistoria har jag slagits av hur vissa karaktärer från såväl verklighet som fiktion tenderar att återkomma i olika sammanhang. Det kan handla om utställningar på museer eller på platser som lyfts fram som värda att besöka i lokala turistbroschyrer. De återkommande karaktärerna nämns i texter eller finns porträtterade som bilder eller statyer, lite som Beatles intill Sollidenscenen. Främst har det handlat om karaktärer som haft en betydelse utanför sitt eget lokala sammanhang, och som i sina gärningar varit internationellt erkända och betydelsefulla. Det handlar påtagligt ofta om personer som ägnat sig åt vetenskap eller kultur och som ingår i ett mer globalt kulturarv. Hit kan räknas popgruppen Beatles, men som jag ska visa i detta kapitel också vetenskapsmän som Carl von Linné och filmkändisar som Hajen i filmen *Jaws* från 1975.

Inom kulturarvs- eller minnesstudier undersöks villkoren för hur de förflutna skildras (t.ex. Macdonald 2013). En utgångspunkt är att alla skildringar av det förflutna sker i ett visst sammanhang och utifrån en viss position som har effekt på framställningen. Det sätt som de kända karaktärerna används kan förstås mot bakgrund av

1 Beatles besökte Skansen i oktober 1963 i samband med att de skulle medverka i ett inslag i teveprogrammet *Drop In*, som spelades in på Gröna Lundsteatern nedanför Skansen. Beatles åt i vilket fall lunch på Skansen och blev intervjuade av en tidning. Det var i samband med det som bilden på de fyra gruppledammarna sittandes på kanonen kom till. Beatles har dock aldrig uppträtt på Sollidenscenen, men den syns som sagt i bakgrunden på kanonbilden.

de samhällsförändringar som ägt rum under det senaste halvsekle. Barbara Kirchenblatt-Gimblett har beskrivit det så att det vuxit fram en destinationskultur, där olika platser söker lyfta fram sina individuella särdrag så att de kan skiljas från varandra och i sin tydlighet locka turister (1988). Enligt henne har det inneburit att varje region, stad eller by marknadsför det som utmärker just dem, må vara en särskild historia eller ett specifikt naturlandskap. Samtidigt – och det är viktigt för resonemanget i det här kapitlet – är det inte bara det särskiljande som är av betydelse inom turist- och upplevelseindustrierna, lika viktigt är igenkännandet (MacCannel 1999).

Sammantaget präglas alltså natur- och kulturarvmarkeringarna av en strävan att utmärka sig genom sina särdrag, att göra det på ett igenkännbart sätt och att göra det genom att renodla och reducera skildringen av sina verksamheter. En konsekvens av detta är att spektakulära och mer samhällsomvälvande händelser lätt får en framskjuten plats. Det gör också personer från populärkultur som genom mediers försorg är nationellt och internationellt kända. Det är detta som jag försöker komma åt med begreppet minnesikoner. Det är ett begrepp som söker lyfta fram det återkommande och repetitiva i skildringar av förflutna platser och sammanhang.

Tanken om minnesikoner hämtar ursprungligen sin inspiration från det folkloristiska begreppet traditionsdominant, vilket åsyftar en företeelse som fått en dominerande ställning i ett lokalt sammanhang. Begreppet introducerades av Albert Eskeröd och användes för att påvisa hur människors lokala levnadsförhållanden påverkade deras idévärldar (1947, se också Palménfeldt 2017). Det handlar om föreställningar som återfinns på olika platser men som ges en lokal inramning och namngivning. Det som jag är ute efter skiljer sig från traditionsdominanten på så sätt att den istället för att ge ett fenomen en lokal karaktär, behåller och betonar den det överskridande och identifierbara. Det är närmast det som är poängen, de företeelser som åsyftas med minnesikoner är ofta kända från andra platser och sammanhang, och det är just det som gör dem lokalt intressanta.

Begreppet minnesikon är på så sätt ett sätt att etikettera hur vissa karaktärer återkommer och tar plats på flera sätt och i flera sammanhang. Uttrycket ikon kan ges flera betydelser och fyllas med olika innehåll. Här tar jag fasta på ikon i betydelsen portalfigur och förgrundsgestalt, men också i betydelsen ikon på en dataskärm, något som du klickar på för att öppna nya världar. En ikon i det här sammanhanget är alltså en figur som representerar något utanför sig självt, som Linné kan representera naturvetenskap och Beatles populärmusik

Minnesikonen knyter samman det lokala och globala. På så sätt är minnesikonen ett fenomen som knyter an till såväl studier av vad som omväxlande kan kallas kosmopolitiska rum, globalisering eller senmoderna flöden – lite beroende på vilken teoretisk ansats som tillämpas (ref., Berman 1982, Giddens 1990, Wiklund 2013). Minnesikonerna har ofta verkat i lokala sammanhang, men deras betydelse har haft inverkan långt utanför deras vardag. Deras betydelse har skalats upp och deras inflytande (nu eller i historien) återfinns i skilda sammanhang.

Med minnesikoner uppmärksammas då de kända personer eller konstellationer av personer som tillskrivs en betydelse på flera platser. Karaktärer vars göranden skapar djupare räckvidd i det historiska landskapet, som tycks ha hullingar och haka fast lite var helst de rört sig. Det är människor i offentligheten, vetenskapsmän och kungligheter i historien, ikoner från film- och populärmusiks, karaktärer som uppmärksammas med statyer, namn på gator och torg, samtidigt som de beskrivs på skyltar. Minnesikoner kan ofta knytas till historiska skeenden och förändringar. Minnesikoner rymmer omfattande berättelser; de är en resurs som tränger sig på. Det är figurer som hjälper oss i att orientera oss i relation till det förflutna och hur det har en betydelse i samtiden, det hjälper till att peka ut vad som är viktigt att minnas och bevara, och förstår att knyta samman olika platser och på så sätt bidra till vidare minnesgemenskaper.

Linnés resor

Under ett besök i Falun i Dalarna, Sverige, åker jag runt och tittar på Världsarvet Falu Gruva. Världsarvet omfattar själva gruvan, delar av det gamla Falun och ett antal Bergsmansgårdar som ligger spridda runt om Falun. På flera ställen återkommer Carl von Linné. På en skylt intill sjön Varpen berättas om Linnés resor. Det går att läsa att här ligger Linnévägen, som går mellan Falun och Rättvik och att den fick sitt namn under sextiotalet. På skylten berättas om Linnés arbete med att beskriva traktens växter och vad han såg av livet i området. På liknande sätt finns en skylt på gården *Putbo*, som Linné besökte, och enligt skylten berömde för dess vackra trädgård. Linné kom senare att gifta sig på Svedens gård, som också ingår i världsarvet, och som nu kallas Linnés bröllopsstuga.

Carl von Linné föddes 1707 och dog 1778 Han är en av de mest bekanta svenska vetenskapsmännen. Han är känd för sina resor till bland annat Lappland, Dalarna, Öland och Skåne. Under resorna samlade han in uppgifter om växt- och djurliv, geologi, folkliv och näringar (se Nationalencyklopedin). Linné utarbetade ett system för växter och deras ordningar som fick ett stort genomslag och han räknas som banbrytande vad det gäller en terminologi för hur växter kan beskrivas. Hans sätt att kategorisera växter fick en stor inverkan på förståelsen av naturen.

Det kan tyckas självklart med att det i världsarvet berättas om Linné och hans resor och omdömen om traktens trädgårdar. Han var trots allt en framstående vetenskapsman under sin levnad och en av hans berömda resor gick just till Dalarna. Det är vanligt att platser använder sig av kända personer i sin marknadsföring och när de berättar historien om sig själva (Linder 2015). Linné har till exempel varit i viktig i marknadsföringen av Uppsala (dito 2015). Linnés status som minnesikon blir än tydligare när hans närvaro jämförs med lokala personligheter som Fet-Mats. Fet-Mats var en gruvsprängare som försvann i Falu gruva 1677 (Bergström 2022). Kroppen återfanns först 42 år senare och var då förstenad av den kopparvitriol som fanns i vattnet. Han identifierades av sin fästmö från när han försvann. Under åren kom han att visas upp i olika

sammanhang och så småningom få en sista viloplats först 1930. Det är en av Faluns starka berättelser. Dess räckvidd är dock mer begränsad och utanför Falun är dess status inte lika stor. Berättelsen om Fet-Mats återkommer inte som en minnesikon på olika platser.

Samtidigt är det också så att Linné återfinns på många andra ställen, där hans vetenskapliga insikter tillämpats, men där det också finns annat att berätta och Linné skymmer de lokala berättelserna. Tanken slår mig när jag står på tunnelbanestationen Universitetet, i Stockholm, där Stockholms universitet är beläget. Stationen är utsmyckade med 12 kaklade skärmar som berättar om Linné och naturvetenskap. Utsmyckningen är fascinerande med sina bilder och texter som i fragmenterad form återger Linné och hans lärjungars resor. Men det kan också sägas att Linné aldrig var verksam i Stockholm. Universitetet grundades först långt efter hans död. På den plats där universitetet ligger har dock vetenskapliga odlingsexperiment bedrivits från tidigt 1800-tal fram till 1960-tal och kallades då experimentalfältet. Om det finns inget att läsa på Tunnelbanestationen. Tunnelbaneskildringarna av Linné rör sig bort från universitetet, till andra platser och sammanhang. Lokalhistorien hamnar i skymundan.

På samma sätt återfinns Linné på flera platser i Sverige, det finns verksamheter som knutits till honom på Öland dit en av hans resor gick och i Stenbrohult i Småland, där fadern var präst. När jag googlar ”Linné + staty” dyker ytterligare platser i Sverige upp. Statyer av Linné är resta i Stockholm på Waldemarsudde, Skansen och i Humlegården, och på liknande sätt finns statyer i Göteborg och i Lund. När jag väljer att göra sökningen på engelska vidgas ramarna betydligt. Linné vetenskapliga insatser har ett globalt renommé och det syns på resultatet. Statyer som avbildar Linné återfinns på många platser, i Oxford, Liverpool, New York, Tulsa, Leiden och Adelaide. London och New York utmärker sig dessutom genom att ha två Linnéstatyer var. Därtill har Linné gett namn till flera gator och torg. Det har också funnits försök att skapa ett världsarv som knyter samman Linnés gärningar. I en artikel i Dagens nyheter från 2016 nämns ett arbete med att skapa ett världsarv med förankring

i flera länder som uppmärksammar just Carl von Linné (förutom Sverige var han också verksam i London, Paris och Amsterdam). Av det verkar det dock inte ha blivit något.

Exemplet med Linné i Dalarna visar hur en internationellt känd person lokaliseras till ett sammanhang. Linnés uttalande kastar en del av vetenskapsmannens strålgång utöver landskapet kring Falun, som blir igenkännbart och värt att uppmärksamma. Det kan här vara värt att påpeka att mötet mellan Linné och Falun fungerar på flera sätt. Å ena sidan lokaliseras Linné och blir en del av Faluns kulturhistoria, samtidigt som Falun också blir en del av ett mer internationellt utspritt Linneanskt minneslandskap och vetenskapligt nätverk. Det bidrar till att skala upp händelser i lokala sammanhang och bilda mer platsöverskridande nätverk. På så sätt fungerar beskrivningarna av Linné som kontaktytor mellan det lokala och det globala.

Relationen mellan de lokala och platsöverskridande sammanhangen utgår i Linnés fall ifrån Linné som föregångare inom naturvetenskap. Detta är i sig ingen garant för bibehållen framgång. Vetenskapliga insikter kan förändras över tid och det finns en flyktighet i statyers betydelse. Det blev tydligt i samband med ”black lives matter”-rörelsen. När statyer över koloniala företrädare förstörts och plockats bort, har det också haft en påverkan på hur Linné uppfattats. Där har Linné genealogi fått representera ett grundantagande för rasism (Hübinette 2015). Inte så att Linné själv kan beskrivas i termer av rasist, men hans vetenskapliga grundantaganden har haft stor betydelse för framväxten av ett rastänkande. Linné kan fogas in i skildringar av upplysningen och det moderna vetenskapssamhällets framväxt – men också till rastänkandets framväxt. Det väcker frågor om vad av historien som erkänns som betydelsefullt och på vilka premisser. Linné är en minnesikon, men vilken status han kommer ha i framtiden är i ständig förhandling.

Linné är alltså ett exempel på en minnesikon som återfinns på flera platser och som bidrar till att knyta samman de lokala minnesarenorna med vad som kan beskrivas som kulturella världsarv. Det är ett sammanhang där personer, platser och händelser som uppfattas

ha en mer världsomfattande betydelse återfinns. De bidrar till hur vi förstår och orienterar oss i världen.

Populära minnesikoner

Det händer ofta att jag noterar Beatlesrelaterade föremål på mer eller mindre förväntade platser. Ett Beatleskylskåp på en kinares-
taurang i Vancouver, Beatlesbjörnar i ett skyltfönster i Shanghai, en Beatlesfotovägg på ett hotell i Portugal. Tillsammans med andra internationellt gångbara populärkulturella ikoner används de som dekorativa inredningsinslag. Här kan nämnas aktrisen Marilyn Monroe och musikern Elvis Presley som på samma sätt fungerar som generiska utsmyckningar i hotell och restauranger. Men det finns också platser som Beatles besökt, och där de skrivs in i den lokala historien som till exempel i det inledande Skansenexemplet.

Inom den massdistribuerade populärmusikens fält har inspelad musik, etermedier, organiserade turnéer och film- och bildmaterial en stor betydelse för att etablera artisterna i offentligheten. Den massdistribuerade populärmusikens historia är ett fenomen som under de senaste decennierna etablerat sig som ett viktigt inslag inom upplevelseturismen och som ett uppmärksammat kulturarv (Cohen et al 2014). När det gäller Beatles finns flera platser där de verkat och idag finns åtskilliga minnesplaketter och andra markeringar på platser som kan knytas till Beatles. Hit kan räknas skivstudio Abbey Road i London och flera spelställen i Liverpooltrakten, som blivit vallfärdsplatser för fans. Men på samma sätt som Linné återkommer i flera sammanhang gör också Beatles det. Här finns en nyckfullhet i graden av anknytning. Vissa platser har de besökt, men långt ifrån alla. Ibland räcker det med en ytlig beröring för att bli en del av och ingå i ett större sammanhang av minnes- och platsskapande.

Vid ett besök i Plymouth i sydvästra England tar jag en eftermiddagspromenad och kommer till en plats som kallas Plymouth Hoe. Där ser jag några märkliga platta metallföremål som ligger i gräset. En skylt intill berättar att hösten 1967 besökte Beatles platsen.

De var där för inspelningen av tevefilmen *Magical Mystery Tour*. Under en paus slog de fyra Beatlesmedlemmarna sig ner i gräset. Sittandet finns dokumenterat på bild. I gräset finns numer fyra kopparrplattor som markerar var det satt. Det var inte första gången som jag stött på likande markeringar. Det har till exempel på hotell i Stockholm och Karlstad funnits Beatlesrum. Det är de hotellrum där bandet antas ha sovit under turnén 1963, och som inretts med Beatlestema.

Beatles är på många sätt en del av ett globalt kulturarv. Det kännetecknas av att betydelsen av deras verksamheter, deras musik och filmer, fått en spridning, betydelse och genomslag långt utanför de platser där de själva verkade. Det är utmärkande för populärkultur mer generellt. Samtidigt, precis som i fallet med Linné, förekommer också en pågående lokalisering av Beatles till olika platser som de besökt. Här finns flera intressenter och bland bevararna återfinns såväl kommersiella som antikvariska intressen. Även om Beatles härstammar från England är de inte att betrakta som ett engelskt kulturarv utan snarare som en del av världsarvet. Minnesmärken som med olika porträttlikhet avbildar Beatles finns på många olika platser i världen. Flera av dessa platser lockar också fans. För den som intresserar sig för Beatles-monument finns sådana i bland annat Liverpool, Hamburg, New York, Havanna och Ulan Bator.

Det kan här vara värt att påpeka ytterligare en aspekt av minnesikonen. Som nämnts är de tydliga, identifierbara, kända i en vidare krets och de kan markera historiska förändringar. Till detta kan också läggas att de utgör bra berättelser. Beatles är ett tydligt exempel på det. Karriären var kort. De bildades i Liverpool kring 1960, övade upp sig i Hamburg, debuterade på skiva 1962, slog igenom i England (och Sverige) 1963, i USA och resten av världen 1964. De slutade turnera 1966, gav ut ytterligare ett antal kritikerrosade skivor, slutade samarbeta 1969 och splittrades 1970. Drömmen om återförening var definitivt över när John Lennon mördades 1980. Berättelsen har en tydlig början, identifierbart händelseförlopp med flera markerade karriärskiften, konflikter, och ett tydligt slut (Johnstone 1990, Marander 2017). Berättelse om Beatles kan

knytas till sextiotalets samhällsförändring, till en musikindustri i omvandling och etableringen av nya kulturella mönster. Beatles har också haft en tydlig strålgång. Med anknytningen till Beatles – eller andra motsvarade populära ikoner – skrivs det lokala sammanhanget in i den större berättelsen och får sin plats i en tid av samhällsförändringar.

Det vore här möjligt att tänka sig att de ska ha besökt en plats för att deras minne ska förvaltas, så är inte fallet. Ett tydligt exempel är den lilla orten Skebobruk strax norr om Norrtälje i Roslagen. År 1963, när Beatles bland annat besökte Skansen gjorde de en kortare turné i Sverige och spelade bland annat i Stockholm, Karlstad, Göteborg och Enköping. Det fanns också ett erbjudande att de skulle spela i Skebobruk i Uppland. Den spelningen ägde aldrig rum, men har blivit ett viktigt inslag i lokalhistorien. En liten minneshörna har inretts på en lokal pub och inför sextioårsminnet av den icke genomförda spelningen planeras ett minnesevent med hägkomster och musikaliska uppträdanden. Det är lätt att tänka på den svenska artisten Ulf Lundells berömda devis, ”en inställd spelning är också en spelning”.

På Digital museum (<https://digitaltmuseum.se/021028374451/kanon>) berättas om artefakter som finns i svenska och norska museers samlingar. När jag söker där hittar jag information om de kanoner som stod framför Solliden, där Beatles satt och blev fotograferade. Det berättas att det är sex kanoner till antalet, när de tillverkades och att de funnits nära Sollidenscenen sedan 1920-talet. I informationen ingår också en upplysning om att de utgjort en scenografisk inramning för *Svenska flottans musikkår* som spelade där dagligen mellan 1892 och 1954, från april till september. Det är en lång period med många framträdanden. Den största textmassan berättar dock förhållandevis detaljrikt om Beatles, att de satt på kanonerna 30 oktober 1963 och om deras då pågående Sverigeturné. Anglo-amerikanska populärmusiken är och har varit ett viktigt inslag i den svenska kulturkonsumtionen och avsatt djupa spår i Sveriges musik- och kulturliv. Minnesikonerna har inte bara lämnat spår på skyltarna intill Sollidenscenen utan också i det digitala

arkivet. Återigen och likt Linné påverkar minnesikonerna vilka berättelser som får en framträdande roll och vilka som får stå tillbaka. Det är många som uppträtt på Sollidenscenen under åren, men av dessa skrivs endast ett fåtal in i kulturarvet, medans Beatles – som faktisk aldrig uppträdde där – får en framträdande plats.

Känd från teve

Medier, i alla dess former har en viktig funktion när de gäller att sprida kännedom och medvetenhet om populärkulturens ikoner. Beatles världsomfattande genomslag kan till exempel knytas till framträdande i teveshower, *Drop-In* i Sverige 1963, *Ed Sullivan show* i USA 1964. Men minnesikoner behöver inte vara verkliga figurer. Karaktärer från populära berättelser är också viktiga.

År 1975 hade den amerikanska filmen *Jaws* premiär. Historien om en elak vithaj som terroriserar en liten semesterort på den amerikanska östkusten har haft ett stort inflytande på förståelsen av hajar i allmänhet, och vithajen i synnerhet. Historien om *Jaws* var inspirerad av en serie hajattacker som ägde rum 1916 i New Jersey. Här fanns idén om den ”the rouge shark” hajen, det vill säga det ensamma rovdjuret som fått smak för människor (Francis 2012, Peace 2015, Kaijser 2018). Framträdande är också den ikoniska bilden från filmaffischen av en käft fylld med vassa tänder som kommer från djupet mot ytan och det oförberedda bytet, inte sällan en lättklädd ung kvinna. Filmen Hajen är en del av vårt transnationella kulturarv och som influerat såväl populärkultur, som hur vetenskap presenteras. Under arbetet med en undersökning av offentliga akvarier på olika platser i världen återkom ofta den vita hajen och olika varianter av den bild som återfinns på filmaffischen.

Det finns fler än 400 hajararter, varierande i utseende och storlek och form. Medellängden på en haj är 1,5 meter. 80 procent av alla hajar är mellan 20 centimeter och 2 meter. Formen och storleken på hajar är dock viktig. Det är de stora, de som ser ut som en ”riktig” haj, som finns i skyltar och reklam, som mjuka leksaker och magneter. De är hajarna som matchar vithajen, som sandtigerhajar och

revhajar. Det finns förstås också hammarhajar och zebrahajar, men fisken från *Jaws* står som en förebild för hur en haj ska se ut.

De offentliga akvariernas sätt att presentera djur påminner om hur djur framställs i det bredare fältet av populärvetenskap där naturfilmer och naturböcker också ingår. De förenas av en ambition att förmedla vetenskapliga insikter på ett lättfattligt och underhållande sätt till en bredare publik. Kombinationen av vetenskap och underhållning får konsekvenser för hur djuren skildras och skapar vad som kan beskrivas som populärvetenskapliga djur. Med det menas att de ofta bäst förstås som sammansättningar där djuren framställs som biologiska varelser, med geografisk hemvist, och utifrån vad som är speciellt med dem ur miljöhänsyn. Det brukar också ingå vissa teman och motiv i gestaltningar och beskrivningar av populärvetenskapliga djur som kan knytas till populära berättelser och myter. Det är här hajen från *Jaws* återkommer som en minnesikon.

Även om det aldrig, med några få undantag, har funnits en vithaj vid något akvarium, så är de alltid närvarande. Vithajen, exponerad på flera sätt, finns på ett eller annat sätt på de flesta akvarier, som modell, som souvenir, som leksak, framställd både som ett estetiskt föremål och som en av naturens arter. De olika presentationerna av den ikoniska hajen skapar ett viktigt gränssnitt mellan akvariet och dess besökare, och etablerar en mängd relationer – mellan vetenskap och människor, mellan konst och vetenskap, mellan rädsla, fascination och fantasi. Inte så att det finns en fysisk levande vit haj, men den finns som en materialitet.

Ofta ger missuppfattningar framställningarna en dramaturgisk nerv. Filmen *Jaws* används som utgångspunkt för att diskutera missförstånd och felaktigheter i förståelsen av hajar (Kaijser 2018). Här agerar Hajen som en minnesikon, en figur som får ta plats på akvarier på olika sätt. Siluetten känd från filmaffischen återkommer som estetisk och stilistisk inspiration. Det finns en vilja att skilja populära missförstånd från vetenskapliga insikter, samtidigt som den populära förståelsen – om till exempel hotfulla piratorer – lockar och utnyttjas i marknadsföring och iscensättningar. Det är en utgångspunkt för akvarier när man förklarar natur och djur,

engagerar människor att intressera sig för hajars och andra arters liv. Hajen återkommer som ikon, som vill reda ut missförstånd, och felaktiga föreställningar.

De offentliga akvarierna utgör en kontaktyta där kunskap om havet och andra vattenmiljöer produceras, distribueras och konsumeras. Verksamheten samlar artbevarande, underhållning, turism, utbildningsverksamhet och konsumtion. Sedan starten har akvarier gett en möjlighet för människor att få veta vad som händer under ytan, till exempel att gå in i de ofta svagt upplysta rummen för att studera livet under vatten. När det kommer till hajar är berättelser och bilder från populärkulturen en viktig påverkan, med inverkan på deras representation, såväl som på besökarnas nyfikenhet. För akvarierna är rädslan för och fascinationen för hajar en ambivalent tillgång; det skrämmande ryktet är såväl ett hinder som en resurs. Hajar framställs på olika sätt, som både topprovdjur och en missförstådd varelse. Detta är en arena där populärkulturens arv blandas med naturhistoria och vetenskap. Ett återkommande element, både som bild och som föremål, är hajarnas vassa tänder, som symboliserar rädsla och fascination samt fantasi.

Användningen av Hajen speglar ambivalensen inför hajen som hotar och är hotad, kanske också en kollaps som rymmer dynamiken mellan en marinbiologisk, marknadsmässig och pedagogisk förståelse av hajar. Hajen kan förstås som en minnesikon som förmår knyta det lokala akvariet och deras verksamhet till frågor om miljöhot. På så sätt knyter de samman frågor om globala miljöfrågor, biodiversitet med lokala informationsprogram och leksaker i hemmet. Det kan diskuteras om dessa figurer ska ses som ett minne. Minnesskapandet har inte samma karaktär som Linné eller Beatles, men Hajen tar plats och ingår i berättelser om djur och natur. De ingår i ett mer kosmopolitiskt meningssammanhang där vissa berättelser och figurer återkommer. Just här spelar anspråken på verklighet mindre roll, det är snarare igenkänning och identifierbarhet som är av betydelse.

Slutord

Det här kapitlet har uppmärksammat vad jag valt att beteckna som minnesikoner. Det omfattar de delar ur det förflutna som har en transnationell betydelse, men vars historia återberättas och lokaliseras i en mängd olika lokaliteter. Betraktade en och en väcker kanske de olika företeelser som benämns som minnesikoner inte så stor uppmärksamhet. De kan till och med tyckas självklara. Men något händer när samma personer, karaktärer och berättelser återkommer på åtskilliga platser. De öppnar för en förståelse av ett kosmopolitiskt minnesskapande och hur detta äger rum lokalt. Minnesikonerna har en dubbel roll i att de knyter det lokala till de globala berättelserna, samtidigt som de lokaliserar de globalt spridda berättelserna till lokala sammanhang och platser. De visar också hur viktig och närvarande populärkultur är för samtidens förståelse av historiska processer och naturens skeenden.

I skildringar av det förflutna får samhällsomvälvande och spektakulära händelser ofta ett företräde. Lokala och vardagliga händelser hamnar i skymundan. Det är detta förhållande som begreppet minnesikoner belyser. Minnesikoner behöver inte med nödvändighet vara av internationell art, även om jag tror att de har ett företräde. Tillsammans bildar minnesikonerna också löst sammanhängande nätverk av biografiska berättelser om personer, där utgångspunkten inte är kronologisk – som i många historiska skildringar – utan platsbunden. Det visar hur det kosmopolitiska minnesskapandet är uppbyggt av en mängd utspridda händelser. Tillsammans ingår berättelser och skildringar av minnesikonerna i ett kulturarv vars förankring inte är nationell, lokal eller regional, utan utspridd. Det kan beskrivas som ett kulturarv knutet till kulturvanor präglat mindre av var personer lever och verkar, och mer till deras konsumtionsmönster. Det skapar ett kosmopolitiskt minneslandskap, befast genom skyltar och statyer som återkommer på flera platser.

Minnesikonerna bidrar också till ett reducerat minneslandskap när kända personer och karaktärer återkommer i de lokala historiebegränsningarna. Här är Beatles på Skansen ett bra exempel. Det är åtskilliga artister som uppträtt på Sollidenscenen under åren.

De flesta får inget utrymme bland fotografierna på den uppsatta minnestavlan. Men det får Beatles. I Beatles karriär har besöket på Skansen en ganska undanskymd plats. För många andra som medverkat under Allsång på Skansen eller Nyårsfirandet kan det vara av större betydelse, kanske en markering på deras breda genomslag eller en höjdpunkt i karriären.

Populärkulturen kan uppfattas som gränslös – men det handlar om att den rör sig över nationsgränser och kontinenter, samtidigt som den drar upp andra gränser. Det går förmodligen att göra utbredningskartor- och se vilka transnationella berättelser som återfinns var. Sådana karteringar skulle peka på de olika minnesikonernas räckvidd och utbredning, och samtidigt bidra till en förståelse av globala relationer och nätverks konstitution. Det skulle ge en förståelse av vilka kulturarv som har en mer världsomspännande betydelse.

Käll- och litteraturförteckning

- Barthes, Roland 1986. *Det ljusa rummet. Tankar om fotografiet*. Stockholm: Alfabeta.
- Bergström, Hällpetters Maria, Susanne Jobs & Per-Anders Nilsson 2022 (2005). *Fet-Mats. En Gruvdrängs hemska öde*. Hällpetters förlag.
- Berman, Marshall 1987 (1982). *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*. Lund: Arkiv förlag.
- Cohen, Sara & Knifton, Robert 2014. *Sites of popular music heritage. Memories, histories, places [Elektronisk resurs]*. Taylor and Francis.
- Eskeröd, Albert 1947. Årets äring. Etnologiska studier i julens tro och sed. Stockholm: Nordiska museet.
- Francis, Beryl 2012. "Before and after "Jaws". Changing representations of shark attacks." *The Great Circle*, 34(2):44–64.
- Giddens, Anthony 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Hubinette, Tobias 2015. "Om Linné som den moderna globala rastaxonomins skapare". Se <https://tobiashubinette.wordpress.com/category/carl-von-linne/>
- Johnstone, Barbara 1990. *Stories, Community and Place. Narratives from Middle America*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kaijser, Lars 2013. "Beatlesfragment i rörelse. En guidad bussturs narrativa ordnande av tid och rum". Gustafsson Reinius, Lotten, Ylva Habel & Solveig Jülich. *Bussen är budskapet. Perspektiv på mobilitet, materialitet och modernitet*. Stockholm: Kungliga biblioteket. Mediehistoriskt arkiv 23.
- Kaijser, Lars 2017. "Allsång på Skansen. Reflektioner kring populärmusik, tradition och immateriellt kulturarv". *RIG* 100(4).
- Kaijser, Lars 2018. "Farliga hajar, hotade hajar. Underhållning och naturvetenskap på offentliga akvarier". Ekström, Simon & Lars Kaijser (red.). *Djur. Berörande möten och kulturella smärtpunkter*. Göteborg: Makadam förlag.
- Kaijser, Lars u.u, Sweden. Fearful desire. On Jaws lingering affect at public aquariums. Opublicerat manus, Dark Matters, konferens, Birmingham, UK, 2019.

- Kirchenblatt-Gimblett, Barbara 1998. *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Linder, Johan 2015. *Den lokala profilen: Person, plats och kulturarv*. Stockholm: Stockholms universitet.
- MacCannel, Dean 1999. *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. Berkeley: University of California Press.
- Macdonald, Sharon 2013. *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today*. London: Routledge.
- Marander-Eklund, Lena 2017. ”Jag glömmer aldrig åskvädret 1960 tror jag att det var” – ovädersberättelser. *Svenska landsmål och svenskt folkliv 2018*.
- Peace, Adrian 2015. ”Shark Attack! A cultural approach.” *Anthropology Today*, vol. 31 no. 5, October 2015.
- Palmenfelt, Ulf 2017. *Berättade gemenskaper. Individuella livshistorier och kollektiva tankefigurer*. Stockholm: Carlssons

Länkar

- <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5491/>
<https://www.lansstyrelsen.se/uppsala/besoksmal/varldsarv.html>
<https://www.theboxplymouth.com/outside-the-box/public-art/permanent-public-art-in-plymouth/beatles-sculpture-for-plymouth-hoe>

"Ett hjärteburet tack för god vård"

Makt, motsträvighet och vård av överlevande

Alla de som hade förmånen att närvara vid embarkeringen av de första repatriandi för transport till hemlandet ha säkerligen liksom undertecknad den känslan, att den tacksamhet repatriandi då lade i dagen ej var uttryck för ett tillfälligt känslorus utan ett hjärteburet tack för god vård.¹

På detta vis beskriver läkaren Arvid Myrgård vad som hände då överlevande som vårdats i Sverige efter andra världskriget skulle återvända till sina hemländer. De överlevande hade förts till Sverige under den så kallade UNRRA-aktionen.² Aktionen genomfördes sommaren 1945 och var den första större storskaliga humanitära insatsen i Europa efter kriget då drygt 9 000 överlevande evakuerades från Bergen-Belsen (Armstrong-Reid & Murray 2008:166). I Sverige skulle de erbjudas vård och återhämtning i upp till sex månader för att därefter återvända till sina hemländer. Eftersom de evakuerade förväntades återvända benämns de i källorna, så även

1 *Statens Utlänningskommission* (SUK), Sociala byrån, F11:1, 24/10 1945, Riksarkivet (RA).

2 Eftersom United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) var initiativtagare kallas insatsen UNRRA-aktionen.

i citatet ovan, som repatriander eller repatriandi. Behandlingen av dem inleddes emellertid redan innan ankomsten till Sverige, nämligen i den tyska hamnstaden Lübeck där Svenska Röda Korset (SRK) inrättade ett provisoriskt sjukhus. Här skulle de saneras, avlusas samt undersökas av läkare. Därefter väntade transport till Sverige och fortsatt behandling.³

Myrgård förefaller glad och stolt över den svenska insatsen. Kanske var han även lättad över att den var på väg att avslutas. Mötet med sjuka eller svårt medtagna överlevande hade rymt rikliga mått av vad medicinsk personal emellanåt uppfattade som trotsigt motstånd (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). Med denna friktion som premis formuleras kapitlets huvudfråga: Vad hände i det medicinska mötet och vad kunde den förmenta trotsigheten bero på? Syftet är att belysa medicinska interventioner som en form för maktutövning och därigenom blottlägga ojämlika relationer som i en del fall ledde till problem i mötet mellan svensk medicinsk personal och överlevande.⁴ Kapitlets teoretiska utgångspunkt är att medicinska interventioner har för avsikt att skapa ett nytt subjekt; en frisk människa som lever ett sunt, hälsosamt liv såsom detta definieras av medicinska experter. Interventionerna omfattar sålunda implicita eller explicita krav på ett särskilt beteende från vårdtagarens sida. Interventioner rymmer därmed element av disciplinering och är i sin grund biopolitiska. Biopolitik handlar om hur liv styrs och organiseras inom den moderna nationalstatens ramar (t.ex. Foucault 1990), vilket här omfattar de läger, förläggningar, karantäner och beredskapssjukhus i vilka överlevande behandlades. Med en förståelse av interventioner som normativa praktiker riktar föreliggande kapitel alltså fokus mot det arbete som medicinsk personal

3 Aktionen var ett samarbete mellan UNRRA, Svenska Röda Korset (SRK), Civilförsvartsstyrelsen, Medicinalstyrelsen, Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces samt brittiska 21:a armékåren som efter krigsslutet kontrollerade norra Tyskland.

4 Kapitlet bygger forskningsprojektet *Den medicinska spärren* som finansierades av Vetenskapsrådet 2019–2023. Projektets huvudresultat publiceras i *Den medicinska spärren. Biopolitiskt gränsarbete i skuggan av Förintelsen* (Britta Zetterström Geschwind, Markus Idvall & Fredrik Nilsson 2023). Kapitlet bygger till viss del vidare på resonemang som även finns i nämnda bok.

utförde och den asymmetriska maktrelation som ryms i vårdmötet. Det är känt sedan tidigare att läkarens möte med patienten kännetecknas av obalans där den förre har ett strukturellt överläge (t.ex. Olin Lauritzen, Svenaeus & Jonsson 2004). I nazisternas läger ledde detta till avskryvda medicinska experiment och behandlingar (Lifton 1995), men också till olika former av motstånd (t.ex. Shephard 2005:132–133). I linje med detta belyser därför kapitlet hur såväl inordning som motsträvighet – en slags taktiska kompetenser – kom till uttryck i mötet mellan medicinsk personal och överlevande.⁵

Innan jag går vidare finns det anledning att med breda penseldrag beröra rädslan för epidemier som gav upphov till ett särskilt medicinskt gränsarbete under och efter andra världskriget. De interventioner som överlevande, bland andra, blev föremål för är inte möjliga att förstå utan denna bakgrundsteckning.

Rädslan för smitta och den medicinska spärren

Under andra världskrigets senare del blev situationen i Europa alltmer kaotisk. Miljontals människor befann sig på flykt och dödliga epidemier utgjorde ett allvarligt hot. Till följd av detta inrättade Sverige 1944 ett särskilt gränsskydd, vilket Statens Utlänningskommission (SUK) benämnde som en medicinsk spärr: ”Flyktingproblemet är inte bara att taga hand om dem och registrera dem, ge dem mat, kläder och husrum utan även en socialmedicinsk fråga av större räckvidd. Man bör ha en medicinsk spärr”.⁶ Genom kontroll, sanering och vård vid nationsgränsen skulle smittosamma sjukdomar, såsom difteri, fläcktyfus och TBC, förhindras från att föras in i landet med de flyktingvågor som förväntades nå landet. Under våren 1945 ökade oron för smittspridning och i riksdagen redogjorde socialminister Gustav Möller för de åtgärder som

5 Jag inspireras här av den franske filosofen Michel de Certeaus (1984/1988:30) som menar att taktik handlar om handlingsutrymmen som människor etablerar i relation till den ordning som beslutsfattare eftersträvar.

6 SUK, Kontrollbyrån, AI:4, Protokoll 1944, RA

myndigheterna tidigare vidtagit för att förhindra ”smittöverföring genom flyktingar”.⁷ Myndigheterna hade bland annat uppfört ett stort antal sanitetsanstalter längs den norska respektive finska gränsen samt i en rad hamnstäder. Möllers redogörelse omfattade även vad som uppfattades som det senaste hotet mot nationens hälsa, nämligen de som anlönt till Sverige med de vita bussarna. Han konstaterade att: ”De synnerligen dåliga – för att inte säga upprörande – sanitära förhållanden, som oftast synas ha varit rådande i de tyska koncentrations- och arbetslägren, ha emellertid gjort det nödvändigt att på alla sätt intensifiera de medicinska skyddsåtgärderna”.⁸ Insatserna för att förstärka gränsen ska inte uppfattas som unika för Sverige, utan internationell forskning visar att sådant medicinskt gränsarbete regelmässigt förekommer (t.ex. Kraut 2001; Fairchild 2003; Bashford 2006).

Under våren 1945 byggdes spärren ut. Ett tyskt sammanbrott förmodades resultera i att tiotusentals flyktingar sökte sig till Sverige och därför inrättades särskilda mottagningsplatser, uppsamlingsplatser, karantänsläger och beredskapssjukhus. I en del fall, men inte alltid, låg dessa i direkt anslutning till gränsen. Medicinalstyrelsens ”Anvisningar rörande hälso- och sjukvård för flyktingar vid en större flyktingström” ger en bild av det medicinska gränsarbetet.

På uppsamlingsplatserna sker en summarisk läkarundersökning (av hår, hud, munhåla, svalg och genitalia för att konstatera förekomsten av löss respektive skabb och exanthen, difteri, sår och flytningar, samt av kläder för att konstatera klädlöss) med avskiljande av kliniskt smittosamt sjuka och personer, som eljest fordra sjukhusvård eller vård å särskilda förläggningar för ålderdomsvaga etc.⁹

Den medicinska spärren innebar alltså en mycket närgången kontroll av flyktingarnas kroppar, men dessutom kom deras psykiska och moraliska status att ägnas ett allt större intresse.

7 Riksdagens Protokoll, Andra Kammaren, 1945, nr 23.

8 Ibid.

9 Länsstyrelsen i Malmöhus län IV, Civilförvarssektionens arkiv, Handlingar rörande Malmö civilförvarsområde, ÖII:2, 5/5 1945, RA.

Under våren 1945 insåg myndigheterna att den medicinska behandlingen, som nu även omfattade före detta fångar från tyska läger, inte enbart kunde omfatta fysiskt välmående, utan psykisk hälsa definierades som ett särskilt viktigt område och därmed blev även terapeutiska interventioner angelägna.

De [före detta fångarna] befinna sig genom de svåra omständigheter, under vilka de fått tillbringa de sista åren, i ett fysiskt och icke minst psykiskt svaghetstillstånd. Det är därför nödvändigt, att särskilda anordningar vidtagas för att ge dem en alldeles speciell omvårdnad. På grund härav måste bl.a. en kurativ verksamhet bland klientelet komma igång.¹⁰

Den medicinska spärren vilade sålunda på ett omfattande gränsarbete som påminner oss om att gränser inte enbart är statiska demarkationslinjer, utan decentraliserade socio-materiella praktiker (Rumford 2014) som inte sällan är utlokaliserade i det geografiska rummet (Balibar 2002/2011:89–94). Ett sådant gränsperspektiv betonar att gränser är i konstant tillblivelse, till exempel genom de interventioner som utfördes i den medicinska spärren. Gränser och gränspassager genomströmmas dessutom av ideologisk, moralisk och existentiell mening, vilket innebär att gränsområden är känsloladdade landskap där rädsla, irritation och fascination samsas om utrymmet (Nilsson 2021). Inte minst så under krig, epidemier eller pandemier.

Låt oss härmed närma oss arbetet i den medicinska spärren. I de följande två avsnitten belyser jag hur det ideala medicinska gränsarbetet definierades ur ett myndighetsperspektiv. Därefter följer tre avsnitt som synliggör ojämlika relationer i det medicinska mötet och därmed blottläggs några orsaker till att friktion uppstod. Överlevande anonymiseras genomgående eftersom de inte haft möjlighet att kontrollera eller styra hur de beskrivs i källmaterialet, men läkare och annan personal anonymiseras inte eftersom de uttalar sig å tjänstens vägnar och därmed också en officiell, offentlig roll.

10 Länsstyrelsen i Malmöhus län IV, Civilförvarssektionens arkiv, Handlingar rörande Malmö civilförvarsområde, ÖII:13, 5/6 1945, RA.

Att normalisera och anpassa de evakuerade

Som framgått skärptes arbetet i den medicinska spärren under våren 1945 och ett brev till överläkare Erik von Rosen vid Garnisonssjukhuset Malmö indikerar att vården hade gynnsam effekt i såväl fysiskt som psykiskt avseende: ”I sense from my mother’s letter, and from your cable, all of you are doing more than restoring health; you are rebuilding faith in human kindness, you are healing the souls of those who have almost forsaken hope”.¹¹ Även UNRRA menade att arbetet var en framgång. UNRRA-representanten John Andreassen påpekade till exempel att den svenska vården saknade motstycke i Europa.

If there is any real criticism of the way in which this operation has been handled by the Swedish authorities, it is that they have provided facilities and services of a type such as most of these people have never had before and can hardly hope to have in the near future anywhere else in Europe where they may go.¹²

Det är värt att ha i åtanke att UNRRA tidigare hade utsatts för skarp kritik (Reinisch 2022) och därför valde kanske Andreassen att betona att aktionen var en framgång. Andreassen var dessutom inte ensam om att lovorda arbetet. I oktober 1945 besökte representanter för UNRRA några av de förläggningar som hyste och behandlade överlevande. Målet med besöket var att inspektera ”the medical and welfare arrangements” som Sverige tillhandahöll samt att försäkra sig om att behandlingen var tillfredsställande.¹³ I rapporten betonas återigen vårdens positiva effekter på kropp och själ.

Judging from visits which were necessarily superficial, it appeared that there had been a general return to normality of outlook and behaviour. When we visited centres the displaced persons

11 Medicinalstyrelsens arkiv, 1945 års flyktingsjukvårds arkiv, Överläkarens korrespondens 1945–, E1b, brev från E.I. Valyi, New York, 12/8 1945, RA.

12 Transfer of D.P.s from Germany to Sweden for temporary care and recuperation, 6/8 1945, United Nations. Archives and Records Management Section (UNARMS).

13 Ibid., 5/11 1945.

were very responsive and friendly, and showed by their bearing and attitudes, their confidence in the people in charge. [...] Compared with the general attitude of displaced persons in other countries there was a noticeable absence of strain.¹⁴

De överlevande hade avhumaniserats i tyska läger, men enligt rapporten hade de nu normaliserats; såväl deras yttre som deras beteende vittnade om att de hade återställts. I svenska rapporter framställs också arbetet i positiv dager, såsom i en skrivelse från SUK till ministern för utrikes ärenden. I motsats till andra flyktingar hade de evakuerade från Belsen ”erhållit en betydligt omsorgsfullare omvårdnad”. Anledningen var att de såväl fysiskt som psykiskt hade ”befunnit sig i ett sådant tillstånd, att hjälpen för att över huvud taget kunna fylla sin mission, måste bli nära nog oinskränkt”. Rapporten noterade att de överlevande hade återförts till ”ett normalt tillstånd” och kuratorerna hade därvidlag spelat en avgörande roll för att ”anpassa dem efter svenska förhållanden”.¹⁵ Vid landets större förläggningar fanns det, idealt sett, en kurator och en biträdande kurator. Lägerkuratorernas uppgift var att tillhandahålla information och råd samt att genom sysselsättning och ”förströelse” skapa en god stämning. Målet var även att ordna beställningar på hemarbete, ordna systugor och om möjligt verkstäder. Utöver detta skulle kuratorerna ombesörja att underhållningsprogram anordnades i lägren samt säkerställa att undervisning, gymnastik och sport erbjöds.¹⁶ Anpassningen, eller normaliseringen, skulle alltså ske genom att nya vanor etablerades (jfr Bogatic 2011:177–181; Idvall & Nilsson 2017).

En beskrivning av kuratorns uppdrag återfinns i ”Handledning för kuratorer” i vilken det bland annat framgår att kuratorn i samarbete med lägerföreståndaren och lägrets läkare skulle säkerställa att god ordning och hygien upprätthölls i lägret.¹⁷ I en annan handledning betonas att gymnastik och fysiska lekar var av särskild betydelse:

14 Ibid.

15 SUK, Sociala byrån B2:1, 13/11 1946, RA.

16 SUK, Sociala byrån, F5:1, odaterad rapport, RA.

17 SUK, Sociala byrån, Handlingar rörande kuratorsverksamheten 1945–1947, F3:3, odaterad, RA.

”Gymnastik och lekar av något slag är av stor vikt för upprätthållande av fysisk och psykisk vigör för många, och om varken någon av flyktingarna eller kuratorn själv är insatt i anordnandet av sådana, bör man söka kontakt med någon gymnastiklärarinna el. dyl. utanför lägret och låta henne träna någon av internerna”.¹⁸ Gymnastikens roll i det medicinska gränsarbetet är begriplig i relation till samtida hälsodebatter. Det svenska samhället präglades under 1930- och 1940-talet av ängsliga hälsodebatter. Ett modernt samhälle skulle skapas och detta krävde ett friskt, starkt folk. Gymnastik lyftes tämligen omgående fram som en viktig beståndsdel, en medborgerlig fostran, i strävan mot Folkhemmet (Wijk 2005:145) och denna idé fick alltså även fäste i det kurativa arbetet som riktades mot överlevande. Utöver gymnastik ansågs, som indikerats, arbetsrelaterade sysslor vara av betydelse i normaliseringen och anpassningen.

I alla kvinnliga läger spelar sömnad en mycket stor roll och bör i stor utsträckning kunna utnyttjas både som sysselsättning och direkt arbete med åtföljande inkomst. Kan man inom lägret finna någon som utbildar andra, är detta av stort värde. Trädgårdsskötsel är en annan sysselsättning och arbetsgren av betydelse. [...] Sådant bidrager i hög grad till känslan av trivsel och upprätthållande av ordning.¹⁹

Kuratorerna hade således en viktig roll att fylla i det medicinska gränsarbetet; genom nya vanor (eller återaktivering av gamla) skulle de överlevande anpassas till ett normalt liv. Denna normalisering vilade tungt på normer rörande skötsamhet och arbetsförmåga.

Iscensättning av skötsam arbetsförmåga

I en skrivelse till Civilförsvarsstyrelsen redogjorde ledningen för beredskapssjukhuset i Kalmar för den så kallade sysselsättnings-terapin och bad samtidigt om slöjdverktyg, halm för tillverkning av slöjdalster, papper av olika slag, tunn plåt för tillverkning av

18 SUK, Sociala byrån, B1:1, 15/9 1945, RA.

19 Ibid.

ljusmanschetter, pergamentpapper och ståltråd för tillverkning av lampskärmar, garn och begagnade kläder.²⁰ Från sjukhusets sida fanns en förhoppning om att väcka de överlevandes kreativitet till liv och dessutom skulle deras förmågor visas upp för allmänheten: ”Genom Röda Korsets försorg anordnas idag och några dagar framåt utställningen av flyktingalster genom benägen medverkan av innehavarinnan till en av stadens bäst belägna affärer, Mode Lizette”.²¹ Även i annat myndighetsmaterial betonas utställningarnas betydelse.

Manufakturisternas förening i Stockholm har för avsikt att för sina medlemmar anordna en utställning av arbeten av alla slag, såsom sömnads-, vävnads-, stick-, löder- och träarbeten inom lägren. Avsikten med utställningen är att upptaga beställningar på dessa artiklar till visst pris och i visst antal, varigenom många repatriandi skulle kunna garanteras sysselsättning under någon tid.²²

Utöver det att utställningarna skulle ge arbetet mål och mening, skulle de sannolikt visa fram skötsamma överlevande, möjligtvis på grund av att skötsamhet var en stark kulturell norm i det svenska samhället som dessutom förstärktes när det moderna Sverige och Folkhemmet skulle byggas (t.ex. Ambjörnsson 1988; Frykman & Löfgren 1979). Iscensättningen av skötsamhet skulle alltså blidka en orolig, misstänksam och emellanåt antisemitisk opinion, en sådan fanns nämligen (Geschind, Idvall & Nilsson 2023), men det ska även nämnas att svensk flyktingpolitik betonade att flyktingar, oavsett etnisk bakgrund och religiös tillhörighet, skulle försörja sig själva eller med hjälp av organisationer och föreningar i civilsamhället (Olsson 2008). Normen speglas exempelvis i ”Instruktion för kuratorers ekonomiska verksamhet”.²³ I denna påpekades att lön ”till repatriandi kommer att bli beroende av det ernådda priset vid varans försäljning”. Den överlevande skulle ”förbinda sig

20 Medicinalstyrelsens arkiv, 1945 års flyktingsjukvård, Beredskapssjukhuset i Kalmar, E2e:2, Korrespondens, 1945–, 23/11 1945, RA.

21 Ibid.

22 SUK, Sociala byrån B1:1, 18/9, RA.

23 SUK, Sociala byrån, B1:1, 28/9 1945, RA.

att medverka tills en beställd vara är färdig för leverans för att leveranstiden skall kunna hållas”. Särskilda arbetsbefäl skulle utses bland de överlevande och dessa skulle övervaka arbetet: ”Det åligger arbetsbefälet att ansvara för maskiner och andra arbetsredskap, biträda kurator vid arbetets ledande samt föra förteckning över antalet dagliga arbetstimmar per repatriand med angivande av den order, till vilken arbetet hänför sig”.²⁴

Genom nya vardagsrutiner och vanor skulle sålunda ett friskt, sköt-samt och arbetsvilligt subjekt formas. Men detta förutsatte att de överlevande anpassade sig efter, bland annat, den starka normen kring skötsamhet. I följande avsnitt lyfter jag fram exempel som synliggör friktion i vårdmötet och potentiell motsträvighet från de överlevandes sida gentemot medicinska interventioner.

Odisciplinerade och svårhanterliga

På det provisoriska tuberkulossjukhuset i Olofsfors behandlades överlevande och i patientjournalen definieras en av dem som ”odisciplinerad och svårhanterlig”. Vid ankomsten hade beteendet inte varit ”anmärkningsvärt”, men efter en kort tid förändrades situationen. När personalen skulle ta ”blodsänkan” vägrade han och problemen eskalerade succesivt.

En tid härefter vid en nattrond var patienten uppe. Då läkarna anmärkte på att han ej var i säng, uppträdde han ytterst trotsigt och förklarade, att han redan haft nog av koncentrationslägerregim och nekade lägga sig. De närmaste dagarna fortsatte han att nonchalera sanatorieordningen. Han uppträdde hotfullt mot medpatienterna och delvis även mot personalen.²⁵

Överläkarens brev kan givetvis uppfattas som en reaktion på att patienten, genom att vandra omkring på sjukhuset i stället för att

24 Ibid.

25 Medicinalstyrelsens arkiv, Lasarettbyrån, Beredskapsavd., Akter 1945, E2a:15, brev från överläkaren vid provisoriska tuberkulossjukhuset i Olofsfors, 16/3 1946, RA.

ligga i sängen, äventyrade sin egen såväl som andras hälsa, men han utmanade samtidigt den medicinska expertisen genom att bete sig ”ytterst trotsigt”. Den i citatet nämnda sanatorieordningen underminerades. Eftersom han skapade oordning ville sjukhusets ledning flytta honom till ett läger, men SUK meddelade att detta inte var möjligt och uppmanade dem i stället att kontakta polisen. Efter det att mannen definierats som en fara för den ”allmänna säkerheten” beslutades om omhändertagande och två civilklädda poliser skickades till sjukhuset. Det framgår inte varför de var civilklädda, men förmodligen ville man undvika att väcka reaktioner bland de överlevande. Uniformer förknippades nämligen med nazisternas lägerregim. När poliserna anlände var mannen inte desto mindre övertygad att han skulle föras till ett ”straffläger”, men lovade att följa med utan protest om han fick hämta sina tillhörigheter i baracken. Poliserna följde med honom och där uppstod nya problem.

Väl inkommen i baracken nekade han följa med och agiterade upp några av kamraterna som insisterade på att få se skriftligt på att han skulle förflyttas. Först sedan förstärkning med uniformerad och beväpnad polis anlant, kunde mannen avhämtas. Han visade sina stora kroppskrafter och gjorde sitt yttersta för att hålla sig kvar. Polisen nödgades använda batong för att få honom loss från sängen han höll sig fast vid. Några av de lättantändliga elementen bland patienterna skrek ”Gestapo”, ”Banditer”, ”Sveriges kultur” och liknande. De försökte också stjälpna en av polisens bilar utan att dock lyckas.²⁶

Efteråt var medpatienterna ångerfulla. De hade ”handlat fel”, men påpekade att det var ”sed i Polen, att det skulle vara skriftligt” och dessutom hade de ”upplevt Gestapo, som också kom utan skriftligt”.

Det är svårt att i efterhand, dessutom med utgångspunkt i källmaterial som sjukhusledningen skapat, förstå om mannens agerande var ett uttryck för psykisk sjukdom eller en protest, grundad i erfarenheter från koncentrationsläger, mot sanatoriets disciplinära

26 Medicinalstyrelsens arkiv, Lasarettbyrån, Beredskapsavd., Akter 1945, E2a:15, brev från överläkaren vid provisoriska tuberkulosjukhuset i Olofsfors, 16/3 1946, RA.

praktiker. Kanske var det en kombination av dessa faktorer. Helt säkert är att läger, även om intentionerna är goda, rymmer disciplinering och kontroll (t.ex. Olivius 2014; Agier 2011/2016) och samtidigt har hjälporganisationer ofta en förutfattad bild av flyktingen (som svag, sårbar eller passiv) (Møller 2015:87–89). Sådana stereotypa bilder förekom även i Sverige under och strax efter kriget (t.ex. Roos 2008). Den överlevande som vi här riktar blicken mot motsvarade inte sådana förväntningar, utan framstod som ett hot mot sanatorieordningen i lika hög grad som hälsan. Det finns även anledning att påpeka att exemplet inte är unikt, utan den medicinska expertisen utmanades runt om i landet, såsom på sanatoriet i Svenshögen. Här vårdades ett sextiotal TBC-sjuka kvinnor, huvudsakligen från Polen. ”Bland dessa finnes ett mindre antal debila element med tydliga psykopatiska tendenser”, skriver sanatoriets läkare.²⁷ Till största delen hade friktion undvikits, men en av patienterna orsakade problem. Läkaren understryker att hon redan tidigare, på beredskapsjukhuset i Jönköping, hade ”visat sig fullständigt odisciplinerbar”. De konkreta uttrycken för detta definieras som ”omöjlig att hålla i säng” och hon hade till exempel ”sprungit uppe med feber”. Hon hade även utmanat på andra sätt.

Vid ett flertal tillfällen har hon ertappats med att fuska med temp.-listan samt motsatt sig temp.-kontroll. Hon har uppvisat utpräglade negativistiska tendenser av utpräglad schizofren art; vägrat att äta och ej svarat å tilltal oaktat hon förstår det som säges till henne. Genom hela sitt uppträdande utgör hon ett starkt irritationselement och försvårar i hög grad möjligheterna för oss att utöva en lugn och sanatoriemässig regimen.²⁸

Givetvis var läkarens oro även här relaterad till vårduppdraget, men brevet rymmer också andra element. Precis som i exemplet från Olofsfors utmanades den så kallade sanatorieordningen, i citatet benämnd som en regimen, av en överlevande som inte motsvarade

27 Medicinalstyrelsens arkiv, Lasarettbyrån, Beredskapsavd., Akter 1945, E2a:15, brev från överläkaren vid provisoriska tuberkulossjukhuset i Olofsfors, 16/3 1946, RA, 7/11 1945.

28 Ibid.

bilden av en passiv, tacksam flykting. Problem och konflikter gav därför också upphov till ambivalens bland medicinsk personal.

Ociviliserade eller psykiskt sjuka – ambivalenta vårdmöten

På krigssjukhuset i Lärbro behandlades runt 300 tuberkulossjuka överlevande som anlant genom UNRRA-aktionen. I en skrivelse från Länsstyrelsen på Gotland påpekas att de överlevande rörde sig utanför sjukhusområdet och därmed förelåg det risk för smittspridning. Länsstyrelsen menade att området behövde inhägnas för att ”nödvändiggöra en effektiv bevakning”.²⁹ Landsfiskalen i Slite hade redan tidigare uppmärksammat problemet i ett brev till Medicinalstyrelsen: ”Från sjukhusledningen har påtalats att densamma icke förmår förhindra att internerna avlägsna sig från sjukhusområdet och vandra omkring i trakten besökande kaféer, affärslokaler m.m.”³⁰ En vakt hade anställts för att hindra de överlevande från att överskrida gränsen till det omgivande samhället, men åtgärden var otillräcklig.

Vid telefonsamtal idag med intendenten vid sjukhuset, kapten Berg, har denne påtalat att endast en man icke förmår förhindra att internerna avlägsna sig från sjukhusområdet, sedan numera även framkommit att de icke endast under dagarna bryta mot sjukhusets föreskrifter utan även begiva sig nattetid, därvid besök ute i skogsområdet av unga flickor från trakten lära hava förekommit.³¹

Oron förstärktes genom anspelningar på otillättna eller oönskade sexuella förbindelser, vilket är ett återkommande tema i rapporter från läger runt om i landet (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). Landsfiskalen efterlyste därför bevakning ”dygnet runt eller ock

29 Medicinalstyrelsens arkiv, Lasarettbyrån, Beredskapsavd., Akter 1945, E2a:15, 13/8 1945, RA.

30 Ibid., 9/8 1945, RA.

31 Medicinalstyrelsens arkiv, Lasarettbyrån, Beredskapsavd., Akter 1945, E2a:15, 9/8 1945, RA.

andra effektiva åtgärder”. Chefläkaren på sjukhuset, Gillis Wolde, skrev också till Medicinalstyrelsen och underströk att ordningen underminerades. Vissa patienter hade ”gjort sig skyldiga till i hög grad disciplinära handlingar såsom rymning, hot samt närgångenheter mot personalen, misshandel och hot till livet mot andra patienter m.m.”. Man hade på olika sätt försökt få dem att ”i någon mån godvilligt följa ordningsföreskrifterna”, men utan framgång. Nu ville Wolde få dem omplacerade eftersom de äventyrade ”den för övrigt goda disciplinen och gör personalens arbete mycket besvärligt och ej utan fara”.³² Problemen vid sjukhuset eskalerade under sensommaren och hösten, vilket föranledde direktionen för Gotlands läns sanatorium att låta externa sakkunniga göra en utredning. En av dessa var sanatorieläkare Bo Nordgren som meddelade att det medicinska arbetet var förenat med svårigheter eftersom patienterna, enligt honom, var ociviliserade, omoraliska och saknade bildning.

Arbetet vid sjukhuset har, särskilt under den första tiden, varit förenat med stora praktiska svårigheter. Vid dess öppnande anlände under loppet av ett par dagar ca 300 sjuka, vilka voro fullständigt ovana vid sjukhusförhållanden liksom vid civiliserade förhållanden överhuvudtaget. Endast en del av dem behärskade något av de stora kulturspråken. Ett antal torde ha utgjorts av mera kriminella element.³³

Även Wolde redogjorde för situationen, men han var något mer nyanserad. Orsaken till problemen stod, menade Wolde, inte enbart att finna i låg bildningsnivå, utan kanske framför allt i de överlevandens lägererfarenheter.

Klientelet är ur andra synpunkter särdeles homogent: främlingskänslan, mentalitet från koncentrationsläger, längtan efter friheten, indolens gentemot disciplinära åtgärder, svårhanterlighet ur språklig synpunkt, negativ inställning till terapin. Dessa sjuka människor, med färsk erfarenhet från livet bakom tagträden i

32 Ibid., 13/8 1945, RA.

33 Ibid., 16/10 1945, RA.

förintelselägren, ha gett uttryck åt mycken misstro mot vidtagna normala hälsovårdsåtgärder och mot behandlingens syfte.³⁴

I en senare rapport menade han att det förekom en ”betydande koncentrationsläger-psykos som endast obetydligt hade minskat under karantänstiden då ju även frihetsinskränkning måste finnas”.³⁵ Den så kallade lägerpsykosen eller lägermentaliteten är ett återkommande tema i materialet och utgör en mycket betydelsebärande distinktion. Den understryker att de överlevande påverkats av behandlingen i tyska läger och därmed undviker den medicinska personalen att kategorisera dem som obildade, ociviliserade eller omoraliska. Genom att psykologisera de överlevandes beteende döljs emellertid samtidigt deras taktiska förmåga och därför ska jag härnäst i korthet reflektera kring motsträvighet som taktik.

Taktisk motsträvighet

I Tuberkolosarbetet i en mottagningsstation för utlänningar från tyska koncentrationsläger beskriver läkaren Allan Beskow konflikter som uppstod i den medicinska spärren.

Hörsamheten på sjukavdelningarna var i stort sett någorlunda god, men att ernå samma ordning som på ett svenskt sjukhus var omöjligt. De funnos också, som ytterst ogenerat struntade i alla utfärdade bestämmelser. För den händelse en dylik person exempelvis icke fann det med sin fördel förenligt att enligt utfärdad order bli förflyttad till en annan förläggning, så gick han helt enkelt ”under jorden” [...] Försökte man bringa syndaren till förnuft genom vänligt tilltal, svarade han med ett solvargsgryn, tillgrep man allvarligare tonfall, gled blicken oförstående ut i fjärran och det föreföll, som om språksvårigheterna plötsligt blivit oöverkomliga.

34 Medicinalstyrelsens arkiv, Lasarettbyrån, Beredskapsavd., Akter 1945, E2a:15, 26/10 1945, RA.

35 Medicinalstyrelsens arkiv, 1945 års flyktingsjukvårds arkiv, Lärbro sjukhushandlingar, 1945, E2b, 14/6 1946, RA.

Mönstret känns igen från tidigare avsnitt; de överlevande utmanar regler och skapar oordning. Vad Beskow avsåg med att gå under jorden är oklart, men möjligtvis kunde de hålla sig undan inne på förläggningarna eller så använde de sig av olika namn. Det senare var en taktik som uppövats i tyska läger och som också användes i den medicinska spärren. Samma taktiska motsträvighet anas i vad Beskow beskriver som språksvårigheterna, som också förekom på andra platser i spärren (Geschwind, Idvall & Nilsson 2023). Beskow noterade även andra taktiker: ”Betungande för sjukvårdsarbetet var också klienteletts avtrubbade känsla för punktlighet”. Förvisso kunde detta bero på att de saknade klockor, men det ”föreföll dock icke att medföra någon svårighet för vederbörande att med fullgod precision infinna sig vid exempelvis måltidstimmarna”. Beskow resonerar kring orsakerna och söker svaren dels i behandlingen i koncentrationslägren, dels i en (låg) bildningsnivå: ”För att på rätt sätt bedöma de disciplinära svårigheterna måste man emellertid ta hänsyn till den egenartade psykologiska bakgrunden. Det var här fråga om människor, som förts till vårt land efter en period av mycket svåra förhållande, vilka fött en stark och spontan längtan efter frihet. Härtill kommer att det gällde människor, som i mycket voro oupplysta i medicinska ting”. Vården skulle bidra till att de överlevande återfick sin fysiska och mentala hälsa, men trots den goda viljan aktiverade alltså de överlevande taktiker som uppövats redan i koncentrationslägren. De överlevande motverkade därmed den medicinska personalens strävan att skapa skötsamma subjekt. Beskow sökte som framgått svaren i psykologin och behandlingen de utstött i koncentrationslägren, men noterade likaså att de överlevande tycktes befinna sig på en lägre utvecklingsnivå.

I deras väsen förefanns mycket av, vad vi närmast skulle vilka beteckna som barnslighet, vilket ibland kunde taga sig roande och drastiska uttryck, såsom då tre greker ihärdigt matstrejckade av den egenartade anledningen, att de ansågo matportionerna alltför små.

Svensk medicinsk kunskap, bildningsnivå och utveckling tycktes stå i kontrast till de överlevandes förmenta ovanor, omoral eller okunskap.

Avslutningsvis

Kapitlets syfte är att belysa medicinska interventioner som en form för maktutövning och därigenom blottlägga ojämlika relationer som i en del fall ledde till problem i mötet mellan svensk medicinsk expertis och överlevande med fruktansvärda erfarenheter från nazisternas läger. Med utgångspunkt i ett biopolitiskt perspektiv har kapitlet visat hur läkare, sjuksköterskor och kuratorer i den så kallade medicinska spärren utförde ett gränsarbete som syftade till att ge överlevande en möjlighet till återhämtning och tillfrisknande i såväl fysisk som psykisk mening. Ambitionen att rehabilitera och normalisera de överlevande genom nya vanor rymde emellertid disciplinerande drag: Genom vardagsrutiner skulle ett skötsamt, moraliskt subjekt formas. Ett biopolitiskt perspektiv kan emellertid överdriva den medicinska expertisens möjlighet att styra. Kapitlet visar att de överlevande i varierande utsträckning utvecklade taktiker som i en del fall utmanade sanatoriets eller sjukhusets regim. De överlevande var alltså inte nödvändigtvis passiva offer som fogligt anpassade sig efter den medicinska expertisen.

Kapitlet har även synliggjort att den medicinska spärren rymde föreställningar om de överlevande som obildade, omoraliska eller odisciplinerbara, vilket kan förefalla cyniskt. Men här finns det anledning att påminna om att Sverige befann sig i en brytningstid. Sverige eftersträvade en roll som humanitär stormakt efter kriget, men samtidigt dröjde sig föreställningar om en överlägsen svenskhet kvar. Arbetet i den medicinska spärren påverkades av dessa tendenser. Den svenska personalen gjorde anspråk på en moralisk position genom att definiera de överlevande som annorlunda, underlägsna, samtidigt som man ville hjälpa dem: De var potentiellt smittosamma, men också obildade, svåra att kontrollera eller fostra och med en tveksam moral, men trots det skulle de erbjudas hjälp.

Ambivalensen kan även förstås som en reaktion på att de överlevande föreföll motsträviga. De visade inte prov på villkorslös tacksamhet, utan skapade i stället problem i det medicinska mötet.

Eftersom syftet var att belysa konflikter som det många gånger närstående medicinska gränsarbetet gav upphov har kapitlet riktat en kritisk blick mot det medicinska mötet. Det finns därför anledning att påminna om att UNRRA-aktionen var en mycket komplicerad och framgångsrik internationell humanitär insats. När läkaren Arvid Myrgård, vars rapport inledde kapitlet, noterar ett ”känslorus” bland de överlevande var det nog, trots alla konflikter och problem, ett uttryck för ”ett hjärteburet tack för god vård”. Men kanske var han också, som nämnts, lättad över att de återvände.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Riksarkivet

Länsstyrelsen i Malmöhus län

Länsstyrelsen i Malmöhus län IV, Civilförvarssektionens arkiv,

Handlingar rörande Malmö civilförvarsområde, ÖII:2

Länsstyrelsen i Malmöhus län IV, Civilförvarssektionens arkiv,

Handlingar rörande Malmö civilförvarsområde, ÖII:13

Medicinalstyrelsen

Lasarettbyrån, Beredskapsavdelningen, Akter 1945, E2a:15

1945 års flyktingsjukvårds arkiv, Beredskapssjukhuset i Kalmar,

Korrespondens 1945-, E2e:2

Statens utlänningskommission, SUK

Kontrollbyrån, AI:4

Sociala byrån, B1:1

Sociala byrån, B2:1

Sociala byrån, F5:1

Sociala Byrån, F11:1

United Nations. Archives and Records Management Section (UNRRA)

Transfer of Displaced Persons from Germany to Sweden for Temporary

Care and Recuperation, S-1451-0000-0057-00002

Övrigt

Riksdagen

Riksdagens Protokoll, Andra Kammaren, 1945, nr 23, 26/5 1945

Litteratur

Agier, Michel 2008. *On the Margins of the World. The Refugee Experience Today*. Malden: Polity Press.

Agier, Michel 2011/2016. *Managing the Undesirables. Refugee Camps and Humanitarian Government*. Malden: Polity Press.

Ambjörnsson, Ronny 1988. *Den skötsamme arbetaren*. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930. Stockholm: Carlssons.

Armstrong-Reid, Susan E. & Murray, David 2008. *Armies of Peace*.

Canada and the UNRRA Years. Toronto: University of Toronto Press.

- Balibar, Etienne 2002/2011. *Politics and the Other Scene*. London/New York: Verso.
- Bashford, Alison (red.) 2006. *Medicine at the border. Disease, globalization and security, 1850 to the present*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Beskow, Allan 1945. ”Tuberkulosarbetet i en mottagningsstation för utlänningar från tyska koncentrationsläger”. *Svenska nationalföreningens mot Tuberkulos Kvartalstidskrift*, Hf. 4.
- Bogatic, Wirginia 2011. *Exilens dilemma. Att stanna eller att återvända. Beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägret Ravensbrück och räddades till Sverige 1945–1947*. Diss. Växjö: Linnaeus University Press.
- Certeau, Michel de 1984/1988. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Fairchild, Amy L. 2003. *Science at the borders. Immigrant medical inspection and the shaping of the modern industrial labour force*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 1979. *Den kultiverade människan*. Stockholm: Liber.
- Foucault, Michel 1990. *The history of sexuality Vol. 1 The will to knowledge*. Harmondsworth: Penguin.
- Geschwind, Idvall & Nilsson 2023. *Den medicinska spärren. Biopolitiskt gränsarbete i skuggan av Förintelsen*. Under utgivning. Göteborg: Makadam förlag.
- Idvall, Markus & Nilsson, Fredrik 2017. ”Man bör ha en medicinsk spärre? En studie av kulturellt gränsarbete”. *Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, (8).
- Kraut, Alan M. 2001. *The Huddled Masses. The Immigrant in American Society, 1880–1921*. Arlington Heights.
- Lifton, Robert Jay 1986. *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide*. London: Macmillan.
- Møller, Bjørn 2015. *Refugees, Prisoners and Camps. A functional analysis of the phenomenon of encampment*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Nilsson, Fredrik 2021. ”Världens fredligaste gräns. Gränsarbete vid nations-, kultur- och språkgränser i norr”. Anna Palmehag, Erik Ottosson, Jenny Andersson & Thea Wiborg (red.), *Mentala*

- gränshinder – Upplevelser av hinder och möjligheter vid arbete över gränsen mellan Finland och Sverige.* Øresundsinstitutet, Malmö.
- Olin Lauritzen, Sonja, Svenaeus, Fredrik & Jonsson, Ann-Cristine (red.) 2004. *När människan möter medicinen. Livsvärldens och berättelsens betydelse för förståelsen av sjukdom och medicinsk teknologi,* Stockholm: Carlssons.
- Olivius, Elisabeth 2014. *Governing Refugees Through Gender Equality. Care, control, emancipation.* Diss. Umeå: Umeå universitet.
- Olsson, Lars 1995/2008. *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skåniskt jordbruk kring slutet av andra världskriget.* Lund: Morgonrodnad.
- Reinisch, Jessica 2022. "Internationalism in Relief. The Birth (and Death) of UNRRA". *Past and Present. A journal of historical studies*, 210.
- Roos, Lena 2008. "Barmhärtiga svenskar och tacksamma flyktingar. Ett beredskapssjukhus sommaren 1945 i svensk press". *Nordisk Judaistik – Scandinavian Jewish Studies*, 26(1–2).
- Rumford, Chris 2014. *Cosmopolitan Borders.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Shephard, Ben 2005. *Befrielsen av Bergen-Belsen.* Lund: Historiska Media.
- Wijk, Johnny 2005. *Idrott, kring och nationell gemenskap. Om riksmarscher, fältsport och Gunder Hägg-feber.* Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.